

11 (Вьет)
В-97

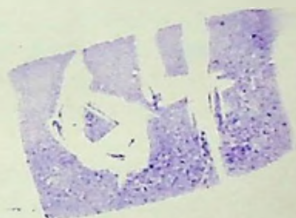
ВЬЕТНАМ ХИКОЯЛАРИ

И(Вьет)
897

ВЬЕТНАМ ҲИКОЯЛАРИ

02

БИБЛИОТЕКА КГПИ

Инв. № 37736

195 г.

ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти
ТОШКЕНТ—1960.

СЎЗ БОШИ

Ҳиндистон, Хитой ва Вьетнам халқлари қадим замонлардаёқ юксак тараққий этган маданиятга эга эдилар.

Бошқа Шарқ халқлари сингари Вьетнам халқининг ҳам оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келган поэма ва қўшиқ шаклларидаги бой фольклори бўлган.

Король ва феодалларнинг жабр-зулмларига қарши донмий халқ галаёнлари, босқинчиларнинг бебошликлари ва янги ҳужумлар хавф-хатари Вьетнам халқининг оғзаки ижодида ўз ифодасини топган. Халқ ижодиётининг қаҳрамони ҳамавақт ёвуз одамларга ва жинларга қарши курашиб келган баҳодир бўларди. Кўпинча бу баҳодир қаҳрамон камбағал-деҳқон образида тасвирланар ва сотқин-савдогар ёки олчоқ помешчикка қарама-қарши қўйилар эди.

Вьетнамликлар XIII асргача хитой ёзувидан фойдаланиб келдилар.

Бу ёзув то XX асргача расмий қўлланиб келди. XII—XIII асрларда «ном» («оммабоп») деб аталувчи миллий ёзув майдонга келиб, дастлабки миллий адабиёт намуналари шу ёзувда яратилган эди. Кейинчалик вьетнам ёзуви ҳозирги шаклдаги латинлаштирилган куок-нги шрифти қабул қилингунча, донмий равишда ўзгариб турди.

XV асрда Вьетнам мустақил давлат бўлиб олгандан кейин сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан тез ривожланиш даврига кирди. Шу билан бир вақтда маданий юксалиш даври ҳам бошланди. Бу биринчи галда вьетнам адабиёти ва санъатининг уйғониш ва ривожланишида кўринди.

XV асрда «Илҳом минбари» ёки унда қатнашаётган шоирларнинг сонига кўра, «Йигирма саккиз юлдуз академияси» номи биринчи миллий шоирлар академияси майдонга келди. Бу академия янги

ёзувни оммалаштириш ва миллий адабиётни юксалтиришда кўп ишлар қилди.

Бироқ вьетнам адабиёти XVIII асрга келибгина равиоқ топа бошлади. Худди шу вақтда вьетнам поэзияси ва прозасининг ажойиб намуналарида миллий адабий тил батамом шаклланди; кўзга кўринган қатор ёзувчи ва шоирлар майдонга келди, булар орасида, айниқса уч ном алоҳида ўрин тутадди, булар: Доан Тхи Дьём, Нгуен Зу ва Хо Суан Хюнглардир.

Доан Тхи Дьём—«Солдат қиз ноласи» деган катта лирик поэма-нинг авторидир; у ўз асарида халқнинг азоб-уқубати ва ғазабини зўр куч билан кўрсатиб берган биринчи шоирадир. У ўз поэмасида эрини жангга жўнатган аёлнинг оғир қисматини тасвирлайди. Жонли, равиоқ тил билан ёзилган бу поэма вьетнам халқининг асрлар давомида тинчлик ва адолат учун курашиб келганини акс этдирадди.

Вьетнамнинг отоқли шоирларидан яна бири Нгуен Зудир. Уни ўз ваташида вьетнам Пушкини деб атайдилар. Нгуен Зу вьетнам адабиётининг равиоқ топишида катта роль ўйнади. Зу ўзига асос солинган миллий адабий тилни ривожлантирди ва маълум тартибга солди. Унинг 3254 мисрадан иборат «Ким Ван Къеу» номли поэмаси ҳаққоний равиоқда XVIII аср охирлари ва XIX асрнинг бошларидаги вьетнам ҳаётининг энциклопедияси деб аталади. Нгуен Зу узоқ вақт Хитойда Вьетнам дипломатик миссиясини бошқариб турганда, хитой классик адабиётини мукаммал ўрганди, бу адабиётнинг энг яхши намуналари унинг ижодида катта таъсир кўрсатди.

Ниҳоят, вьетнам адабиётининг учинчи классиги ажойиб шоира Хо Суан Хюнгдир. Хо Суан Хюнгнинг поэтик мероси чуқур мазмундорлиги, ўткир офаризми, услубининг гўзаллиги билан кишини хайратда қолдиради. Тутқунликнинг аччиқ қисматини бошидан кечирган шоира ўз асарларида аёлларни ҳуқуқсиз қилган ва таҳқирлаган феодализмнинг жирканч негизини қоралади. Узоқ вақтгача Хо Суан Хюнг поэзиясини адабсизларча ёзилган деб ҳисоблаб келдилар, унинг социал масалаларни майдонга ташлашдаги оригиналлиги ва ўткирлиги тўғрисида сўз юритмадилар. Мана эндигина, янги Вьетнамда, шоирнинг ажойиб ижоди халқнинг тўла, ҳақиқий ҳурматига сазовор бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида французлар томонидан Хинди-Хитойнинг забот этилиши натижасида вьетнам адабиётида тушқунлик юз берди. Мамлакатга бостириб кирган колонизаторлар халқ санъатини оёқ ости қилдилар, ўзларининг маънавий жиҳатдан бузуқ маданиятларини ўрнатишга уриниб, вьетнам халқ тилини таҳқирладилар. Бу ишда уларни реакцион давлат амалдорлари билан феодаллар қўллаб-қувватладилар. Бироқ илғор вьетнам адиблари ҳар қандай қийинчиликларга қарамай миллий адабиётни ҳимоя қилдилар. Улар

колоннаал зулм шаронтида ҳозирги замон вьетнам адабиётининг пойдеворини қурдилар.

XX аср бошларида демократик ҳаракат кучайиши билан колонизаторларнинг жабр-зулмига, помешчик ва судхўрларнинг ҳукмронлигига, онла, турмуш ва кишилар онгидаги феодал урф-одатларига қарши қаратилган асарлар пайдо бўлди. Янги оқимдаги ёзувчилар турли хилдаги оппозицион сиёсий группалар («Токио таълими», «Вьетнамни тиклаш жамияти» ва ҳоказолар) фаолияти билан алоқада эдилар. Ёзувчилар орасида эндигина дунёга келган миллий буржуазиянинг ўз ҳуқуқини сақлаб қолиш учун қилаётган ҳаракатларини акс этдирувчи жамоат арбоблари, колонизаторларга қарши ўткир памфлетлари билан чиққан адабиётшунос, публицистлар ҳам бўлдиларки, Фан Бой Тяу (1867—1940) ва Фан Тю Чинь (1871—1926) шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва Хитойда бўлиб ўтган буюк революцион воқиялар таъсирида янги миллий адабиётнинг гуркураб ўсиш процесси юз берди. Бу нарса йигирманчи йилларга келиб, Ғарбда мавжуд бўлган барча асосий адабий жанрларини вьетнам адабиётида узил-кесил шакллантирди.

XX аср ўттизинчи йилларининг боши Вьетнам тарихига вьетнам халқининг колонизатор ва уларнинг малайлари бўлган феодалларга қарши йирик қўзғолонлар кўтариш йили бўлиб кирди. Биринчи марта, Нге Ан ва Ха Тинь (Ўрта Вьетнамнинг шимоли) вилоятларида халқ советлари тузилди. Завод ва фабрикаларда, плантация ва денгиз портларида иш ташлашлар кучайди. 1930 йил 6 январда Гонконгда машҳур «Стадиондаги конгрессда» Ҳинди-Хитой Коммунистик партияси¹ ташкил этилди. Бу партия миллий-озодлик ҳаракатини уюштиришда катта роль ўйнади.

Бу воқиялар миллий адабиётнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Албатта, Вьетнам воқелигидаги чуқур социал процесслар турли ёзувчиларга турлича таъсир кўрсатди. Баъзилари миллий озодлик ҳаракатининг кенг қулоч ёйишидан чўчиб, илгариги демократик маслакларидан бош тортдилар-да, тушкунликка юз тутдилар; бошқа бирлари, аксинча, ўз халқининг ҳаққоний курашида янада фаол қатнашдилар. 30 йилларининг ўрталарида колонизаторлар Вьетнамдаги революцион ҳаракатни бостирганларидан кейин бу икки гуруҳ яққол ажралиб қолди. Оқ террордан қўрққан баъзи шоир ва ёзувчилар «санъат санъат учун» деган назарияни тарғиб этиб, ноумидлик билан

¹ Ҳинди-Хитой Коммунистик партияси 1945 йил ноябригача, яъни МҚ нинг ўз-ўзидан тарқалиш ҳақидаги қарори чиққунча яшади. 1951 йилнинг мартада Лао-донг партияси ёки Вьетнам меҳнаткашлар партияси тузилди.

сўлғин гуллар ва бахтсиз севгй ҳақида куйлай бошладилар. Баъзи ёзувчилар эскирган академик поэзияга қарши кураш ниқоби остида символизмин ёқлаб чиқдилар. «Янги поэзия» деб аталган ҳаракатнинг пойдевори қурилган эди. Ҳақиқатан эса, бу оқим ҳам шаклан, ҳам мазмунан XIX ва XX асрлардаги француз тушқунлик поэзияси традициялари билан суғорилган эди. «Янги поэзия» тарафдорлари адабиётда ғоясизликнинг маддоҳлари бўлиб қолдилар, уларни на ўз халқларининг ҳақиқий ҳаёти, на ватанларининг тақдири қизиқтирмай қўйди.

Бироқ шу ўттизинчи йилларда вьетнам адабиётида бошқа бир ғоя — реализм ғоясининг белгилари ҳам пайдо бўлган эди. Бу ғоя турли тушқунлик оқимларига қарши курашда ривожланди, шаклланди ва мустаҳкамланди.

Реализм поэзиясига кириб келаётган янги адабий кучларни уюштиришда ўша пайтда ҳали ёш бўлган Ҳинди-Хитой Қомпартияси катта хизмат қилди. Иккинчи жаҳон уруши бошлангшидан илгари-роқ коммунистларнинг ташаббуси билан кенг кўламда адабий мунозара ўтказилди, бунда «санъат санъат учун» деган тезис танқид қилинди.

Бу мунозара натижасида «санъат турмуш учун» деган тезис тасдиқланиб, барча илғор вьетнам ёзувчи ва шоирларини шу тезис асосида ижод этишга чақирилди. Вьетнам реалист ёзувчилари ўзларига Максим Горькийни устод қилиб танладилар. М. Горькийнинг «Она» романи худди ана шу вақтда вьетнам тилига таржима қилинди. Таржимани амалга оширган бир гуруҳ коммунистлар бу билан вьетнам ёзувчилари қўлига пролетар адабиётининг тенгсиз намунасини тутқаздилар. Унга эргашиш ҳар бир замонавий ёзувчи учун шарафли бурч бўлиб қолди.

Вьетнам тилига машҳур тарихчи ва ёзувчи Нго Тат То томонидан таржима қилинган яна бир совет адабиёти намунаси Серафимовичнинг «Темир оқим» романидир. Бу роман ҳам шу даврда вьетнам адабиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

Янги вьетнам адабиётининг вужудга келиши Ву Чонг Фунг, Нго Тат То, Нгуен Хонг, Нам Као, Чан Данг, То Хиу, Нгуен Конг Хоан номлари билан чамбарчас боғлиқдир. Кейинчалик булар ёнига ҳозирги замон вьетнам адабиётига асос солган кўпгина бошқа ёзувчи ва шоирлар ҳам қўшилдики, улар мустақилликни қўлга киритиш ва 1945—1954 йиллардаги Қаршилик курашлари даврида майдонга келдилар.

Иккинчи жаҳон уруши Вьетнамга янги бахтсизликлар келтирди: петенистларнинг раббатлантириши билан мамлакат янги душман-фашистлар Япониясининг қийноғига ташлаб қўйилди. 1940 йилдан бошлаб вьетнам халқи фақат француз империалистларига

қаршигина эмас, балки япон империалистларига ҳам қарши қонли кураш олиб боришга мажбур бўлди.

Шу пайтдан бошлаб мамлакатда миллий-озодлик ҳаракати янги ривожланиш даврига ўтди.

1941 йилнинг бошларида Вьет-Мин деган ягона миллий фронт ташкил этилди, бу фронт Вьетнам жамиятининг барча ватанпарварлик руҳидаги кишиларини — пролетариат, деҳқонлар, шахар ва қишлоқ майда буржуазиясини, йирик миллий буржуазия ва помещикларнинг бир қисмини ўз сафига бирлаштирди. Бу ягона миллий фронтнинг ташкилотчиси ва раҳбари вьетнам пролетариати билан компартия бўлди. Вьет-Мин бошчилигидаги ватанпарварлар лагерига қарши компрадорлар, йирик реакция буржуазиянинг бир қисми ва йирик феодалларнинг реакцион лагери кураш олиб борди.

Мамлакатдаги синфий кучларнинг айрилиши вьетнам жамиятининг антагонист синфлари ўртасидаги ички курашни акс этдирди.

Бу шароитда ёзувчилар ҳам бир четда қола олмадилар. Улар орасидаги ватанпарварлар Вьет-Мин қаторига қўшилдилар. Колонизаторлар ҳокимиятининг қонли террори ва цензуранинг революцион руҳдаги асарларни нашр этишни таъқиқлашига қарамай, ёзувчилар душманга нафрат ва ватанга муҳаббат руҳи билан суғорилган китоблар яратишни тўхтатиб қўймадилар.

Бу адабиёт қўл ёзма шаклида ҳам, оғиздан-оғизга ўтиб ҳам халқ оммаси орасига кириб борди, уларда ватанпарварлик туйғусини уйғотиб, озодлик ва миллий мустақиллик учун курашга отлантирди. Уша пайтдаги вьетнам адабиётининг кўпгина ажойиб намуналари Август революциясидан¹ кейингина босилиб чиқди. Масалан, машҳур шоир То Хуунинг кўпгина шеърлари, Вьетнамнинг кўзга кўринган романчиларидан бири Нам Као асарлари революция натижасида юзага чиқди. Нам Каонинг «Хазон бўлган умр» номли йирик романи революциядан кейинги давргача номаълум эди.

Шу билан бир вақтда колонизаторлар хизматига ўтиб кетган сотқин ёзувчилар газета ва журналларнинг ҳокими бўлиб қолдилар. Типография ва нашриётлар ўшаларнинг хизматида бўлди. Ҳокимият тепасидагиларнинг қўллаб-қўлтиқлашларидан фойдаланган бу бир тўда сотқин қаламкашлар Япониянинг «Буюк Осиёси» ва Петэннинг «Миллий революцияси» ни² зўр бериб тарғиб қилдилар. Шу лагерга мансуб ёзувчилар орасида «Тарихий турмушни ёзиш» деган нарсa билан шуғулланувчи ёзувчилар ҳам бор эди. Улар ўз ижодла-

¹ Август революцияси 1945 йилнинг 19 августидa рўй берди, бу революция натижасида Вьетнам демократик республикаси эълон қилинди.

² Колоннал халқларни алдаш учун тўқилган француз фашистларининг реакцион ғояси.

рида феодализмни ҳамма боло-қазонинг давоси деб, уни мустаҳкам-лашга ҳаракат қилдилар. Бундай чучмал «тарихий романларда» вьетнам халқининг тарихи бузиб кўрсатилди, реал воқелик уйдирма-лар билан аралаштириб юборилди, Вьетнамнинг ҳақиқий душманла-ри дўст қилиб кўрсатилди, масалан, Хитой вьетнамликларининг аза-лий ва шафқатсиз душманга айлантдирилди. Асарларда умри туга-ган қадимий маданиятни кўкларга кўтариш тарғиб этилди. Улар-нинг асосий вазифаси — вьетнам халқининг келажақ ёрқин ҳаётга бўлган ишончини тағ-томири билан қуритиш, унинг озодлик учун бўл-ган интилишини бўғиб ташлашдан иборат эди.

Бироқ кенг жамоатчилик реакцион асарларни қоралади. Уша йилларда Компартия ва Вьет-Мин fronti ташкилотчилари томонидан кўп миқдорда босилиб, бутун мамлакат бўйлаб тарқалган яши-рин газета ва журналлар катта шуҳрат қозонди. Бу адабиётни кенг жамоатчиликка тарқатувчи матонатли революционерлар ҳам то-пилди.

Яширин адабиёт ватанпарварлик, ватан хонларига нафрат ғоя-лари билан сўғорилган бўлиб, халқни миллий мустақиллик ва озод-лик учун сафарбарликка чақирди. Коммунистлар партияси раҳбар-лик қилган бу яширин адабиётнинг ўзи ҳам шу курашда ўсиб чи-килди.

1943 йилда Ҳинди-Хитой Коммунистик партияси вьетнам мадания-ти масалаларига доир қарор қабул қилди. Маданиятнинг халқ билан чамбарчас алоқада бўлиши, фан ва санъат кенг халқ оммаси ман-фаатларига хизмат қилиши зарурлигини ифода этувчи «Миллат — фан — омма» деган тезис эълон қилинди. Шу билан бир вақтда Вьет-Мин fronti доирасида «Маданият ходимларининг ватанини сақлаб қолиш ассоциацияси» ташкил этилди. Бу ассоциация ўз қато-рига барча реалист-ёзувчиларни жалб этиб, уларга раҳбарлик қилди, уларнинг ижодларини юксак ғояли халқчил асарлар яратишга йўналтирди.

Бу вақт орасида иккинчи жаҳон уруши тугалланай деб қолди. Гитлерчилар германияси енгилди, бир неча ойдан кейин эса, фашист-лар японияси ҳам мағлубиятга учради.

Япониянинг тор-мор этилиши Вьетнам тақдирига жуда катта таъсир кўрсатди: Квантун армиясининг таслим бўлиши Вьетнамда умумий қўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. Ғолибона қўзғолон натижасида 1945 йил 2 сентябрда Ханойдаги Ба-Динь майдонига тўпланган ярим миллион халқ олдида Хо Ши Мин Вьетнамни Демократик Республика деб эълон қилди. Шундай қилиб «Янги демокра-тия характеридаги республика тузилди».¹

¹ Труонг Шин — Вьетнамда Август революцияси М. 1954. 26 бет.

Бироқ ВДР эълон қилингандан кейин кўп вақт ўтмай, чет эл давлатлари, биринчи гада Франция, АҚШ ва Англия Вьетнамда бундан бўён халқ-озодлик революциясини авж олдирмасликка зўр бериб ҳаракат қилдилар. Имперналистлар шармандаларча бўҳтонлар юргизиб, очикдап-очик ҳужумлар уюштирганларидан сўнг эрксевар халққа қарши қабих уруш очдилар. Бутун Вьетнам халқи ўз Ватанини ҳимоя қилиш учун агрессорларга қарши курашга отланди. Саккиз йил давом этган умумхалқ Қаршилик кураши бошланиб, бу кураш 1954 йилда вьетнам халқининг галабаси билан тугади.

Саккиз йил давом этган Қаршилик кураши фақат миллий бахтсизлик, душман билан яккама-якка олишув йиллари бўлибгина қолмай балки вьетнам халқи учун катта ижодий меҳнат йиллари ҳам бўлди. Бу йиллар орасида қаҳрамон вьетнам халқи ўз давлатини барпо этиб, уни мустақкамлади, қишлоқларда феодализмга қарши муваффақиятли суратда кураш олиб борди, янги демократик маданиятнинг пойдеворини қурди.

Қишлоқда феодаал-помешчиклар мулкчилигини тугатиш юзасидан 1954 йилда бошланган тарихий ўзгаришлар бутун Вьетнам давлатининг қиёфасини ўзгартириб юборди. Бу ўзгаришлар ҳали тугагани йўқ. Лекин кўпчилик халқ оммаси аллақачон янги ҳаётни таниди. Аграр реформа халқнинг ижодий кучларини озод этиб, унинг маданий юксалиши учун имкон яратиб берди. Миллионлаб кишиларнинг билим олиш йўлида интилишлари — шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ҳаётининг яхшиланганлигидан далолат беради.

Илгари деярли ёппасига саводсиз бўлган халқ эндиликда саводсизлигини тугатиш йўлига ўтди.

Маданият соҳасида эришилган катта ютуқлардан яна бири Вьетнамнинг кўпчилик майда миллатлари орасида янги адабиётнинг майдонга келганлигидир. Улар орасидан талантли ёзувчи ва шоирлар етишиб чиқмоқда. Ҳозирги кунда уларнинг асарлари мамлат бўйича машҳурдир. Шу шоирлардан бири Нонг Куок Тяндир. У тхо халқнинг вакили бўлиб, Шимолий Вьетнамнинг чегара вилоятларида олиб борилган Қаршилик кураши ва революцион воқиялар ҳақида ҳикоя қиладиган «Вьет Бак босқинчиларга қарши урушда» деган машҳур эпик поэманинг авторидир.

Август революцияси ва урушдан кейинги мамлактадаги тинч ҳаёт шаронтилари маданиятнинг бошқа ходимлари олдига қўйгани сингари вьетнам ёзувчиларининг олдига ҳам чуқур ва ҳар томонлама ёритилиши лозим бўлган қатор муҳим масалаларни қўйди. Адолатсизлик ва жабр-зулмга асосланган эски жамиятнинг нуқсонларини фош этиш темаси аста-секин янги тузумни вужудга келтиришда ва уни мустақкамлашда кишиларнинг актив иштироки ва янги кишилар темаси билан алмашилиб бормоқда.

Бироқ ҳамма ёзувчилар ҳам ўз асарларида халқ ҳукуматининг халққа, ватанга келтирган янгиликларини чуқур ва ҳаққоний акс этдириш учун ўзларида етарли ижодий ва руҳий куч топа олганлари йўқ. Улардан кўпчилиги, шулар қаторида тажрибали ёзувчилар ҳам янги проблемалар қаршида катта қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Вьетнам адиблари учун ҳалигача: «Нима ҳақда ёзмоқ керак? Ким учун ёзмоқ керак, қай тарзда ёзмоқ керак?» деган масала ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Вьетнам меҳнаткашлар партияси ёзувчиларга ёрдам бериш мақсадида уларга янги ғояларни давом этдириш билан бир қаторда миллий традицияларининг энг яхши намуналаридан фойдаланишнинг маслаҳат берди. Вьетнам меҳнаткашлар партиясининг бош секретари Чонг Тинь ўзининг бир нутқида бундай деб кўрсатди: «... мамлакатимизнинг эски адабиётида вақт ўтиши билан усти бекилиб қолган жуда кўп дурдоналар бор, уларни қидириб топиш ва бир донасини ҳам қолдирмай тўплаб олиш зарур».

Вьетнам адиблари миллий классикларининг қимматли асарларини ўқиш билан бир қаторда Хитой ва Совет Иттифоқи адабиётларини ҳам кунт билан ўрганмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси вьетнам ёзувчиларига ўз ижодларида натурализм ва схематизмга чек қўйиб, халққа тушунарли бўлган ҳақиқий бадний адабиётлар яратишда ёрдам бermoқда.

Сўнгги йиллардаги вьетнам адабиётининг анализи, адабиёт олдига ҳаёт томонидан қўйилган мураккаб ва турли-туман вазифалар шунинг кўрсатадики, вьетнам ёзувчилари ўзларининг қийин ва фахрли бурчларини муваффақият билан бажариб келмоқдалар. Чиндан ҳам ҳали уларнинг ижодларида ҳозирги замон воқелиги ўзининг тўла ифодасини топганича йўқ. Кўп ҳолларда бадний адабиётда ҳали схематизм ва қуруқ ваъзхонлик кўзга ташланиб туради. Аммо умуман олганда ҳозирги замон вьетнам адабиёти социалистик реализм методини эгаллаш йўлида сабот билан маҳкам турибди.

Нгуен Конг Хоан, Нгуен Динь Тхи, Нгуен Хюи Тионг, Нгуен Ван Бонг, То Хоай, Бун Хиен, Ким Лан сингари Вьетнамнинг кўзга кўринган ҳозирги замон ёзувчилари ўз халқлари ҳаёти ҳақида ажойиб асарлар яратиб, дадиллик билан ҳаётга кириб бормoқдалар.

Ушбу тўплам вьетнам прозасини рус ва ўзбек тилларига таржима қилишдаги биринчи тажрибадир, шунинг учун ўз-ўзидан маълумки, у ҳозирги замон вьетнам адабиёти ҳақида тўла тасаввур бера олмайди.

Тўпламга Вьетнамнинг машҳур ва маълум ёзувчилари билан бир қаторда адабиёт майдонига эндигина кириб келган ёшларнинг ҳам

ижодлари киритилган. Ҳикояларнинг кўпи Қаршилик кураши ва урушдан кейинги йилларда ёзилган бўлиб, уларда Вьетнам воқели-гининг ранг-баранг манзаралари тасвирланади. Буларда биз қишлоқни ҳам, шаҳарни ҳам, армия ҳаётини ҳам кўз олдимизга келтирамыз. Бироқ тўпламга киритилган асарлардаги асосий, муҳим тема—халқ-нинг миллий озодлик учун, янги озод демократик Вьетнам учун ку-рашига бағишланади.

Бу жиҳатдан Нам Каонинг «Фронт йўлида», Нгуен Динь Тхининг «Тунги штурм», До Као Дангнинг «Деннинг ҳаёти», Нгуен Конг Хо-аннинг «Ўғри» ҳикоялари типик ҳисобланади.

Нам Као вьетнам адабиётининг энг машҳур реалист ёзувчиси-дир. У урушдан аввалги йилларда ҳам жуда кўп повелла ва эртаклар-нинг авторли сифатида танилган эди. Нам Као ўзининг бу асарлари-да феодализм зулмининг фош этади. Ёзувчи японларга қарши уруш дав-рида фашизм ва колониализмнинг бутун фожияси бадий образларда очиб ташланган «Хазон бўлган умр» номли йирик роман ёзди (роман Август революциясидан кейин нашр этилди). Нам Као Қаршилик уруши вақтида ҳам кўп ва баракали ижод қилди. Унинг ҳикоялари газета ва журнал саҳифаларида босилиб турди, алоҳида тўплам ҳолида ҳам нашр этилди. Унинг энг яхши ҳикоялар тўпламидан бири бўлган «Чегара ҳикоялари» 1951 йилда босилиб чиқди. Шу йилнинг ўзида душман томонидан босиб олинган территорияда партия ва ҳукумат топшириқларини бажараётган Нам Као колони-заторлар томонидан қўлга туширилиб, отиб ташланди.

Нам Каонинг «Фронт йўлида» номли ҳикояси Қаршилик кураши-нинг дастлабки йилларига тааллуқлидир. Ҳажми унча катта бўл-маган бу ҳикояда у Вьетнам халқ армиясининг жанговар бир кунини жонли эпизодларда тасвирлаб беради. Ҳикоялар устаси Нам Као икки-уч штрих билан характери чизиб, бир жумла билан воқиа ривожланаётган шароитни кўрсатиб беради. «Фронт йўлида» номли ҳикояда халқ армияси ўз шонли тарихининг дастлабки йилларида қандай қийинчиликларга дуч келганини ҳаққоний акс этдирилган. Нам Као ўзининг бу ҳикоясида биргина эпизодни тасвирлайди, ле-кин бунда халқ армияси дастлабки отрядларининг ғалабага бўлган зўр продаси, уларнинг жанговарлиги ва қаҳрамонликлари тасвир-ланади.

Еш, лекин Вьетнамда яхши танилган ёзувчи, шоир ва танқидчи Нгуен Динь Тхининг «Тунги штурм» номли ҳикояси 1951 йилда ёзилган. Нгуен Динь Тхи адабиёт майдонига қирқинчи йилнинг бош-ларида кириб келиб, ўзининг шеър ва қўшиқлари билан тез шуҳрат қозонди. Айниқса унинг «Фашизмга ўлим» номли қўшиғи катта муваффақият қозонди. Нгуен Динь Тхи бутун уруш даврини халқ армияси сафида ўтказди. У пойтахт полкининг сиёсий комиссари

сифатида жуда кўп ҳарбий операцияларда, шу билан бирга Дьен Бьен Фу бўсағасидаги жангда қатнашди. «Тунги штурм» халқ армиясининг қаҳрамонликларини тасвирловчи ҳикоядир. Автор ҳарбий лавҳаларни тасвирлаш билан ўзининг етук ижодкор эканини намойиш қилади; бунда китобхон воқна қатнашчилари билан бирга нафас олади. «Тунги штурм» ҳикояси Нгуен Динь Тхининг материални аъло даражада билибгина қолмай, бадний жиҳатдан тасвирлаб бериш қобилиятига ҳам эга эканини кўрсатади.

Вьетнам қишлоқларига бағишланган асарлар орасида То Хоайнинг «Эр-хотин А Фулар», Ким Ланнинг «Бахтли тўй», Нгуен Конг Хоаннинг «Ўғри» ҳикоялари алоҳида ажралиб туради.

То Хоай адабиётга революциядан бир оз илгари, эндигина йигирма икки ёшга кирган чоғида кириб келди. Қишлоқ тўқимачиси оила-сида дунёга келган, меҳнаткаш деҳқон ҳаётини яхши билган То Хоай ўз ижодини Вьетнам қишлоғини тасвирлашга бағишлади. Унинг роман ва повестлари — Вьетнам камбағалларининг турмуши ҳақидаги реалистик воқиялар, халққа муҳаббат, уларни эзувчиларга нафрат билан тўлиб тошган лавҳалардир.

Қаршилик уруши вақтларида То Хоай кўп йиллар Шимолий Вьетнамнинг шимоли-ғарб районларида хизмат қилди. У узоқ тоғли қишлоқларда яшовчи миллатларнинг турмушини ўз кўзи билан кўриш учун юзларча километрлаб пиёда йўл босди. То Хоай тўплаган кўп ҳақиқий материаллар унинг 1953 йилда босилиб, китобхонлар томонидан зўр қизиқиш билан қарши олинган «Шимоли-ғарб» номли катта ҳажмдаги ҳикоялар тўпламига асос бўлган. Китобга ёзилган сўз бошида автор, ундаги ҳеч қайси фактнинг уйдирма эмаслиги, айримларида ҳатто қаҳрамонларнинг номлари ҳам ўзгартирилмаганлигини қайд қилади. «Эр-хотин А Фулар» — шу сериядаги ҳикояларнинг энг яхшиларидан ҳисобланади.

Бу ҳикояда колониал тузумда ҳуқуқсизликка маҳкум этилган икки киши — Ми деган аёл билан А Фу исмли эркакининг кишини ҳаяжонга солувчи тарихи тасвирланади. Феодал қишлоқнинг ваҳшиёна тартиблари, кўп хотин олиш, бойларнинг хотинлари бошига солинадиган азоб-уқубатлар, хўжайинларнинг ваҳшиёна зўравонликлари — буларнинг ҳаммаси Ми билан А Фу яшаётган ердаги воқеалардир. Уларга, тортаётган азоб-уқубатларининг ниҳояси йўқдек туюлади, уларнинг хўрлалишига ҳеч бир ипсон боласи чидай олмайди. Бироқ ҳикоянинг асосий қаҳрамони А Фу бундай ғайри инсоний кун кечиришга қарши қўзғалиш учун ўзида куч топа билади ва ниҳоят ғолиб чиқади. Чексиз азоб чеккан, қишлоқ оқсоқоли ўғлининг хотини Ми, севгилиси А Фу билан жирканч хонадондан қочиб кетади.

Ким Ланнинг «Бахтли тўй» номли ҳикояси эски қишлоқ, унинг аҳолиси ва янги инсоннинг дунёга келишини тараннум этади. Бу

асарнинг бошланиши «Эр-хотин А Фулар» ҳикоясига ўхшаб кетади. Қим Лан ҳикоясининг қаҳрамони — Тхе ҳам А Фу сингари ҳамма хўрлайдиган, камбағал, ҳуқуқсиз деҳқон йигити. Ҳатто ўнга уйланиш ҳам жонз эмас: камбағалга қим тегарди? Революция, шу билан бирга аграр реформа деҳқон ҳаётини тубдан ўзгартириб юборади. У севган қизи Хоага уйланибгина қолмай, тенг ҳуқуқли граждон, қишлоқнинг «Ўз кишиси» бўлиб қолади.

Тўпламдаги қатор ҳикоялар вьетнам меҳнаткашларининг урушдан кейинги кунларига бағишланган. «Ёруғликни сақлаб қоламиз», «Тикланган район» ва бошқа ҳикоялар шулар жумласидандир.

Нгуен Хонгининг «Ўқитаман», Нгок Зяонинг «Кўзнинг очилиши» сингари ҳикоялари бошқачароқ характерга эга. Улардан биринчиси Вьетнамнинг кўзга кўринган ёзувчиси «Менинг болалик йилларим» (1938), «Ҳаёт» (1942), «Озодлик кечаси» (1951) сингари роман ва новелларнинг авторига тааллуқлидир. Иккинчисининг автори машҳур новеллист Нгок Зяодир.

Иккинчи жаҳон урушидан илгари ёзилган «Ўқитаман! ҳикояси камбағал болалари ўқийдиган колониал мактабни тасвирлайди. Биз ундан оккупантлар ҳукмронлик қилган пайтларда бу мактабларда ҳаёт қандай шароитда ва қай тарзда ўтганини билиб оламиз.

«Кўзнинг очилиши» номли чуқур психологик ҳикояда Қаршилик уруши йилларида қамал қилинган шаҳарда яшаб, умумхалқ курашида қатнашмаган зиёдининг виждон азоби тасвирланади. Асар қаҳрамони ғалаба кунин ўз ватандошларининг шоду хуррам чеҳраларини кўриб уялади, виждони уни қийнайди. Ҳикоя қаҳрамони секин-аста халқ олиб бораётган курашнинг тамомила ҳақ экалигига тушуниб ета бошлайди, у энди ўзининг халқ олдидаги гуноҳларини ювишга, фаровон ҳаёт қуришда умумхалқ ишига ўз ҳиссасини қўшишга қарор қилади.

Ниҳоят, Нгуен Конг Хоан ҳикоялари устида тўхтаб ўтамиз. У Вьетнамнинг кекса, тажрибали ёзувчиларидан биридир. У «Янги артистлар», «Эй, Медо, бу ёққа!» каби романлар, «Боши берк кўчада», «Рангли ва рангсиз расмлар» сингари китоблар ва кўнгина асарларининг авторидир.

Нгуен Конг Хоаннинг охириги китоби — «Деҳқонлар ва помешчиклар» номли ҳикоялар тўплами вьетнам китобхонлари томонидан севиб ўқилмоқда.

Бу тўпламга ёзувчининг: «Ўғри», «Мунофиқ» ва «Қувонч» номли учта ҳикояси киритилган. Буларнинг ҳаммаси Нгуен Конг Хоаннинг ижодида асосий тема ҳисобланган — деҳқонлар темасига бағишланган. Ҳикоя тилининг равшонлиги, образларнинг ҳаққонийлиги китобхонлар диққатини ўзига жалб қилади. Ёзувчининг қишлоқ амалдори — халқ душмани ва мунофиқ киши тақдирини тасвирлаш.

га бағишланган «Мунофиқ» номли асарини кўрсатиб ўтиш қизиқарлидир. Мунофиқнинг ўлими автор томонидан кучли ва таъсирли иборалар орқали берилади ва бу билан эски ҳукмрон синф ҳалоқатининг символик тасвири кўрсатилади.

* * *

Қадимги «Жануб мамлакати» деб юритиладиган ерда тинчлик ўрнатиш билан вьетнам халқи ўз тараққиётида янги даврга кирди. Халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришдек қаҳрамонона меҳнат билан шуғулланиш натижасида дастлабки салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Давлат қурулиши ва экономикаси билан бир қаторда маданият соҳасида эришилган мувоффақият дунёдаги барча тинчлик-севар халқларни шодлантирди ва хайратда қолдирди. Ҳозирги кунда вьетнам халқи янги ва порлоқ ҳаёт қуриш йўлидан дадил қадамлар билан бормоқда.

Совет халқининг мардонавор вьетнам халқига хайрихоҳлиги азалдан давом этиб келмоқда. Бу хайрихоҳлик ҳозирда икки халқнинг биродарларча самимий дўстлигига айланган. Совет халқи анча узоқда бўлган бу мамлакат ҳаёти билан яқиндан танишиш учун бор имкониятлардан тўла фойдаланмоқда. Ҳозиргача совет халқи қаҳрамон вьетнам халқи ҳақида Вьетнамга сафар қилган совет ва чет эл журналистларининг китобларини ўқиб кўп нарсалар билди. Совет кинооператорлари томонидан суратга олинган «Вьетнам» номли фильм зўр қувонч билан қарши олинди. Бироқ мамлакатни ўз кўзлари билан кўрган кишиларнинг маълумотлари қанчалик аҳамиятга эга бўлмасин, бу нарса Вьетнам воқелигининг турли-туман манзараларини мукаммал равишда кўрсатиб бера олмайди.

Вьетнам ҳақидаги билимларимизни бойитадиган манбалардан бири вьетнам адабиёти ҳисобланади.

Оригинал ва чуқур реалистик мазмун билан суғорилган ҳозирги замон вьетнам адабиёти биздан узоқ, лекин кўнгилмизга яқин бўлган мамлакатнинг талантли, меҳнатсевар ва қаҳрамон халқи ҳаётини янада яқиндан билиш имкониятини беради.

У Қ И Т А М А Н

Бу мактаблар шаҳар атрофига тарқалган бўлиб, у ерларда уйлар бир-бирига зичлашиб кетган, жазирама ҳаво эса ботқоқ ва ахлатхоналардан чиққан қўланса ҳид билан тўла эди. Улар серқатнов катта кўчаларга яқин, одамлар ва ҳайвонлар ғужғон ўйнаб ётган боши берк, сассиқ, ботқоқ кўчаларда жойлашган эди.

Бу мактабда олти ёшдан ўн ёшгача бўлган болаларга умри азобда ўтган, яшашдан чарчаган қариялар ёки ҳафсаласи пир бўлиб, ҳаётдан умидини узган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги ўспиринлар дарс берар эдилар.

Мактаблар худди таъқиб остидаги жинойтчилар сингари дам боғ бурчагига жойлашган ҳужраларга, дам иккинчи қаватдаги хилват омборхонага, дам бирор кишининг айвонига кўчиб иш олиб борарди.

Бунга сабаб шуки, қашшоқ ўқувчи болаларнинг туғилганлиги ҳақида гувоҳномалари йўқ эди. Бундан ташқари, ўқитувчилар оворагарчилик кўп бўлгани сабабли ўқитувчилик қилишга рухсат олишмаган ва қолаверса қаҳатчилик йилларида мактаб учун дурустроқ бино топиб, жиҳозлар сотиб олишга қурблари етмас эди. Ўқувчилар ойнага қирқ судан етмиш сугача пул тўлашгани ҳолда, яширин ва бунинг устига доим хавотирликда ўқишар, ўқитувчилар эса доимий ваҳима остида дарс беришиб, бу хизматлари бадалига ўзларнинг қашшоқ онларини бир амаллаб тебратиш учун олти-етти пиастр¹

¹ Пиастр — колоннал Вьетнамда пул бирлиги. Бир пиастр 10 франк, бир франк 20 суга тенг.

пул олишарди. Ўқувчилар билан ўқитувчиларнинг ҳаёти ана шундай эди.

* * *

Мен уч йилдан ортиқроқ «муаллим ака» бўлиб ишладим, уч йилдан ортиқроқ яширинча дарс бериб, тирикчилигимни ўтказиб юрдим, меҳрибон онамни, эси паст, ношуд ўғай отамни ва овсар синглимни боқдим.

Мен С. деган маҳаллада турардим. Эгри-бугри, тор, ювинди, мағзава босиб ётган кўчамизга адашиб кириб қолган кишиларнинг усти-бошларини ечиб олишарди. Бу ер чиқинди одамлар яшайдиган маҳалла эди. Бу ерда яшовчилар ҳар қандай ярамас ишни қилишдан тоймас эдилар, чунки бу ерда ярим ишсиз ҳаммоллар, рикшалар, қора ишчилар, нарсаларни кўтариб юриб савдо қилувчилар, европаликларнинг ўйнаш хотинлари, уччига чиққан фоҳишалар яшарди.

Бу маҳалланинг кўчасида доим қон тўкилиб ётарди! Бунга ё қарта, ё қимор ўйинида ютқазиб қўйиш, ёки унча чиройли бўлмаса-да, лекин енгилтак бир қизнинг ҳаёсизларча кулгиси сабаб бўларди.

Бироқ, бу одамларнинг ҳаммаси ҳам менга яхши муомала қилишарди. Ўқувчиларимнинг ота-оналари қанчалик кўпол ва жоҳил бўлсалар-да, мени ҳурмат қилар эдилар. Ахир, мен муаллим, уларнинг болаларини саводхон қиладиган киши эдим-да!..

— Мана бу — С ҳарфи. У илмоққа ўхшайди. Бу ҳарф — О. У тухумга ўхшаш юмалоқ. Янги ҳарф яшаш учун О га соқол қўйишимиз керак. Энди бошига қалпоқча кийгизамиз-да, яна янги ҳарф ясаймиз, — дердим болаларга.

— Ёдлаб олинг, Le dindon — бу курка, — деб ўқитардим уларни. La poule — товуқ. Pere — ота. Mere — она.

Ахлоқ ва гигиена, арифметика ва география дарсларини ўқитаман. Уч ой, ойнага қирқ судан, ҳаммаси бўлиб бир юз йигирма су — одатда қиморга ютқазадиган пул! Шу пулга ота-оналари ўз болаларининг ёзишга ўргатиб, саноқни билганларини жўришлари, мен ўргатган дарсни зўр бериб ёдлашларини хурсанд бўлиб эшитишлари мумкин эди:

Вақти келиб ўсар болалар,
Қарийдилар ота-оналар,
Она кўкрагида қолмас қатра сут,
Ота қадди букилиб, бўлади ношуд.

Болалар доимо эсда сақласин,
Ота-оналари хизматин,
Онанинг берган сўтин оқласин;
Отага кўрсатсин ўз муҳаббатин...

Тўрт кишидан иборат оилам уч йилгача муттасил менинг дарс бериб топган пулим ҳисобига яшади. Биз уч йилдан ортиқроқ икки хонали кичик бир кулбада ҳаёт кечирдик: хоналарнинг бирида каравот, курси устида сандиқ, унинг тагида гуруч солинадиган катта чинни идиш, тузланган сабзавот учун миска, бир саватда идиш-товоқ ва кастрюль турар эди; деворини тешиб дераза қилинган ва ҳатто, бамбуқдан ишланган кичкина деразали иккинчи хонада бир-бирига яқин қўйилган тўртта узун стол ва табуреткаларни бирлаштириб, ё бўлмаса шунчаки ғиштлар устига тахта қўйиб ясалган тўртта скамейка бор эди. Мен уч йилдан ортиқроқ ана шу скамейкаларда қисилишиб ўтирган йигирмата болани ўқитдим, баъзан уларни битта, бир оёғи калта столда ўз ёнимга ўтқазиб қўяр эдим, булар кемада юк ташувчилар, ҳаммоллар, майда савдогарлар, хизматкор ва ошпазларнинг йигирма нафар жулдур кийимли болалари эди.

Болалар қай пайтдан ўқий бошласа—ойнинг бошида-ми, ўртасида-ми, охирида-ми, ота-оналари ўша кундан бошлаб пул тўлашарди. Пулни доим ўз вақтида тўлашарди, чунки ўқитувчининг камбағаллигини билишарди, бундан ташқари улар мени яхши кўришар ва ҳурмат қилишарди. Мен ҳали ёш, эндигина ўн еттига кирган эдим, лекин маҳалламиздаги кишилар менинг кўп ёзиш ва ўқишимни билар эдилар. Мен нималар ёзаётганимни улар билишмасди, албатта, аммо қўни-қўшнилар даста-даста қоғозларнинг бетини қора қилаётганимни кўришарди, бу ҳол ҳар кеча такрорланарди.

Уч йилдан ортиқроқ ҳаётим тинимсиз меҳнат, доимий қашшоқлик, онам ва синглимнинг меҳрибончилиги билан ўтди. Синглимнинг жуда ҳам ишлагиси келарди-ю, иш йўқ эди.

Уч йилдан ортиқроқ мен худди ўзимга ўхшаган, ҳатто мендан ҳам қашшоқроқ кишиларнинг пешона тери тўкиб топган пуллари ҳисобига кун кечирдим.

Кунларнинг бирида, кўпинча пул тўлолмай юрадиган бир қиздан:

— Холанг ойлик олдими?— деб сўраб қолдим.

Ипакка ўхшаган ялтироқ сариқ сочлари орқасига ташланган бу қиз менга тикилди. Унинг чақнаб турган

қўй кўзлари жиқ ёшга тўлди-ю, ўзини аранг йиғидан тўхтатиб:

— Муаллим ака, холамнинг ишдан бўшаганига бир ойдан ошди, — деди. Бошқа бир боладан:

— Ойнинг бозорга чиқмаяптими? — деб сўрадим. — Нега у пул тўламайди?

Бола қувноқ кўзларини жовдиратиб, оддийгина жавоб бериб қўя қолди:

— Ойим эгизак туққан, бозорга қандай қилиб боради?

Кўз ёшларимни яшириш учун ҳаяжон билан тескари ўгирилдим. Шу пайт чўчқа боласидек хом семиз Ан деган бола мақтаниб, деди:

— Муаллим ака, менинг холам қўлга тушиб қамалиб қолди.

— Қачон?

Ан узоқ гапирди, лекин унинг сўзларини такрорлашни истамайман, чунки умр бўйи қашшоқликда яшаб, қорни нонга тўймаган бу гўдакнинг гаплари қалбимга худди нинадек санчилди.

— Биласизми, ака, холамни ҳам, унинг молларини ҳам олиб кетишди...

Ан, Фаунг, Лэтх — менинг жажжи укаларим! Сизларнинг ота-оналарингиз менга уч йил давом этган даҳшатли очарчилик йилларини ўтказишда, уч йилгача маҳаллага француз ёки вьетнам полицияси келганда муттасил хавф-хатарда яшаб, ҳар сафар ширин уйқуларидан кечиб, менга кўмаклашганлар. Бироқ, бу уч йил ичида сизлар қалбимга қувонч бағишлаган дақиқаларингиз ҳам кўп бўлди. Ўқиш бошланганига бир неча ой бўлди деганда сиз ўз она тилларингизда ўқиб-ёзадиган, французча сўзларни бемалол айта оладиган бўлдингиз. Буни кўриб мен ич-ичимдан севинардим. Бу уч йил ичида сиз менга гарчи яширинча бўлса ҳам, муҳаббат нима эканини билдирдингиз, кичкина қушчаларнинг уларга дон берадиган меҳрибон ва сахий қўлларга қандай ўрганишларини тўла тушуниб олдим...

...Бунга кўп вақт бўлди. Орадан тўрт йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Ўқитувчилик касбини ташлганимга анча бўлиб қолди. Ҳозир шаҳарма-шаҳар кезиб юрадиган хизматдаман. Шу сабабли таассуротларнинг доимий ўзгариб туриши уч йил жиноятчи кишидек қўрқа-писа тирикчилик ўтказган пайтларимдаги хотираларимни хиралаштириб юборди!

Ф Р О Н Т И У Л И Д А

Байрамларда ҳам одам бунчалик кўп бўлмайди. Жангчилар, халқ ҳаммоллари¹нинг сон-саногини йўқ. Отряд кетидан отряд боради. Одамлар, отлар, эшаклар дам олиш учун тўхташади, яна юришади. Яна тўхтаб, яна юришади. Одамлар тўпланишиб боришмоқда, бундай қараганда тартибсизга ўхшаб кўрингани билан қатор саф тортиб боришади. Фақат хаёли паришон кишигина ўз отрядидан ажралиб қолиши мумкин.

Шовқин-сурон, тўпчилар елкаларидаги оғир юклари билан шошиб-пишиб кетишяпти. Йўл-йўлакай қичқирик товушлари эшитилади:

- Нарн тур!
- Йўл бер!
- Ҳей, ўзи нима гап?
- Елкалар зирқираб кетяпти!
- Оёгингга эҳтиёт бўл!

Енгил юклилар уларга йўл бўшатиб беришади. Бирдан колонна бир тебранди-ю, тўхтади. Тоғдан ошиб ўтиш учун йўл излаб кетишди. Теварак-атрофни ўт ва синдирилган дарахтлар босиб ётибди — ўтиб бўлмайди, орқага, пастликдаги йўлга қайтишдан бўлак илож йўқ. Яна тўхташ. Яна одамлар тирбанд. Жуда аста, қадамба-қадам силжишади. Яна тўпчилар бақриб, ғижинишади.

— Нима гап?!

— Йўл берк! Олдидагилар тўхтаб қолишди! Бизлар қандай қилиб ўтамиз?

¹ Халқ ҳаммоллари — армияга озик-овқат ва қурол-яроғ ташиб турувчи аксари аёллардан иборат кўнгиллилар отряди. Уруш пайтларида халқ ҳаммоллари ярадорларини мамлакат ичкари-сига ташиб турдилар.

- Сиқиб боравер!
- Юр, юр!
- Бир жойда тураверманглар-да!

Ҳамма терлаган. Юзлар, бўйинлар ҳўл, қизариб кетган. Ҳўл кийимлар баданга чип ёпишган. Баъзиларнинг лаблари маҳкам қисилган, баъзиларнинг эса оғизлари катта очилган. Юрганда ҳам, тўхтаганда ҳам оғир нафас олишади...

Халқ ҳаммоллари жангчиларга раҳмлари келиб термулишади. Бир қиз уларга тикиламан деб, қоқилиб йиқилай деди. Қолганлар кулиб юборишди. Жангчилар ҳам кулишди. Қандайдир бир чол ўзига-ўзи гапиргандек ғўлдиради:

— Ўн товоқдан гуруч ейилганда ҳам, бунчалик манзил босиб ўтилгандан кейин қоринда ҳеч вақо қолмайди.

Олдинда кетаётган штурмовик-жангчи орқасига ўгирилиб қаради. Чол катта ноксимон қовоқда сув кўтариб келаётган экан.

Мана катта йўлга чиқиб олишди, солдатлар тинчланишди. Хушчақчақ гаплар, қаҳ-қаҳ кулгилар эшитилди. Жангчи қадамини секинлатиб, чол билан бараварлашиб олди, йўлда бора туриб, унинг қўлидаги қовоғини силаб қўйди.

— Қовоғинг жуда чиройли экан, отахон!

— Сизларнинг бидонингизчалик эмас.

— Тхо тилида буни нима дейилади?

— Буни сабзавот бидон дейилади, ўртоқ.

Қизлар яна қайрилиб, жангчига қарашди-да, яна кулиб юборишди. Жангчи ҳам илжайди. Ҳамма солдатлар ҳам кулишди. Кострюль, қозон, гуруч ва сабзавотлар кўтарган ошпазлар бир текис тебраниб қадам ташлашмоқда. Улардан бири орқада сигир ҳайдаб келяпти.

— Гуручли қопни сигирга орт, қийналмайсан, — дейди унга бошқа бири.

— Э қўйсанг-чи, дангаса! Қарагин, у шундайм сенга қанча ғўшт кўтариб кетяпти!

Тушки дам олиш пайти. Жангчилар взвод-взвод бўлиб, тоғ ёнбағирларига чиқишди-ю, дарахтлар соясига ўтиришди. Пиширилган гуручга туз сепиб ейишди. Халқ ҳаммоллари отрядининг командири қора кўз, ширмон юз, кичкинагина сумка кўтарган бир қиз, у дугонасининг ёнидан бунисининг ёнига чопиб юрибди. Бири билан ҳазиллашиб, иккинчисига далда бериб кетади. У гоҳ вьет-

нам тилида, гоҳо тхо тилида гапиради. Отряд дам олаётган пайтдан фойдаланиб, у блокнот билан авторучкасини олади-да, дарахтга суяниб, нималарнидир ёзади. Мана музика ҳам янграб кетди, қаердадир қўшиқ айта бошладилар. Халқ армияси томонга ўтган кўк кўз бир немис гоҳ у тўда, гоҳ бу тўда ёнига бориб, қошиқ сўраб юрибди. У овқат ейиш учун сўраётгани йўқ, қошиқ билан музикачиларга такт кўрсатиб турмоқчи. Кулги, шов-шув кўтарилди.

Уларнинг ёнидан бошқа отрядлар ўтади. Кишилар аста, навбат билан сирғанчиқ тоғ ёнбағридан пастга тушадилар. Баъзилар йиқилишади. Қичқирик, кулги. Кўплар қўшиқ овозини эшитиб, тўхташади, бўйниларини чўзиб, аланглаб қарашади: ашула овози қаёқдан келяпти?

— Қойил-э! Томоша бу ерда экан-ку!..— деб қичқирди бир жангчи музикачиларни кўриб қолиб.

— Томоша эмас, саёқ машшоқлар! — деди бошқаси. Хамма кулди. Музикачилар ҳам. Музика тўхтади. Ҳалиги жангчи ҳеч тинчимади.

— Скрипканглар яхши экан, биродарлар. Лекин нусхаси ғалати экан-ку!

Жангчи гапираётиб тийғаниб йиқилди. Бирдан, кружка, мискалар шарақлаб кетди. Яна қаттиқроқ кулги кўтарилди.

Кишилар тўда-тўда бўлишиб, аста гурунглаша бошладилар, ўзларича кулишдилар. Бир неча аёл ярадорларни ташийдиган замбил яшаш учун бамбуқ кесмоқда. Бир замбил тайёр ҳам бўлди, мана шу ерда турибди. Бир солдат шошмай келиб қизлар билан суҳбатлаша бошлади:

— Замбилингиз мунча катта! Агар мен яралангудек бўлсам, бу замбилингизга сира тушмас эдим!

Аёллардан бири илжайди:

— Катта бўлгани яхши-да, икки киши сиғади...

Жангчи уялиб, қизариб кетди.

Дам олаётганлар ёнидан солдатлар узлуксиз ўтиб туришибди. Уларга назар ташласанг, ғалабага яқин қолгани аён бўлади.

Йўлда таниш кишилар учраб, ҳали бу ердагилар эшитмаган янгиликларни айтишади: Фу Тхога ҳужум қилган душман орқага чекинди, лекин самолётлар у районни тинмай бомбардимон қиляпти. Чамаси, душман тайёрланаётган ҳужумдан беҳабарга ўхшайди. Душман эсанкираб қолди. Шимоли-ғарбий фронтда ҳужумга актив тайёрлик

боряпти. Бироқ ҳозирча буларнинг ҳаммаси қаттиқ сир тутилади. Яна бир неча кун қолди...

Фақат кечасилари давон ошилади. Ярим кечагача, тонг саҳаргача юришади. Кўкаламзор, дарё қирғоқларида халқ ҳаммолларининг гулхани милтиллаб қолади. Маҳаллий пропаганда отряди улар учун тхо тилида пьеса қўйиб беради. Шуниси яхшики, ижро этувчилар ҳам тхо миллатидан — осон ўйналади. Тўғри, артистлар унчалик тажрибага эга эмас, лекин шундай бўлса-да, улар тортини ўтиришмайди, чаққон ҳаракатлар қилиб, дадилдадил сўзлашади. Пьеса томошабинларга жуда ёқади.

«Дам олишга» деган команда берилгач, ҳамма ухлашга ётди. Шундайгина ўтлар устига брезент ёзиб, бошларига сумкаларини қўйишди. Шинавандароқ кишилар қозик қоқиб, чодир тутиб олишди. Кўпчилик бошини одеялга буркаб уйқуга кетди. Яхшики, ёмғир ёғиб қолмади. Э, барибир эмасми; ёмғир ёғса-ёғмаса жангчилар очиқ ҳавода ётиб кетаверадилар-ку.

Ниҳоят, охирги давондан ошиш керак. Гуруч тамом бўлай деб қолди, озиқ-овқатни етказиб беришга улгуриша олмапти. Лекин қорин пуч бўлса-да, бу баланд тоғдан ошиб ўтиш керак. Душман позициясига яқин қолди. «Кулги ҳам, гап ҳам секинроқ бўлсин!» деган буйруқ тез-тез такрорланиб турибди. Бош айланиб, кўз тинади. Мўлжалланган ерга ҳам етиб борилди-ю, ҳамон гуручдан дарак йўқ. Бу водийда қимирлаган жон кўринмайди. Аҳоли душмандан қўрқиб ўнгирларга яширинган. Штурманчи отряд командири Чан Ки жангчиларни тўплаб деди:

— Вазифамиз ниҳоятда оғир, аммо фахрли; навбатдаги жангларнинг натижалари биринчи жангга боғлиқ. Биз қандай қийинчиликка дуч келсак-да, қанча талофат берсак-да, халқнинг топшириғини бажаришимиз керак. Мабо-до барчамиз ҳалок бўлиб, орамиздан бир киши тирик қолгудек бўлса, барибир у ҳам буйруқни бажариш учун қўлидан келган хизматини қилиши лозим. Агар ғалабага эриша оламасак ҳам, орқага чекинмаймиз. Биз фақат ғалаба билан қайтмоғимиз мумкин. Хўш, қани, нима дейсизлар?

Отряд худди бир кишидек смирно туриб, ярим овозда;

— Ура-а! — деб қичқирди.

Бу овоз тоғларда акс садо бериб янгради.

Ёнбошига полевой сумка осиб олган индентант отрядининг командири у отряддан бу отрядга югуради. Фронтга озиқ-овқат етказиб бериш учун мамлакат ичкарисидан фа-

қат ҳаммолларгина эмас, балки барча штаб ходимлари ва ёрдамчи қисм солдатлари ҳам сафарбар қилинган эди...

Штурмовиклар кетиши билан бу ерга югурганча бир солдат келиб қолди. У кимнидир тўхтатди-да, шивирлаб сўради:

— Жангчилар қани, ўртоқ?

— Қанақа жангчилар?

— Етмиш учинчилар.

— Билмадим.

Солдат қовоғини солиб, фуражкасини бошидан олди-да, сочи устара билан олинган бошини қашлади. Чехрасида ўкиниш аломати пайдо бўлди.

Кимдир унга қараб ачинди ва астагина:

— Кетиб қолишди, — деди.

— Қайси йўлдан?

— Нима қиласан?

— Мен штурмовикман. Чан Ки отрядидан...

— Кетишганига анча бўлди.

Жангчи шоша-пиша фуражкасини кийиб олди.

— Нима қилсам экан?

— Алоқанг узилиб қолдимми?

— Касал эдим, шу топда санчастан келяпман. Жуда соғайиб кетдим. Бу ерга шу бугун етиб келдим. Биз уч киши аллақачон топшириқ олган эдик.

— Балки ўрнингга бошқа киши олишгандир.

— Энди нима қилсам экан-а? Йўқ! Қувиб етаман. Кетишганига кўп бўлдимми? Бу жангда қатнашмасам бўлмайди!...

Унга, қидириб юришинг бефойда, деб полк штабига боришни маслаҳат беришди.

— Нима қилсам экан? Эй, аттанг!

У қовоғини солиб олди, қаттиқ хафа бўлди. Кейин югурганича бошқалар ёнига борди. Яна ўша гап. Жавоб олган сайин хафалиги ортаверди. Ниҳоят, у бир танишига дуч келиб қолди. Таниши унга Чан Ки отрядига топшириқ билан кетаётган бир связнойни топиб берди. Бечора жангчи эрталабдан бери ҳеч нарса емаган эди! Шунда ошпаз ўзи емоқчи бўлиб қовураётган маниокасини¹ олиб, солдатга берди. Жангчи бир бўлак иссиқ маниокани олиб, катта кўк япроққа ўради-да, чопганча йўлга тушди...

— Раҳмат, хайр. Ишим ўнгидан келди!

У хурсанд бўлиб кетди.

¹ Маниока — Вьетнамда кенг тарқалган илдиз мева

ТУНГИ ШТУРМ

Ен томони қаварган пўлат каскалар хирагина ялтираб, гоҳ кўзга ташланган, гоҳ ғойиб бўлган ҳолда бир текис тебраниб, тун қўйнига кириб борарди. Ялангликда ғир-ғир шабада эсиб турарди. Ракета визиллаганча осмонга баланд кўтарилди-ю, сочилиб кетди. Унинг айрим томчилари пастгача тушиб, уфқда узун тоғ тизмасини ёритди. Қисм қоронғиликда дадил ва шаҳдам қадамлар билан олға борарди.

Қха, Шаннинг қўлсиз бўш енгидан тортиб, ёруғда тасмага ўхшаб турган томонни кўрсатди:

— Уша ер асфальт кўча.

Қаердандир душман тарафдан бир маромда урилган бўғиқ товуш эшитилди — бу қораси кўринмайдиган соқчи уйқусини қочириш учун гонг ураётган эди. Итлар қаттиқ вовиллай бошлади. Қисм сув бостирилган шолিপояларни кечиб ўтиб, душман истеҳкомлари жойлашган тепаликнинг ёнбағрига яқинлашди. Ивиб ётган ер оёқ остида пилчилларди.

Қизиги шуки, гонг товуши Дони мудратиб қўйган эди. У бошини силтаб, қўлидаги тўппончасини маҳкам ушлаган ҳолда чопганча жангчилардан ўзиб кетаверди. Пўлат касканинг соябони қоронғида уларнинг юзларини ажратиб олишга имкон бермас эди. Солдатлар энгашиб олиб, чаққон қадамлар билан олға боришарди.

Сапёрлар бўлинмаси умумий колоннадан ажралиб қияликдан юқори кўтарила бошлади; бошқалар қалин ўтлар ичига таралиб, кўздан ғойиб бўлишди.

Кха тепадаги сим тўсиқнинг ёнигача эмаклаб бориб, буталар орқасига ётди. Ундан бир оз пастроққа қўлидаги телефон қутичаси билан связной ўрнашиб олди. Взвод командири Фу энгашган ҳолда уларнинг ёнига келди.

— Душман истехкомини ёриб киришга ажратилган взвод келди.

— Яхши. Ҳим ётинглар. Окоп қазиб олинглар. Тиқ этган товуш эшитилмасин.

Ой гоҳ шуъласини сочиб теварақ-атрофни ёритар, гоҳ булутлар орасига кириб ғойиб бўларди.

Соат тўққиз. Тўққиз ярим. Ун. Ун ярим. Юқорида, истехкомда худди қабрдагидек жимжитлик. Нега бунчалик чўзилди? Кхе бир оз исиниб олиш учун кўйлагининг ёқасини кўтарди-да, кейин связной бола томонга ўгирилди. Люй ундан бир ҳовуч гуруч олди. У чайнаб туриб деди:

— Босиб олинган қишлоқ тоғнинг нариги томонида. Бу ердан бизга кўринмайди. Полкимизнинг штаби ўша ерда, яхшилаб уқиб ол!

Шан телефон ёнида, кўкрагига зўр куч билан урилаётган йўтални қайтаришга ҳаракат қилиб, оғзини маҳкам ушлаган ҳолда мукка тушиб ётарди. Ниҳоят, у сўнгги марта йўтални қайтарди-да, эмаклаб Кханинг ёнига борди. Икки пўлат каска бир-бирига зич келди.

— Нима гап? — деб сўради Кха.

Артиллерия ҳали тайёр эмас. Донинг иши жойидами?

— Ҳа. х

— Полкнинг хабар беришича, кеча истехком райони Бин Льеу ишғол қилинибди, шимоли-шарқда бизникилар катта ғалабага эришибди. Бригада қўмондонлиги ҳаракат қилишни илтимос қилди. Сен шу ерда ёта тур, мен бориб йигитларга хабар берай.

Шан сим тўсиқнинг ёнгинасида ётган портлатувчилар звеноси томонга эмаклаб кетди.

Автомобилнинг гуриллаган овози эшитилди. Тоғнинг нариги томонида тез-тез гонг урила бошлади. Кха муштарини маҳкам қисиб, узоқдан келаётган товушларга қулоқ солди. «Кеч, жуда ҳам кеч!».

Тўсатдан қоп-қоронғи осмон ёришиб кетди. Гумбурлаган овоз эшитилди. Иккинчи марта портлади. Жанг бошлаш учун сигнал!

Оғир қоп-қора тутунлар орасини ёриб ўтлар чақнади.

Осмоннинг ҳар томонига қараб визиллаб ўқлар учар ва ялтираган излар қолдирарди. Қаердадир яқин ўртада қип-қизил шафақ ловиллаб, уфққа ёйилди. Тош йўлдаги чи-роқлар хиралашди.

Кханинг оёқ-қўллари титради. Кўк шуълада у бута ва ўтларни равшан кўрди. Душман истеҳкоми ўртасидан отилган ракета унинг қоқ тепасига келгач, муаллақ туриб қолди. Кха ерга ётиб олди. Ракета кўм-кўк томчиларга бўлиниб, сочилиб кетди. Ярқираган учқунлар кўзни қамаштирди. Орқа томондаги қоронғиликда бирдан отиш-малар бошланиб кетди. Асфальт кўча томонда ҳам жанг бошланди. Кха исиб кетди. Кетма-кет отилаётган милтиқ товушлари, гонг ва тартарак овозлари, итларнинг вовиллаши, одамларнинг қийқириқлари — ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, ола-ғовур бўлиб кетди. Душман тарафидан сигнал ракеталар учирилди. Баҳайбат дот оғзидан нафас сайин ўқ оловлари ёғиларди. «Артиллерия нега жим турибди-я? Оббо, бизни билиб қолишди!».

Биринчи отилган тўпнинг овози худди момақалди-роқ сингари гулдираб кетди. Кха ғирғиб ўрнидан турди-да, портлатувчиларга: «Портлатинглар!» деб қичқирди. Кок запалнинг боғичидан тортган эди, пилик тутай бошлади. Кок ер бағирлаб ётиб олди. Қулоқларни қар қиладиган гумбурлаш эшитилди. Теварак-атроф бир лаҳза ёп-ёруғ бўлиб кетган пайтда у сим тўсиқлар, олов, бамбуқ, парча-парча бўлаклар кўкка кўтарилганини кўрди. Заҳардек тутун кўзни ачитар, оғиз тахир эди.

Солдатлардан бири сим тўсиқлар портлатилган ерга чопиб келди-да, чуқурча бўлиб қолган жойга бамбуқдан ясалган нарвон ташлади. Душман доти шу заҳотиёқ ўқ очиш билан жавоб қайтарди. Юқоридаги ўт отувчи нуқталар ҳам баббаравар ишга тушди. Бино деворлари қуроллардан отилаётган ўқ алангаси билан ёруғ бўлиб кетди. Пулемётлар тўхтовсиз ўт очиб турарди. Атака қиляётганларнинг нақ тепаларидан визиллаб ўқлар учиб ўтарди. Истеҳкомнинг қуйи томонида ўт тутунлари ғирдоб бўлиб айланар, портлаш овозлари гумбурларди.

Кха гавдасини кўтарди. Унинг пўлат каскаси гоҳ олдинга, гоҳ орқага сурилиб кетарди. У зўр бериб аҳволни билмоқчи бўлар, лекин портлаш зарбидан танаси титраб кетарди. Кха отишмаларга қулоқ солгач, рота команди-рининг ёрдамчиси До ўз солдатлари билан тўсиқ қўйилган йўлларни очаётганлигини билди.

Дотда жимдир французчасига:

— Хув анави ерда! Анави ерда!— деб қичқирди.

Демак улар буларга ҳам эътибор беришибди. Қха Хиннинг взводига ўт очишни кучайтиринглар, деб буйруқ берди. Ман оғир минани қучоқлаганича сим тўсиқ ёнидаги тор йўлчага тушиб олди. Унинг кетидан Тхон борди. У:

— Қўрқма! Мен шу ердаман, нарвон устидан чопавер,— деб бақирди.

Жангчилар уюм-уюм кесаклар, қора тупроқ ва симлар устидан юриш учун кўприк хизматини ўтаган бамбуқ нарвондан энгашиб югуриб кетишди. Яқиндаги шинакдан истеҳком деворларига пулемёт ўқларининг ёлқинлари сочила бошлади.

— Пастроқ энгаш,— деб қичқирди Тхон.

Ман юзи билан ерга йиқилди. Тхон ёмғирдек ёғиб турган ўқлар орасидан унинг ёнига эмаклаб келди.

— Нима гап?

Ман жавоб қайтармай, гангиган ҳолда, ҳамма ёққа қоқиб ташланган бамбуқ қозиқлар ва тиканли симларга тикилганича ётарди. Тхон унинг елкасига туртди:

— Тур ўрнингдан!

Маннинг юраги қинидан чиқаёзган эди. Сим тўсиқнинг нариги томонидан эса взвод командири Хиннинг товуши эшитилди:

— Қўл гранаталари қаерда? Тур ўрнингдан! Қоқ ўртага ташла!

Иссиқ ҳаво тўлқини Манни орқа томонга улоқтирди, унинг юзига майда гишт парчалари келиб урилди. Тхон унинг қулоғига қичқирди:

— Бу бизларнинг гранатамиз, қўрқма! Тур!

Девор қон сингари қизил ранг билан равшанлашди — бир неча ёндирувчи гранаталар худди дот ёнидаги сим тўсиқ орқасига келиб тушди.

Тхоннинг буйруғи билан Ман ўрнидан ирғиб турди. У тўсиқнинг иккинчи қатори ёнига қандай бориб қолганлигини ўзи ҳам пайқамай қолди. Орқадан Тхоннинг қичқирган овози эшитилди:

— Чаққон қўй!

Ман минани сим тўсиқнинг тагига қўйиб, запални тортди. Пиликнинг учи жизиллади-ю бурқсиб ёна бошлади. Тхон Маннинг оёғидан тортди.

— Ёт!

Бироқ Ман қулоқ солмай чўкка тушиб тураверган эди,

портлаш зарби уни чалқанчасига ағдариб юборди. Пайраҳалар, сим тўсиқ парчалари ёмғирдек ёғилди. Ман бўлиб ўтган портлаш таъсиридан ҳамон титрар экан, ўртоғидан сўради:

— Портлаб бўлдимми?

Тхон дўстининг елкасига астагина уриб қўйди-да, истеҳком деворини портлатиш учун олға қараб югуриб кетди.

Кха ўзини охириги тўсиқ ёнидаги чуқурчага ташлади. У Тхоннинг нақ деворнинг таггинасидаги чуқурлик устига қўйилган катта нарвондан энгашган ҳолда чопиб кетаётганини кўриб турарди. Связной қўлидаги телефон билан Кханинг орқасидан югуриб кетаётган эди, бирданига қаттиқ қичқирди-ю, худди синган дарахт сингари олд томонга қулаб, телефон аппаратининг қутигачи устига тушди.

— Тамом бўлди,— деб бақирди Шан.

Шу пайт Тхон девор тагига етиб борган эди. Кхага солдатнинг девор тагига ўрмалаб юргани яққол кўриниб турарди. «Нега бунчалик баланд-а? Етти ёки саккиз метр келади! Ажабо, унинг ички кўриниши қандақа экан-а?»— деб ўйлади у.— Бу аснода Тхон ўрнидан азод турди-да, қатор сим тўсиқлардан сакраб ўтиб, тез орқасига қараб югурди. Кучли ҳаво тўлқини атака қилаётганларнинг кўкрагига келиб урилди. Девордан катта кесак қулаб тушиб тўзон кўтарилди. Тхон йиқилиб, юмалаб кетди. Тўзон босилгач, Кханинг кўзи дот деворидан очилиб қолган ёриққа тушди.

— Биринчи взвод, олға!— деб қичқирди у.

Взвод командири қўл пулемётининг стволи билан қолган-қутган сим тўсиқларни у ёқ-бу ёққа итқитиб, дот томонга ташланди. Девор ёриғидан кетма-кет отилаётган қўл гранаталари ичкарида ёрилар ва душманнинг қий-чувини босиб кетарди. Деворга пўлат касканинг сояси тушди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Унинг кетидан яна бир неча каска шу йўсинда ўтиб кетди. Солдатлар сакрашар, йиқилишар, жойдан-жойга чопиб ўтишарди.

— Бинони ишғол қилинглар!— деб қичқирди Кха.

Деворга узун нарвон қўйилди. Жангчилардан бири тез нарвонга тирмашди-да, қўли билан осилиб томга чиқди.

Шан дотдан кўзини узмай, ўлган связной ёнига ётиб олди-да, телефон трубкасига гапира бошлади.

— Алло! Биз истеҳкомни ишғол қилмоқдамиз, ротанинг бир қисми ичкари кирди, миналардан муваффақият билан фойдаландик.

Гранаталар бошқа отилмади, фақат иккита пулемётгана дотнинг қора шинакларига қарата бир текисда ўқ узиб турди.

Димиқиб кетган Фу девор ёруғидан югурганича чиқиб Қхани қидириб топди.

— Рухсат этинг, қизиқ аҳвол...

— Нима гап ўзи?

— Ичкари кириб қарасак, ҳеч қаердан чиқадиган жой йўқ, тўрт томон девор, жуда қоронғи!

Тевадаги шинакдан душман яна ўт очди. Икковлари ерга ётиб олишди.

— Эшикни қидиринглар.

— Қидирдиг-у, лекин топа олмадик.

— Яхшироқ қаранглар! Албатта топинглар!

Фу қайтиб кетди. Кха истеҳком тузулишини тасаввур қилишга уриниб чуқур хаёлга чўмди. Қаердадир далада, унинг орқа томонида қаттиқ портлаш юз берди. Пастдан туриб Шан қичқирди:

— Хин, взводни тўсиқ ташқарисига олиб чиқ. Тарқоқ ҳолда беркиниб ётинглар! Бу — душман артиллерияси!

Бинонинг ичидан ҳам аҳён-аҳёнда гранатларнинг портлаши эшитилиб турарди. Яна бир неча солдат истеҳком ичкарисига қараб отилди. Кха До томонга қайрилиб қаради. У томонда ҳам отишмалар сийраклашиб қолди.

— Люй қаерда?

— Шу ердаман!

— Донинг ёнига югур, билиб кел-чи, аҳвол қандай экан. Тез бўл!

Связной югурганича тоғдан пастга томон тушиб кетди. Шан келиб, рота командири билан ёнма-ён ётди.

— Нималигига ақлим етмай қолди! — деди Кха.

— Нима гап ўзи?

— Тешикдан ичкарига киришган экан, теварак-атрофи девор эмиш!

Фу тешик ичкарисидан чиқиб уларнинг ёнига келди.

— Ҳа, қалай?

— Эшик, ойнаси йўқ бир уйга кириб қолибмиз, люкни топдик холос. Пастга тушган эдик, ер ости йўлига чиқиб қолдик, унда ҳам чиқадиган йўл йўқ. Балки илгари нарвон бўлган бўлса керагу, кейин уни олиб қўйишган.

Душман снарядлари ҳамон шу яқин ўртадаги далада портлаб турарди. Истеҳкомдан узилаётган ўқ товуши гоҳ

тиниб, гоҳ тасир-тусир қилиб қоларди. Қха тешик томонга ўйчан тикилиб қолди. Тўсатдан Шан қичқириб юборди:

— Бўлди! Тушундим! Уй деворга тақаб солинган!

Шу пайт Қха ҳам тушуниб етди.

— Тўғри, улар уйни истеҳком деворига туташтириб қуришган. Ҳар бир уй — алоҳида уя¹ қилиб ясалган. Биз деворнинг бир бўлагини тешиб, худди бир қўти ичига тушиб қолгандек бўлдик. Уялар ўзаро ер ости йўллари билан туташган. Борди-ю, яна бир деворни бузиб, истеҳкомга чиққудек бўлсак, унда улар бизни алоҳида уялардан туриб ҳар икки томондан ўққа тутишади. Нима қилсак экан-а?

Қха тик кўтарилган деворга боқди: баландлиги кам деганда саккиз-тўққиз метр келарди, бу уч қаватли бинонинг баландлиги билан баровар деган сўз. Нима бўлса ҳам, хоҳ нарвон биланми, хоҳ бир-биримизнинг елкамизга чиқибми, албатта тепага кўтарилиш, пастдаги душманни томдан туриб ўққа тутиш лозим. Қха ўгирилиб Шанга қаради.

— Қандай бўлмасин, икки взвод томни ишғол қилиши керак.

Шан, ҳўп бўлади дегандек бош ирғади. Фу келди:

— Сўзлашга рухсат этинг. Нарвон калта.

Бир солдат бинонинг раҳидан туриб қичқириб қолди:

— Улардан бори-йўғи бир неча киши қолибди, холос!

У яккам-дуккам ўқ чиқариб, отишмани давом этдираверди.

Нариги, До атака қилаётган томонда ҳам аҳвол айнан шу хилда эди. Биринчи портлатувдан кейиноқ, взвод Тхонинг буйруғи билан иккита пулемёт уясини ишғол қилган эди. Бўлинма командири На, пулемёт уясининг томига — сакраб чиқиб, шинакка кетма-кет иккита граната ташлади.

— Тез пастга туш, траншеяга! — деб қичқирди До.

Найзалар бир лаҳза ялтираб кўринди. Бир неча француз қия ерга тирмашиб тепага чиқмоқчи бўлди-ю, лекин шу заҳотиёқ умбалоқ ошиб тушди. Автоматдан отилган ўқлар траншеяни титиб ташлади, унинг устида гумбурлаб гранаталар ёрила бошлади.

Қўшни ўт очиш нуқтасидан ўқлар ёмғирдек ёғилди. Унга қарши атака қилувчилар пулемётларни ишга солдилар. До траншеяда қонга беланиб ётган мурдалар устига сакраб тушди.

¹Ниқоблаш учун қурилган жой.

— Траншея ичидан, орқамдан марш!

Ўқлар шундайгина бруствер¹ устидан визиллаб учарди. Взвод командири Тхоннинг:

— Тезроқ бўлинглар!— деган товуши эшитилди.

Ниҳоят бутун взвод тепага чиқди-да, тиконли сим тўсиқни босиб ўтиб, олға югурди. Душман пулемётдан ўқ очди. Солдатлар атрофида қўл гранаталар портлай бошлади. Қандайдир бир жангчи бамбуқ нарвонни сим тўсиқ устига ташлади-ю, бирданига йиқилиб тил тортмай жон берди. Бўлирма командири На кўприкдан югуриб ўтиб, душмanning ўқ очиш нуқтасини кўздан кечирди-да, гранатадан предохранителини суғуриб олиб, кучининг бори-ча тўғри шинакка қараб ирғитди. Ҳаво ранг олов бир дақиқа дотни ич томондан ёритди. Пулемётнинг овози ўчди. Солдатлардан бири ўзини дот девори панасига олиб, пастда югуриб юрган жангчиларнинг таналарини пийпаслаган ҳолда пулемёт стволи осилиб ётган шинакка жирди. Солдат тишини-тишига босиб, қўли куйишига қарамай, стволни маҳкам ушлаб, бир чеккага тортди. Ствол тезда ичкарига тортиб олинди. Солдатнинг қўллари пуфак-пуфак бўлиб шишиб кетди. У пуфакчалардан биттасини сиқди-да, оғриққа ҳам қарамай, ҳазилнамо кўз қисиб:

— Қўйинг энди, жон амаки! — деб қўйди.

Солдат тишлари билан граната предохранителини олиб, уни шинакка улоқтирди. Ичкарида қулоқни кар қиладиган даражада қаттиқ портлаш юз берди.

Баланд дотнинг тик девори тагида Тхон ғоздек бўлиб турарди. Унинг тепасидаги шинаклардан бирин-кетин ўқ отилмоқда эди. Девор жуда баланд, тепага чиқишнинг иложи йўқ... До бошини кўтариб, тишларини ғижирлатди. У ёмғир ўтказмайдиган плащини ечиб ерга улоқтирди.

— Чиқолмайди деб ўйлайсанми? Ҳазилингни қўй!— У шундай деб, орқасига ўгирилди-да, қичқириб:— Нарвоиларни бу ёққа келтиринглар! Тхон, буйруқ бер, кишилар чуқурликларга яширинишсин. Мен юқорига чиқаман. Бордию, бирон ярим шинакдан ўқ узишгундек бўлса, говушини ўчиришга мажбур қилинглар!— деди.

Қалта-калта учта нарвонни улаб томгача етадиган узун нарвон ясашди. Нарвонни деворга қўйишди, рота командирининг ёрдамчиси тезлик билан юқорига чиқа

¹ Бруствер — окоп оғзига уйиб қўйилган тупроқ дўнглик. (тарж.).

бошлади. У юқориги тўсинга етиб борган эди, нарвон тебраниб кетди, бироқ До томнинг четини ушлаб қолди ва зўрға томга чиқиб олди. Донинг гавдаси оғирлигидан черепицалар қирсилларди. Шамол куч билан юзга уриларди. До ҳолатни аниқлаб олиш учун атрофга назар ташлади. Бирданига дотдан қарши томонга пулемёт сидирға ўқ очиб қолди. Донинг том қиррасини ушлаб турган қўли шалпайиб тушди. Бошига бир нарса қаттиқ теккандек бўлди ва юзи билан йиқилди. Худди шу пайт иккинчи қўли билан бир черепицанинг қиррасини маҳкам ушлаб қолди ва пастга сирганиб тушмади. До ҳамма нарсани унутди, фақат кўкрагининг чап томони қаттиқ оғриганини сезарди, холос. Шунда у: «Қандай қилиб бўлмасин пастга тушиш керак» деб ўйлади. Гавдасини кўтаришга ҳаракат қилди-ю, лекин яна кучсизланиб йиқилди. Томнинг чеккасида пўлат каска пайдо бўлди, ундан кейин бўлинма командири Нанинг юзи кўринди. Нанинг лаблари қимирларди, бироқ До унинг биронта сўзини ҳам англаб ололмади. Нанинг ёнверига ўқлар келиб урилар, черепица кукунларини юзига сачратарди. До бош тебратиб: «Ишим жойида!» деди. На индамай командирни елкасига олди-да, қўли билан нарвоннинг юқориги пиллапоясини пийпаслаб, пастга туша бошлади. До қандайдир ҳолсизланиш билан курашиб, кучи борица Нанинг бўйнига ёпишишга ҳаракат қиларди. Бирдан унинг кўзига гўдагини кўтариб турган хотини кўринди. Хотин унга тикилиб турар, бола бўлса ширин-ширин тамшанарди. «Ширин дўмбоғим!»— деб ўйлади До. Лекин шу заҳотиёқ мясига ялт этиб бир фикр келди: «Эсхушни йўқотиш ярамайди! Кўзни юмиб, қўлни ёзса — вассалом!» До бутун кучини тўплаб ўзига келди. На девор чуқурчаларини ушлаган ҳолда бир неча пиллапоя пастроқ тушиб қолган эди. Донинг кўкрагидан оқаётган қон бўлинма командирининг елкасидан пастга оқиб тушмоқда эди. До кўзини очди. «Қандай бўлса-да, Кхани қидириб топиш керак, — деб ўйлади у. — Бўлмаса ичкаридагилар орқа-ўнгини олиб, бутун ишнинг пачавасини чиқаради» Нанинг оёқлари қаттиқ ерга тегди. Югуришиб желган солдатлар Дони кўтариб олишди. Взвод командири Тхон ташвишланган ҳолда буйруқ берди:

— Дони бу ердан олиб чиқинглар!

— Мени Кханинг ёнига олиб боринглар, — деб пичирлади До.

Югуриб келган алоқачи Люй кўзини чақчайтирганича данг қотиб қолди. Солдатлар Дони Шаннинг ёнига олиб боришди. До бор кучини тўплаб комиссарга қаради. Унинг мияси ғовлаб кетган эди.

— Бу ердан тез кетишинг керак,— деди Шан.

До бир солдатга суяниб ўтирди-да, оғир нафас олиб, деди:

— Томдан туриб пастдагиларни ўтга тутиш керак.— Қўйлагининг кўкраги жикқа қон бўлиб кетган эди. У ҳолдан тойиб, қўшиб қўйди:— Томдан ҳужум қилинса, истеҳкомни осонлик билан олинад.

Шан бош силкиди:

— Хўп, ҳамма иш жойида бўлади. Уни олиб боришлар!

Жуда ҳолдан тойган До кўзини юмди.

Отишма зўрайди. Кучли портлашлардан ер ларзага келарди. Истеҳком деворлари палахса-палахса бўлиб ағдариларди. Бир ўт очиш нуқтасидан иккинчисига отилаётган ўқлар осмонда ялтираб, бир-бирини кесиб ўтар ва дайдиб юрарди. Атака қилаётганлар худди чумоли сингари жадал ёпирилиб, деворнинг деярли ҳар бир дўнг ерига тирмашган ҳолда нарвондан юқори кўтарилишарди. Мана, икки взвод бутунлай томни ишғол қилди. Солдатлар лом ва белкураклар билан черепицаларни шарақлатиб синдира бошлади. Ниҳоят бўлинма командири На томдан катта бир тешик очиб, ичкарига қўл гранатаси ташлади. Пастда дод-фарёд кўтарилиб, ола-ғовур, қочаётган кишиларнинг дўпир-дўпирлари эшитила бошлади. На тешикдан ичкари кирди-да, қўли билан осилиб ерга сакраб тушди. Учта қора гавда бир варакайига унга ташланди. На санчиб оёққа турди ва яқинлашиб келаётган душманга найза санчди. Нанинг юзига иссиқ қон сачради. Кимнингдир қўли унинг юзига тегиб жетди. Қўлидаги милтиқни силтаб тортган эди, бармоқ суяклари узилиб кетгудек бўлди.

— О-о! О-о!— деб қичқирди кимдир, шундайгина ёнида.

На милтиқни ўзига тортди. Орқасига нимадир зарб билан урилди. На ўқ узди ва рўпарасидан оғир солдат ботинкасини дўқиллатиб келаётган гавдага қараб бор кучи билан милтиқ найзасини отди. Тепадан яна бир солдат

сакраб тушди. На орқасига тисарилмоқчи бўлган эди, орқасида ётган ўликка қоқилиб ўтириб қолди. Француз солдати унга ташланган эди, милтиқ қўндоғи билан бошига бир уриб, уни осонгина саранжомлаб қўя қолди. На ҳаллослаб оёққа турди. Шипдаги тешик ғира-шира оқариб турарди. Ҳалқоб бўлиб ётган қондан оёқлар сирғанарди.

— На, яраландингми?

— Йўқ. Ким бу?

— Бу мен — Тай.

— Юр, пастки қаватга тушамиз!

Темир билан лом ғишт полга урилди. Қўшни хонада кимдир уввос солиб йиғларди. Пастки қаватдан гранаталарнинг портлаган овози эшитилди. Хиннинг взводи уйларнинг бирин-кетин ишғол қилмоқда эди.

Солдатлар катта бинонинг қоронғи хоналарида бир соатдан ортиқроқ баланд бўйли қора гавдалар билан олишдилар. Улар милтиқ найзалари, қўндоқлари ва қўлни ишга солиб, французлар ва негрларни хонадан-хонага, қаватдан-қаватга қувиб юрдилар.

Кха қулаган девор панасига ўтиб, туйнукдан илма тешик бўлиб кетган бинога назар ташлади. Ёнғин шуъласи ҳовлининг бир бўлагини ёритиб турарди. Душман пулемёти дамба-дам ўт очиб турарди. Ҳар сафар, ҳовли ўртасидан бирор кимса чопиб ўтгудек бўлса қисқа ўт очиларди. Иккинчи қаватдан кимдир қаттиқ бақариб юборди.

— Капитан! Уларнинг капитани шу ерда экан!

Кха ўгирилиб Льюга қаради.

— Югуриб бориб айт: уни тириклай тутиб, бу ёққа олиб келишсин! Ёш связной аланга шуъласидан қизариб турган деворга сакраб чиқди-да;

— Алло! Капитанингиз қаерда? — деб бақирди.

Ўт очиш нуқтасидан пулемёт оидирға ўқ уза бошлади, кейин ҳовлини кесиб ўтаётган болага қараб якка-якка ўқ чиқарилди. Кха унга:

— Лью, чеккадан айланиб ўт! — деб қичқирди.

Бола унинг гапига эътибор бермай тўхтади, ўқ очиш нуқтасига ҳазилнамо таъзим қилиб, яна чопишда давом этди. Пулемётдан кетма-кет тўхтовсиз ўқ узилди. Кханнинг юраги орқасига тортиб кетди. Ҳовлининг теваарак-атрофида ағнаб ётган деворлар ва ғишт уюмлари орқасида яшириниб ётган солдатлар баралла қичқариб юборишди. Пулемёт ўқлари Льюнинг шундайгина олдидаги

ғишт деворда қатор тешикчалар ҳосил қилди. Бола бир лаҳзагина тўхтади-ю, кейин ўқ ёмғири остида яна дадиллик билан олға қараб югурди. Люй деярли ҳовлини айланиб келиб тўхтади: алоқа йўли ёнидан бир француз лейтенанти чиқиб, қўлини юқори кўтарди.

— Чик, тезроқ! — деб бақирди Люй унга.

Лейтенант қўлини тушурди, унинг орқасидан автомат ўқ чиқарди. Бола ғишт терилган ҳовлига йиқилди; лейтенант билан бир неча француз солдати унинг панасида энг охириги омон қолган дотга қараб чопишди. Кха бир сакраб ҳовлига тушди. Ўқлар унинг шундайгина қулоғи тагида визилларди. У югурганча Люй етган ерга бориб, болани қўлига олди-да, атрофига ўқ ёғилиш туришига қарамай орқасига қараб югурди. Пана жойга етиб келгач, ҳали танаси илиқ турган жасадни ерга қўйди. Кха бу чуваккина танага назар ташлар экан, ўзини йиғидан тўхтата олмади.

Иккита бўлинма девор ёқалаб ўт ёғдираётган дотнинг ёнгинасига бориб олди. Уларнинг қалблари қаҳру ғазабга тўлиб кетган эди. Кўзларига қон тўлган Зак кўрсатғич бармоғини автоматнинг тепкисидан олмай, тўғри дот шинагига қараб ўқ узаверди. На бурчакдан бошини чиқариб қўл гранатасини ирғитди. Кетма-кет яна бир неча гранаталар улоқтирилди. Уларнинг портлашидан юзага келган кукимтир шуъла ҳовлини ёритиб юборди. Тхон қўлида мина билан дот тагигача эмаклаб борди. Отишув кучайди. Тхон дарров орқасига қайтди. Ҳамма бир-бирига жиплашган ҳолда юзини беркитиб ерга ётиб олди. Дотдан оқ аланга фонтандек отилиб чиқди. Қулоқни кар қиладиган даражадаги гумбирлаш натижасида истехком секин-аста бир томонга қийшая бошлади. Ҳамма ирғиб ўрнидан турди. Дот сув қуйгандек жим бўлиб қолди. Шу пайт Кха ҳовлини ой бир текис ёритиб турганини пайқаб қолди.

Пулемет уясидан қалтираган қўлларини кўтарган ҳолда бир-бирларининг пинжларига тиқилиб, французлар ва негрлар ҳовли ўртасига тушиб келишди. Милтиқ наизасининг учи ҳар томондан уларга қаратилди. Кимдир:

— Бу лаънатиларнинг ҳаммасини ҳам бўғизлаб ташлаш керак, — деб қичқирди.

Шан гимнастёркасининг қўлсиз энги билан найзани тўғрилаб қўйди. Командир баланд овозда дона-дона қилиб:

— Уларни бу ердан олиб чиқинглар! — деди.

Қха дарбоза ёнида туриб асир тушганларга қарар экан, тишларини ғижирлатарди. Ғишт парчалари уюмининг ёнида кимдир йиғламсираб:

— Мени ечиб юборинглар! — деб ингради.

— Ҳечқиси йўқ, — деди унга На. — Жим ётавер, жин ҳам урмайди.

Бир неча солдат Луюнинг жасади атрофида ўтиришарди. Ой ёруғида боланинг чеҳраси оқариб кўринар, пўлат каска кийган солдатлар унинг тепасида бошларини қуйи солиб ўтирардилар. Солдатлардан бири боланинг сочларини силади. Уларнинг бу ўтиришлари абадийдек туюларди. Тхон келиб, боланинг жасадини қўлига олди-да, истеҳком дарбозасидан майдонга чиқди. Солдатлар чурқ этмай, унинг кетидан юришди. Қха турган ерида қолаверди. Томоғига келаётган бир нарсани қайтаришга ҳаракат қилиб тамаки чекди. Юзлари қонга беланган, зўрба-зўр қадам босаётган асирлар Луюни кўтариб бораётган Тхоннинг кетидан қараб қолишди. Қха энди бу жингалак сочлар, кирланиб кетган юзлар, ювош ва ҳадиксираб турадиган кўзларга қараш учун тоқати қолмай, тоғдан пастга тушиб кетди.

Шан ҳовлининг ўртасида туриб, баланд овоз билан команда берди:

— Ишчилар командаси, бу ёққа!

Шу заҳотин истеҳком дарбозаси тиқилинч бўлиб кетди. Бамбуқ дастаклар шарақ-шуруқлаб, кишилар шовқин солишарди. Ҳали ҳам онда-сонда черепица ва ғишт синиқлари уюминин, ўрилган сим чивиқлар, ёғоч бўлакларини қизғиш ёритиб ўт тутаб ётарди. Ярим хароба ўт очиш нуқталаридан эгилган темир тўсинлар бесўнақай бўлиб чиқиб турарди. Истеҳкомга бир-бирларини итаришиб ҳамон янгидан-янги ишчилар кириб келишмоқда эди.

Дот девори бурчагида кимнингдир пўлат каскаси кўринди:

— Ҳей! Пастдагилар! Биронтангиз мана бу йирик калибри пулемётни олиб чиқишга ёрдамлашиб юборинглар!

— Ўртоқ Фу! — деб қичқирди Шан. — Ҳамма хоналарни бирма-бир қараб чиқишга буйруқ беринг. Яна битта-яримта қолиб кетган бўлмасин!

Тонг ёриша бошлади. Бир тўп солдат қалин майсазордан аста-секин қадам ташлаб бормоқда. Улар уйларига қайтишарди.

— Оҳ, қандай ёқимли шабада-я!

— Яна бир оз юрсак булоқ келади. Юзларимизни бир ювиб олайлик.

— Уни қара, милтигининг найзаси худди заъфарга ўхшаб сарғайиб кетибди.

Солдатлардан бирининг орқасида милтигининг қўндоғига боғлаб қўйилган алюмин кострюль шақир-шуқир қилиб борарди.

— Уйга олиб бораман,— деди у астойдил.— Ошпазмизнинг сўюнишини кўрасан!

Бир неча солдат майса устига ўтириб олиб, битта сигаретани галма-гал чекишди.

— Нега уй-уйингизга кетмай ўтирибсизлар? — деб сўрашди йўловчилар.

— Бир оз дам олиш ҳам керак-да! Сизлар бораверинглар!

— Кўп ўтириб қолманглар!

— Ман бугун роса мина қўйди-да. Ўзиям роса портлади!

— Оҳ! Қани энди худди шу майсанинг устида ағнаб бир соатгина ухлаб олсанг.

— Э, қўйсанг-чи! Ярим соатдан кейин манзилга ета-миз.

— Менинг овқат егим келаяпти. Қани энди ҳозир ёпилган батат бўлса!

Йўлда боши сочиқ билан танғиб қўйилган бир неча енгил ярадорлар боришарди, уларнинг яраларидан оққан қон сочиққа сизиб ўтган эди.

— Қара, агар Шан бўлмаганда мана бу асирлардан биронтаси тирик қолмасди. Энди қўлларини чўзиб тамаки сўрашаяпти.

— Шан нега кўрнмайди? Қаёқда қолди?

— У ҳали ҳам ўша ерда.

Кўплар бурқсиб ётган тепаликка кўз ташлашди. Тонг ёришиб кетди. Пўлат каска кийган солдатлар тизмаси тоғ орасига кириб бормоқда эди.

ЧАНДИҚ

Май қўтас етаклаб, аста тепаликка чиқиб борарди. Қўққисдан у бута орасида ухлаб ётган одамни кўриб қолди. Ётган кишининг юзига похол шляпа ёпиқлиқ бўлса-да, бола унинг Той эканини дарров билди. У қўтас-ни қўйиб юбориб, оҳистагина ошнасининг ёнига борди. Товушини бошқачароқ қилиб чақириш учун бурнини қўли билан қисди-да, ошнасининг қулоғига:

— Алло, Вьет-Мин! — деб қичқирди.

Похол шляпа шу ондаёқ тўнтарилиб тушди. Той ирғиб ўрнидан турди. У уйқули кўзлари билан қўрқиб Майга қаради. Ўзининг бу ҳазилидан мамнун бўлган Май кулиб, бир чеккага қочди. Шунда Той бир тош олди-да, қулочкашлаб Майга отди.

— Э, шайтон, чўчитиб юбординг-ку!

Май яна нари қочди ва узоқдан туриб:

— Бу мени урганларинг учун! — деб қичқирди.

— Ҳали шошмай тур, жиғингни эзаман! — деб дўқурди Той.

Той Майни қўрқитиб қўйгач, у билан ярашмоқчи бўлди. У энди ўн уч ёшга тўлган ва ўртоғидан атиги икки ёшгина катта бўлишига қарамай, Май унинг елкасидан келар ва Майдан анча кучли эди. Май бўлса ўзича: «Агар Той қасдини оладиган бўлса, менинг қўтасимни французларнинг ерига ҳайдаб юборади. Ана унда бошим балога қолади!» деб ўйлади-да, ҳайвонни нарироққа ҳайдаб кетди, Той эса унинг кетидан келаверди. Май югурган эди, Той қичқирди:

— Ҳа майли, кел ярашамиз, дао¹ ўйнаймиз.

Май ҳадиксираб ўртоғига кўз қирини ташлади: оғайнисининг авзойи бир оз ўзгарган, у энди жаҳлидан тушган эди. Май бўлса Тойнинг кайфи чоғ пайтларда у билан зерикмай вақт ўтказишини биларди. Той Донг қишлоғининг партизанлари ҳақида: уларнинг душманларга қарши қандай курашаётганликлари, партизанлар отрядида хизмат қилаётган акаси ҳақида сўзлаб берарди. Бундай вақтларда Тойнинг чеҳраси худди катталарникидек тус олар ва Май ўзини худди катта киши олдида тургандек ҳис қиларди. Эҳ, унинг ҳикояларини тинглаш қандай завқли! Шундай пайтларда у дўстининг гапларига астойдил ишонар ва уни жуда яхши кўриб кетарди.

Той ҳозир қилган дўқларини бутунлай унутиб юборди. У ўзининг ундан катталигини, кичикларни кечириши, ўзини катталардек тутиши кераклигини эслади. Қўлини чўнтагига тикиб, Майнинг ҳавасини келтириш учун танга пулларни жиринглатди.

— Дао-ло ўйнайсанми? Мана шунча пулим бор! Хохласанг юр, ҳув анави дарахтнинг тагига борамиз, Тхео билан Лям ўша ерда, ҳаммамиз — мой² ўйнаймиз.

— Йўқ, қўтаслар шолিপояга тушиб кетади, қўшниларимиз уришади,— деб кўнмади Май.

— Ҳам ўйнаб, ҳам уларга қараб турамиз, шу яхши эмасми?

— Йўқ,— деди Май,— керак эмас. Кеча кечқурун дадам уришди. Қўтас яна Химонг Тхемнинг пайкалига кирса, мени ўлдиришади. У бир кунни мени тутиб олиб бошимга роса урган. Анча вақтгача бошим қаттиқ оғриб юрди. Яна бақириб: «Иш ёқмас, менга қилган хизматинг шуми, қўтасимни ҳали шундай бокаяпсанми? Озиб кетганидан қовурғалари саналадиган бўлиб қолибди. Ўзингнинг қовурғаларингни санатиб қўярман!» деди.

— Мен бўлганимда унга: «Қани бир кўрайлик-чи!» дердим,— деди Той қизишиб.— Кучини ёш болаларга кўрсатар экан-да, уят-э!

— Айтардинг-а, айтардинг! Дадам ҳам чурқ этолмади-ку. Қаёқда! У билан олишиб бўлармиди!

Болалар майса устига ўтиришди. Уларнинг қўтаслари серсув ўтларни курсиллатиб еярди. Тўсатдан узоқдан

¹ Дао — танга пул билан ўйналадиган ўйин.

² Дао-ло ва у-м ой — Вьетнамда болалар ўйинининг турлари.

милтиқ овози эшитилди. Қўтаслар бошларини кўтариб, овозга қулоқ сола бошладилар. Той французлар истеҳкоми томонга қараб хотиржамлик билан деди:

— Эй, мақтанчоқлар, бекордан-бекорга отиб нима қиласизлар? Сизларнинг отганингиз нима-ю, қўтасларнинг ел чиқаргани нима!

Май бўлса осмонга тикилиб хаёлга чўмди.

— Қани энди мана шу учиб юрган қушларнинг ҳаммаси бизларнинг самолётларимизга айланиб қолса-ю, уларнинг устига бориб бомба ташласа. Роса иш бўларди-да!

— Гапингни қара-я? Ахир сен билан биз ҳали партизанлар турган жойда бўлмаганмиз, самолётларимиз борми, йўқми — қаёқдан биламиз, — деб маънодор жавоб берди Той ўртоғига.

Май ҳайрон бўлиб бош тебратди:

— Партизанлар турган ерда самолётлар бор-а?

— Билмадим, — деб Той елкасини қисиб қўйди.

— Бўлса, нега учиб бориб душманлар устига бомба ташламайди?

— Мен сенга самолётимиз бор дедимми?

Болалар жим бўлиб қолишди. Сўнг Май яна савол берди:

— Французлар Европада туради дейишарди-ку. Нега улар бу ерга келиб, бизнинг еримизни тартиб олишяпти?

— Нега деганда, улар босқинчи, — деб жавоб топди Той.

— Менга қара, Той, улар ўзларининг юртларида ер ҳайдашадими? Ҳа, айтгандай, сен нима деб ўйлайсан, уларнинг болалари ҳам қўтас боқишармикни?

— Европаликлар гуруч ейишмайди, нон ейишади, шунинг учун ҳам улар ер ҳайдашмайди, — деб жавоб берди Той.

— Нонни нимадан қилишади? — деб сўради яна Май.

— Ноннимиз? Ундан-да...

— Унни қаердан олишади? Агар уларнинг болалари қўтас боқмаса, уларни ким боқади?

— Улар бойларнинг эрка болалари, бу уларнинг парвойига ҳам келмайди.

— Бой, бой дейсан, ундай бўлса нега бизларни талашади?

— Э, бўлди-да! Бориб, французларнинг ўзларидан сўра, — деб бақириб юборди тоқати тоқ бўлган Той.

Кўп саволларга нима деб жавоб беришини билмагани учун унинг жаҳли чиқиб кетган эди. Бола майса устига чўзилиб ётиб олди-да: «Агар Май яна шундақа қийин саволлар бераверадиган бўлса, ураман» деган хаёлга борди. У ўртоғининг бошидаги катта, силлиқ қизғиш чандикқа облон тикилди. Кейин кўлини узатиб уни силай бошлади. Бепарво ўтирган Майнинг бошига тўсатдан шиқ этиб чертки тушиб қолди. Унинг энди жаҳли чиқиб келаётган эди, икковлари ҳам қўққисдан бир нарсанинг шитирлаганини эшитиб қолишди. Той ирғиб ўрнидан турди, Май ундан ҳам тезроқ туриб кетди. У каттакон бир чигирткани кўриб қолди-да, уни ушлаб:

— Вой-буй, мана бу чигирткани! — деб қичқириб юборди.

— Кўриб берай,— деб илтимос қилди Той.

— Ҳо, ундан кейин олиб қўйгин-а!

— Нима қиламан уни!— деди Той керилиб ва шу топдаёқ ошнасида чигирткани тортиб олди. Чигиртка каттакон, оёқлари ҳам узун эди. Ўзи ҳам зўр бўлса керак.

— Тортиб олади деб ўйлама, яна қайтариб бераман!

— Бу менинг чигирткам,— йиғлаворай деб тўнғиллади Май.

— Йўқ, у менинг орқамда юрган эди,— деди Той.

— Мен сендан олдин ушлаб олдим-ку,— деб қичқирди Май, Тойнинг қўлидан маҳкам ушлаб.

У ўртоғининг кафтини очмоқчи бўлган эди, Той бир силтаб қўлини тортиб олди, шу пайт мушти орасида нимадир қирс этиб кетди. Ниҳоят бола муштумини ёзган эди, чигиртка эзилиб жетибди. Май қаттиқ хафа бўлди. У жаҳли билан Тойнинг қўлига бир урган эди, чигиртка ерга тушиб кетди. Той бир лаҳза иккиланиб турди-да, кейин Майнинг бошидаги чандиғига устма-уст мушт сола бошлади.

Май додлаб йиғлади:

— Қароқчисан, қароқчи!

Той хахолаб кулганча югуриб кетди, унинг орқасидан Май:

— Қароқчи! Кучинг кичкиналарга етади, холос. Қараб тур, ойингга айтиб бераман! — деди.

— Айтсанг айтавер, — деди Той парво қилмай.

Бироқ Той ўртоғини урганига ўқинди. «Энди у мен билан ўйнамай қўяди! Хўп, ким унга чигирткани ўлдир-

син дебди? Кейин ўзи француз бўлиб мени қўрқитди-ку» деган хаёлларга борди Той. Яна бир оз ўйлаб тур-гач, ўзича: «Энди Майни қаттиқ урмайман, чертмайман ҳам, фақат мендан ҳадиксираши учун секин ураман» деган қарорга келди.

Кечқурун Той қўтасни қишлоққа ҳайдаб кетди. У бу-гун бўлиб ўтган кўнгилсиз ҳодисаларнинг ҳаммасини унутиб, йўл-йўлакай ашула айтиб борди. У бир боғ шох орқалаб олган эди. Уйига келгач, гулхан ёқди-да, шу қишлоқли бир бойникида ишловчи онасини кутиб, кечки овқат ҳозирлашга киришди. Тхоа уйга келган пайтда овқат тайёр бўлган эди. Она-бола керосинни тежашиб, чироқ ёқишмай, овқатни уйга кираверишда, ботаётган қуёш ёруғида ёйишди. Кутилмаганда душман доти то-мондан автомат овози эшитилди. Французлар кўпинча бекордан-бекор ҳам ўт очишаверарди, лекин ҳозирги отишув қандайдир ғалатироқ эшитилди. «Партизанлар дотни қуршаб олишган бўлса, душманлар ўқ билан жавоб қайтараётганмикин? — Бироқ яна жимлик чўк-ли.—Йўқ, янглишганга ўхшайман»,— деб ўйлади Той. Кечки тамаддиқни қилиб бўлишгач, она-бола ухлагани ётишди.

Уларнинг кўзлари энди уйқуга кетган ҳам эдики, эшик олдида кимнингдир:

— Ойижон! — деган хаяжонли товуши эшитилди.

Бу товушни эшитиб, Тхоа чўчиб тушди. Лип этиб хаёлидан катта ўғли ўтди. У ўзини босиб олиб сўради:

— Ким у?

Эшик тагидан аста жавоб эшитилди:

— Ёрдам беринглар! Икки кишимиз. Бизларни фран-цузлар қўвиб юришибди. Тезроқ!

Тхоа ўғли эмаслигини билди. У иккиланиб қолди, қишлоқ отрядининг командири ҳушёрлик тўғрисида кўп гапирган эди, чиндан ҳам душман жосуслари ўзларини партизанликка солиб, қишлоқ аҳолисини алдаган ҳоллар кўп бўлган. Тхоа ўрнидан турмай, ётган еридан:

— Бошқа ерга боринглар! — деб жавоб қилди.

Шунда бояги овоз яна эшитилди:

— Онажон, тушунсангиз-чи, бизлар армия ходимла-римиз. Бошлиқларимиз томонидан берилган ҳужжатла-римиз бор.

— Ҳужжат-пужжатинг нимасийди, биз ўқишни ҳам билмаймиз. Қет дегандан. кейин кетинглар бу ердан.

Эшик орқасида бир дақиқа жимлик чўкди, кейин бири иккинчисига умидсизлик билан деди:

— Одамлар бизни ҳайдашяпти-ку! Кетамиз. Бу ерда қолиб бўлмайди.

Бошқаси жавоб қайтарди:

— Қаёққа борасан? Французларнинг қўлига тушиш учун душман дотиға борасанми?

— Бирон ёққа бормасак бўлмайди. Французлар ушлаб олса борми, нақ...

Эшик орқасидагилар гапларини тугатишмади. Тхоа ҳамон сусткашлик қиларди. «Эҳтимол, улар чиндан ҳам армия ходимларидир, французларнинг қўлига тушиб қолишса-я? — деган хаёлга борди аёл.— У сабабчи бўлади-ку. Қаршилиқ урушига зарар етказган бўлиб чиқади. Борди-ю жосус бўлишса-чи? Унда нима бўлади? Кел, бўлганча бўлар». Тхоа ўглининг оёқ товушини эшитган пайтда нима қиларини билмай турган эди.

— Ойи, рухсат бер, улар киришсин, отряд командири ёнига бошлаб борамиз.

Той жуда секин гапирган бўлса-да, эшик орқасидагилар унинг гапини эшитишди.

— Рост, киришга рухсат беринг, кейин отряд командирининг ёнига олиб борасиз,— дейишди қувониб эшикдагилар.

Тхоа туриб чироқ ёқди, кейин эшикни очди.

Икки киши кириб келди. Улар кўринишдан жуда чарчасган эди. Бамбуқ скамейкага ҳорғин ўтиришиб уҳ тортишди.

— Отишма овозини эшитдингларми? — деб сўради нотанишлардан бири.— Душман пости ёнидан ўтиб кетаётган эдик, сезиб қолишди-да, ўқ узишди. Энди ўлдик, деб ўйлаган эдик.

— Ўлиш осон эмас. Ўқ бизларни ёқтирмайди. Қуршовдан биринчи қочишимиз эмас-ку,— деб кулди иккинчиси.

Жим қолишди. Шунда Тхоа улардан:

— Ўрмон базасиданмисизлар? — деб сўради.

— Ҳа, ўрмондан чиққанимизга анча бўлди. Йлгари Шимолда хизмат қилдик. Бугун Тхуань дарёсидан сузиб ўтиб, шу ерга келдик. Ўз қишлоғимиз ёнидан ўтиб, туғишганларимизни ҳам кўра олмадик.

Тхоа олти ойдан бери кўрмаган катта ўғлини яна

эсга олди. Келганларнинг бири худди унинг нима ҳақда ўйлаётганини билгандек, сўради:

— Бу дейман, онажон, ўртоқ Нам тўғрисида кўп ўйлайсиз шекилли-а? У келиб кетдими?

— Ўғлимни сизлар ҳам биласизларми? — дея суюниб кетди Тхоа.

— Хаммамиз армия ходимларимиз, бир-биримизни яхши биламиз. Ўртоқ Нам яхши ходим, у сизни донм эслаб туради, бориб кўриб келаман, деган эди. Лекин билмадим, келдимикан. Йўқми?

Она бир оз хафа бўлди:

— У шундай дебмиди? Хеч келмайди-ку. Уни ҳар куни тушларимда кўраман. Ўйгонсам, ёнимда йўқ бўлади. . . Баъзан уни ўйлай-ўйлай тонг отдираман. . . Ҳозир шундай фикрданки, ҳамон у Қаршилик урушида қатнашаётган экан, халкни озодлик ва мустақилликка олиб чиқиш учун охиригача жанг қилсин. Еримизда битта ҳам душман колмаса, ўша пайтда кўришамиз.

Той скамейка ёнига жойлашиб олиб катталарнинг гапига диққат билан қулоқ солиб ўтирарди. Бола худди эркалангандек бошини меҳмонлардан бирининг қўлига қўйиб олган эди.

— Сен Намнинг укасимсан? Исмнинг нима? — деб унга томон энгашиди нотаниш киши.

— Менинг исмим — Той. Сизникичи?

У киши кулиб юборди.

— Бу сир! Хавфли вақт, французлар бизларни қидириб қолиши мумкин, сени ушлаб олиб қийнагудек бўлишса, айтиб қўясан.

— Йўқ, айтмайман.

— Ростми?

— Рост.

— Ундай бўлса айтаман, лекин бошқа ҳеч кимга айтмайсан. Менинг исмим Као¹), уники бўлса, — у бош иргаб шеригини кўрсатди, — Шан.

— Исмингиз Као бўлса, бўйингиз ҳам ҳақиқатан баланд экан.

Той кулди-да, сакраб Каонинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Меҳмон Тойнинг қўлларини тушираркан, уни итариб юборди-да, бошига секингина уриб қўйди:

¹ Као — Вьетнам тилида баланд бўйли деган маънони англатади.

— Секинроқ гапир, атрофда одамлар бор, гапимизни эшитиб қолишлари мумкин.

— Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўзимизники-ку!

— Гапинг тўғри, аммо уларнинг орасида сотқинлари ҳам бўлиши мумкин.

— Сизларнинг тўппончаларингиз бор-ку, қўрқмасанглар ҳам бўлади.

Као кулиб қўйди.

— Зийрак бола экансан! Бизларда тўппонча борлигини қаёқдан билдинг?

— Кўйлакнинг тагида кўриб қолдим. Менга кўрсатинг!

Той кўйлакнинг дўппайиб турган ерига уриб қўйди!

— Ҳой, Той, ҳар нарсага қизиқаверасан-да!— дея гапга аралашди онаси.

Као тўппончасини қинидан олди.

— Ма, кўра қол, фақат эҳтиёт бўл, ўқланган.

— Роса чиройли экан-да!— деб хўрсинди Той. — Олтита ўқи бор-а?

— Олтита эмас, ўнта,— деди Као.— Агар ўнта французни кўрсанг бирма-бир отиб ташлашинг мумкин.

— Начальникни қидирайлик. Қўл қовуштириб ўтиришимиз бўлмас,— деб безовталанди Шан.

— Тойни юбора қолайлик,—деб гапга аралашди Тхоа.— У ҳамма гапни айтади. Командирнинг турадиган ери узоқ, бугун ўн учинчи кеча — қоронғи.

— Биз ҳар қандай об-ҳавога қарамай боришимиз керак, ишончлироқ жой топишимиз шарт.

— Бу ер ишончли эмасми?— деди Као.— Бир кеча тунаш учун онамиздан рухсат сўраймиз. Тунда улар бу ерларга бош суқишмайди. Эшитишимча, французлар бу қишлоқни бир неча марта қуршаб олишга ҳаракат қилишган экан-у, лекин партизанлар ҳайдаб юборибди.

— Сиқилиб қолармикансизлар деб ташвишланяпман, каравогимиз биттагина, холос.

— Э, ташвиш тортманг, биз учун бунинг аҳамияти йўқ. Биз буталар тагида ҳам, очиқ ҳавода ҳам ётиб юрганмиз. Ўрни солиб бераверинг, онажон. Ўзингиз ҳам ухланг.

— Эртага албатта командирни топиб, аҳволни маслаҳатлашиб олишимиз керак. Тўғрими, Шан?— дея ўртоғига мурожаат қилди Као.— Ҳозир бўлис бошлиғи ким, Бинми?— деди у Тхоага ўгирилиб.

— Бин жўпдан бери касал эди, ҳозир дам оляпти, унинг ўрнига Тоан тайинланган.

— Тоанни қаердан топамиз?

— Советлар уйи Винь Тхо қишлоғида бўлса жерак.

— У ерга боргач, нима деб сўраймиз?

— Эртага мен сизларни бошлаб бораман,— деб жавоб берди Той.

— Жуда соз бўлади. Лекин биласанми, фақат йўлбарс панжасига тушиб қолмаслик учун маълумотни аниқ билиб олиш керак.

Ҳаммалари ётишди. Бироқ орадан бир минут ўтмаёқ Той ирғиб турди; у юзини буриштириб:

— Ойи, оғрияпти! Қорним оғрияпти,— деди.

— Қаттиқ оғрияптими?

— Жуда!

— Бор, эшикка чиқ. Ёввойи мевалардан кўпроқ есанг, бундан ҳам бадтар бўласан. Балки, амакиларингда дори бордир. Бўлса беринглар шунга.

Той ихраганча уйдан югуриб чиқиб кетди.

— Чоп тезроқ, яна чиқиб кетмасин,— деб кулди Као қоронғида.

Кўчага чиққач, Той Майларнинг уйига қараб югурди.

— Май, ухлаяпсанми? — деди у ҳаллослаб астагина.

Уйдан сал шитирлаган товуш эшитилди-ю, яна жим бўлди.

Той қайта чақирди:

— Май, тур ўрнингдан! Бир қизиқ гап айтаман. Сотқинларни қўлга тушуришни хоҳлайсанми?

«Сотқин» сўзини эшитган Май сапчиб турмоқчи бўлди-ю, яна ётиб олди.

— Ёлғон, яна ёлғон гапиряпсан,— деб шивирлади у.

Той қасам ича бошлади:

— Агар ёлғон гапирсам бутун оилам қирилиб кетсин. Тезроқ чиқ. Сотқинлар келди.

Қасам таъсир қилди. Май овоз чиқармасликка ҳаракат қилиб, аста уйдан чиқди. Той сўзини давом этдирди:

— Ҳозир бизларнинг уйимизда икки киши бор. Улар армия ходимларимиз дейишди, лекин мен шубҳаланяпман. Улардан қандайдир бегона ҳид келяпти. Мен улардан биттасининг бўйнидан қучоқлаган бўлиб, ҳидлаб кўрдим. Худди французларнинг ҳидига ўхшайди. Кейин мени итариб юборди.

— Ҳа, нима бўпти? Сен ҳам мени урасан-ку,— деди Май.

— Армия ходимлари ҳеч қачон болаларни уришмайди,— деди Той.

— Энди нима қиламиз?

— Партизанларнинг командирига хабар берамиз. Сен Винь Тхога борасан-да, ҳамма гапни ўртоқ Тоанга гапириб берасан, у келиб буларнинг ҳужжатларини текшириб кўради,— деди Той дангал.

— Мен... мен Винь Тхога бораманми?— деб қайта сўради Май юраги дов бермай.

— Ҳа, сен. Мен уйга бориб, уларнинг гапини эшитиб ётаман. Улар ойимдан Тоанинг қаерда туриши, Намнинг қачон келиб кетганлигини суриштиришди.

Майнинг юраги орқасига тортиб кетди. У қўрқиб қоронғиликка қараб қўйди. Тун қоп-қоронғи эди. Барглар оҳиста шитирларди.

— Бу ердан Винь Тха жуда узоқ-ку, ундан кейин Олти қиррали тоғда мазорлар кўп!

— Сенга нима бўлди, жинлардан қўрқасанми?— деди Той жаҳл билан.— Ҳозир жинлар бўлмайди.

— Қўрқмасанг ўзинг бора қол.

Тойнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Тушунсангчи, мен уйга қайтиб боришим керак. Бўлмаса улар билиб қолиб, қочиб кетишади.

— Ўзинг ҳам жинлардан қўрқасан-ку,— деди Май қовоғини солиб. У ҳақ гапирди-ю, бироқ Той туриб олди:

— Ҳозир сотқинларни ушлаш жинлардан муҳимроқ иш. Агар улар қочиб кетса, бунга сен айбдор бўласан.

Шунда Май бошқачароқ режа таклиф қилди:

— Бўлмаса катталарга айта қолайлик-да. Улар бориша қолсин, қўрқишмайди. Мен дадамни уйғотаман.

— Катталарсиз ўзимиз бир иш қилолмаймизми?

Орадан бир минутча вақт ўтгач, Май боришга рози бўлди.

— Бўпти, ўзим бораман. Ҳеч нарсадан қўрқмайман. Лекин ҳозир айт: мени яна урасанми?

Той ўртоғининг гапни чўзишидан аччиғланиб: «Ҳа, мана ҳозир ҳам ураман» демоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тутиб хотиржамлик билан:

— Бундан кейин сира урмайман,— деди.

— Ундай бўлса қасам ич,—деб туриб олди Май.

— Қасам ичаман. Қани, бор энди тезроқ. Мен бориб уларнинг кўзларига кўриниб туришим керак.— Той шундай деб Майдан узоқлашди.

Май зинғиллаганича югуриб кетди. Той ўртоғининг кетидан қараб туриб: «Нега бу йўлдан чопиб кетдийкин? Жинлардан қўрқдимикин?»— деб ўйлади.

Той уйига қайтди. Уйга иштонбоғини боғлаётгандек бўлиб кирди. Као каравотдан туриб, Тойга дори берди: — Ичиб юбор, иним!

Бироқ Тойнинг ичгиси келмади. «Агар у хоин бўлса қанақа дори беришини ким билади?— деб ўйлади бола.— Мени урди-ку, энди бўлса дори беряпти. Ундан ташқари, кўп нарсаларни суриштиряпти. Тўғри, яқинда Тоан келиб у ҳам кўп нарсаларни сўраб кетган эди, лекин булар жуда синчков экан. Уларнинг хоинликлари аниқ. . . Борди-ю, хоин бўлмаса-чи? Ўртоқ Тоан келиб ҳужжатларини текшириб кўради. Унда мени роса боплашади-да. . .»

Тойнинг сира уйқуси келмади. У Као ва Шаннинг онаси билан қиляётган суҳбатига қулоқ солиб ётаверди. Аввал меҳмонлар чарчадик дейишган эди, энди бўлса, дам олишни эсларидан ҳам чиқариб юборишди. Ётган жойларида партизанлар отрядининг қаердалигини, ярадорлар қанчалигини суриштиришяпти.

Майдан ҳамон дарак йўқ эди! Той хавотирлана бошлади. «Тағин адашиб қолган бўлса-я? Балки, у жинларнинг қўлига тушиб қолгандир ёки қўрқиб, ярим йўлдан уйга қайтиб келгандир?»

Той яна қорни оғриётганлигини баҳона қилиб, Майнинг келган-келмаганини билмоқчи бўлди. «Агар уйда бўлса, эртага роса дўппослайман-да!»

Бирдан эшик тақиллаб қолди. Той ўрнидан дик этиб туриб, эшикни очди. Ўртоқ Тоан билан Қхой деган партизан кириб келишди.

— Сизларникига уезддан икки киши келган эмиш. Мен улар билан учрашмоқчи эдим,— деди Тоан.

Као ўрнидан туриб, кириб келганларга юзланди.

— Салом, ўртоқлар. Биз сизлар билан эртага учрашамиз деб ўйлаган эдик. Яхшики ўзингиз келибсизлар. . . Мана менинг ҳужжатларим.

Као ҳужжатларини олишга қийналмасин деб Тоан чироқни юқори кўтариб турди, шу билан бир вақтда унинг юзини синчиклаб кўздан кечира бошлади. Той ҳаяжонланарди. У Тоанга қаради. Тоан бўлса нотаниш кишининг ҳужжатидаги ҳар бир сўзни шошмасдан ўқирди. Тоан ҳужжатларни кўздан кечиргач, уларни буклади-ю, лекин эгаларига қайтариб бермади.

— Шу топда обкомдан келишингларми, ўртоқлар?— деб сўради у.

— Биз ўрмон базасидан келдик, унгача анча вақт Шимолда ишладик, райком билан алоқа боғладик-да, тўғри шу ерга келдик.

Тоан яна чироқни кўтариб нотаниш кишиларнинг юзларига тутди, узоқ вақт уларнинг чеҳраларига тикилиб турди. У гўё Қаонинг жавобини эшитмагандек эди.

— Чарчаган бўлсангиз керак?

— Уруш пайтида ишлаб ким чарчамайди дейсиз? Албатта чарчадик. Қоронғида нақ французларга тўқнаш келиб қолай дедик.

— Ёнингизда қуролларингиз бўлса керак! — Шундай деб Тоан каравотда ётган тўппончалардан бирини қўлига олди. Иккинчисини Као олиб, кулди:

— Душманга рўпара келганда қуролсиз иш битармиди?

Шу пайт Као чаққонлик билан тўппончасини қинидан чиқарди-да, уни Тоаннинг кўкрагига тираб, қичқирди:

— Овозингни чиқара кўрма! Отаман!

Тоаннинг довдираб қолганидан фойдаланган Шан унинг қўлидан иккинчи тўппончани ҳам тортиб олди. Бу жуда ҳам хавфли дақиқа эди. Бирдан Тойнинг овози эшитилиб қолди:

— Ўртоқ Тоан, қўрқманг: «Тўппончаларнинг ўқи йўқ, мен олиб қўйганман».

Той чўнтагига қўлини солган эди, металлнинг жаранлаган овозини ҳамма эшитди. Қўрққанидан Қаонинг юзлари титраб кетди. У бир чеккада турган болага ўгирилиб қаради. Шу он Тоан нотаниш кишининг қўлини маҳкам ушлаган эди, қўлидан тўппонча тушиб кетди. Худди шу пайт тўппончани қинидан суғираётган Шаннинг қўлига партизан Кхой милтиқнинг қўндоғи билан тушуриб қолди. Кейин бир оз орқага тисланиб милтиқ ўқталди-да:

— Хоинлар, жойларингдан қимирламанглар!— деб қичқирди.

Као бу огоҳлантиришни эшитган бўлса-да, ҳамон Тоан билан олишиб ётарди. Шу вақт Той чаққонлик билан ерда ётган тўппончани олиб, Тоанга узатди:

— Тўппончани олинг,— деб қичқирди у,— ичида ўқи бор, мен уларни алдаган эдим.

Тоан бор кучини тўплаб, Каонга ғазаб билан каравотга

итариб юборди-да, дарров тўппончани қўлига олди. Ўзини зўрға ўнглаб ўрнидан турган Као Той томонга қараб жаҳл билан тупурди. Той ўзини тез четга олиб қичқирди:

— Хоин, аҳмоқ хоин, алдадим-ку, сени!— Той шундай деб чўнтагидан бир неча чақа пуллар чиқарди-да, уларни Каонинг тумшуги тагида жиринглатди.— Чўнтагимда мана бунақа ўқлар бор эди!

Шан партизан Кхойнинг бутун диққати Тоан билан Тойда эканлигидан фойдаланиб, тез дераза пардани кўтарди-ю, уйдан жочиб чиқиб кетди. Шу заҳотиёқ ташқарида оғир гавданинг гумбурлаб йиқилгани ва бир боланинг бақирган овози эшитилди:

— Ўртоқлар, ёрдам беринглар, мен унинг оёғидан ушлаб турибман!

Бу Майнинг овози эди. Кхой, ерга муккасидан тушиб, боланинг қўлидан чиқиб жетишга ҳаракат қилиб, оёқларини типирлатаётган Шанни осонгина ушлаб олди.

Май иккита партизанни бошлаб келгач, ўзи эшикда қолиб, уларнинг гапларини эшитиб турган эди. Деразадан ташлаб қочаётган кишини чалиб юборган эди, у чалпакдек чўзилиб тушди. Хоин йиқилаётиб боланинг бошига бир уриб қолди. Боши оғриганидан боланинг кўзларидан ёш оқиб кетди-ю, лекин у сир бой бермай жуларди.

Бу ишлар давомида Тхоа худди қотиб қолгандек қимир этмай турарди. Ниҳоят, у ўзига желди-да, арқон топиб, уни Тоанга тутқазди. Иккала хоин ҳам яхшилаб боғлангандан сўнг, аёл уларнинг юзини кўрмоқчи бўлиб яқин келди-да, уларга лаънатлар ўқиди. Тоан ҳозиргина ўчиб қолган чироқни ёқиб, Каонинг юзига тутди.

— Ҳа, бу постдан келган жосус,— деди у. — Мен тошйўл ёнидаги пистирмада туриб, унинг француз солдатлари билан кетаётганини кўрган эдим. Яна нега иккиланиб ўтирибман-а?

Као билан Шан болаларга еб қўйгудек бўлиб тикилишарди. Улар қўлга тушганлари учун қўрқибгина қолмай, балки болаларга алданишгани учун уялишарди ҳам. Улар Тоаннинг биронта саволига ҳам жавоб беришмади. Бироқ, жавобсиз ҳам равшан эдики, улар партизанларнинг қаердалигини билиб, душманга етказмоқчи бўлганлар. Босқинчилар кейинги ойларда қишлоққа бир неча марта бостириб киришга уриниб кўрди-ю, лекин ҳар сафар партизанлар уларни қайтариб туришди. Шунинг учун ҳам босқинчилар бу жосусларга керакли маълумот-

ларни тўплаб, француз солдатларини қишлоққа олиб киришни топширган эди.

Тоан хоинларни партизанлар базаси районидаги қишлоққа жўнатмоқчи бўлди. Шу билан бирга у барча отряд командирларига зийрак бўлиб туриш тўғрисида буйруқ берди.

Чиндан ҳам Тоан ҳақ эди. Тонг отар пайтида душманлар ҳужум бошладилар. Улар худди ниманидир кутаётгандек, шундайгина қишлоқ остонасида тўхтаб қолишди. Бироқ партизанлар билан жўнгиллилар босқинчиларни бу сафар ҳам орқага чекинишга мажбур қилдилар.

Жанпдан оўнг партизанлар отрядининг бошлиғи ва қишлоқ комитети Той билан Майни мукофотлади. Болаларнинг ҳар бири бир дастадан қоғоз олишди. Улар бу қоғозларни тикиб, дафтар қилишди-да, мактабга қатнай бошлашди. Хоинларни қўлга тушуриш воқияси уларни илгаригидан ҳам иноқлаштирди.

Бироқ, бир жунни улар уришиб қолишди. Бу воқия шундай юз берди: болалар партизанлар отиш машқини қандай ўтказаётганликларини томоша қилгани ўрмонга боришди. Уларни самимий қарши олишди. Той Қхойнинг милтиғига анча вақтгача тикилиб турди-ю, ниҳоят тоқати тугаб:

— Мен ҳам бир марта ота қолай!— деб илтимос қилди.

Қхой ўгирилиб ўртоқларига қаради-да:

— Менимча рухсат бериш керак, қуролга ўргансин!— деб милтиқни оғзи қулоғида бўлган Тойга узатди.

Той ўрнидан турди, оёқларини кериб, милтиқни зўрға кўтарди, жўзини қисган ҳолда униинг қўндоғини елкасига тиради. У француз истеҳкомини узоқ вақт мўлжалга олиб, ниҳоят тепкини босди. Уқ отилиши билан Той ерга йиқилди. Қўллари билан қулоғини беркитиб дўстининг ёнида унинг ҳаракатларини кузатиб турган Май, Той йиқилиши билан уни масқара қилиб кулиб юборди. Кейин қараса дўстининг ранги оппоқ оқариб кетибди.

Той партизанлар олдида ҳам, ўртоғи олдида ҳам изза бўлиб қолди. Ундан ташқари Майнинг масхаралаб кулганини ҳам сезди.

Катталарнинг олдида ўртоғидан аламини олиш ноқулай эди. Шунинг учун у индамай ўрнидан турди-да, чалворини қоқиб, чурқ этмай, ўртоғини эргаштириб жўнаб кетди. Бироқ партизанлар жўздан ғойиб бўлгач, Той ҳеч

гапдан ҳеч гап йўқ, Майнинг бошига, нақ чандигига боплаб тушуриб қолди. Бола Тойнинг қўлини итариб ташлади-да, унинг тумшуги тагига желиб қичқирди:

— Нега урдинг мени? Хоин!

Бу сўзни эшитгач, Той турган ерида қотиб қолди, Май бўлса ўзининг ҳақ эканлигини сезиб, бақираверди.

— Эсингдами, сени ҳам хоин урган эди-ку, энди сен мени уряпсан. Фақат кучинг менга етади! Ўзинг кимсан? Босмачи французмисан ёки вьетнамлик хоинмисан?

Той Майнинг чакагини юмиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тутиб:

— Куч кўрсатишга арзийдиган одам бўлсанг экан!— деб қўя қолди.

— Ие, ҳали арзимамайманми? Сендан қаерим кам?!

Бироқ Той ҳали бугунлай жаҳлидан тушмаган эди. У Майнинг бошидаги қизғиш чандиққа тикилиб турарди.

Май бўлса қизишиб давом этаверди:

— Сендан қаерим кам, айт? Сен хоинларни қўлга туширган бўлсанг, мен ҳам туширдим. Сен биттасини алдатган бўлсанг, мен ҳам биттасини чалиб йиқитдим,— у нафасини ростлаб олди-да, яна янги далил топиб, гапини тугатди:— мен жинлардан қўрқсам, сен ҳам қўрқасан.

«Хоин» деган гапдан Тойнинг жүз олди ҳали ҳам қоронғи аҳволни милтиқ отгандан кейинги ҳолидан бадтарроқ эди. У Майнинг ғазаб қилаётгани тўғри эканини тушуниб турган бўлса ҳам, ундан қаттиқ аччиғланди. «Уни нега хафа қиляпман-а? Рост, мен кимман, французми ёки хоинми?— деган гапларни хаёлидан ўтказди Той,— жони ачигани учун гапириб юборди». Шундан кейин Той:

— Кечир мени,— деди кулиб.— Сени атайлаб урганим йўқ, беҳосдан шундай бўлди.

Той яна, энди мени масқара қилмайсанми? демоқчи эдию, аммо Май яна тутоқиб жетмаслиги учун индамай қўя қолди:

— Энди сени сира урмайман ҳам, чертмайман ҳам.

— Алдайсан!

— Қасам ичаман, ҳеч тегмайман.

— Яқинда ҳам шундай деб қасам ичган эдинг.

— Кел, қиличми, тўқмоқ!

— Керакмас!

Майнинг ярашгиси келиб турган бўлса-да, у юзини ўгириб нарироққа кетди, бекордан-бекорга еган калтаги

ва жаҳли чиққани учун унинг юзлари қизариб кетган эди. Той дўстининг орқасидан қараб турар экан, унинг хоинни чалиб йиқитганини, унинг бошига қаттиқ урганда Майнинг жулганини ҳам, йиғлаганини ҳам билиб бўлмаганини эслади. Тойнинг раҳми келиб, дўстига юраги ачиди. У қилмишидан астойдил афсусланди. Бироқ, Май кўринишдан унга ишонмасди. Шунда Той ўртоғининг орқасидан секин-аста қадам ташлади. Гурури яқинроқ боришга йўл бермас — Майнинг кечиришига ишончи комил эмас эди. Шундай бўлса ҳам дўстига мурожаат қилди:

— Май! Эртага бизларникига келгин. Мол боқишга бирга борамиз, чигирткалар кўп жойни топдим. Агар каттасидан, зўридан тутсам, сенга бераман. Бўптими?!

У Ч Р А Ш У В

Мьен жамоатчи қиз. У район хотин-қизлар союзи комитетида ишларди. Бугун у Там Биу қишлоғига бориши керак эди. Кундузи Мьенга район партия комитети секретарининг ўринбосаридан хат келтириб беришди. Ўртоқ Куанг бундай деб ёзган эди: «Ўртоқ Мьен, менга сизни Там Биу қишлоғидасиз деб айтишди. Ишдан кейин менга учрашинг. Мен Винь Лиу қишлоғида бўламан; Таонинг уйини сўранг. Обком партиядан вакил келган. Иш муҳим. Ёдингизда бўлсин».

Мьен шоли туюшда Хоангга ёрдамлаша туриб хаёлга чўмди: «Секретарь мени нега чақирди экан-а? Ишдан кейин келинг дебди-ку, шошилмай бораман-да». Бир оз дам олгач, кичкина сумкасини елкасидан ошириб ташлаб Кау қишлоғи томон йўл олди. У ерда бир неча қиз ва ўз-ўзини мудофаа қилиш отрядининг бошлиғи билан мажлис ўтказиши лозим эди. Мажлис жуда чўзилиб кетди, чунки хотин-қиз партизанлар отряди ишини яхшилаш масаласи узоқ муҳокама қилинди; ҳамма тарқалган пайтда вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Мьен Винь Лиуга кетмоқчи бўлиб турган эди, кичкина уйнинг ҳовлисида гуруч қайнатаётган Хоангнинг онаси, Фунг кампирни кўриб қолди.

Мьен унинг ёнига борди.

— Ёрдамлашиб юборайми?— деб сўради-да, ўчоқ ёнига чўкка тушиб, тутаётан ўтни пуфлади. Кўп вақт ўтмай Хоанг ҳам келиб қолди. У саватчада бир нечта балиқ олиб келди.

— Мени меҳмон қилмоқчимисан дейман?— деб ҳазиллашди Мьен.

— Боримиз бош устига,— деди у ҳам ўша оҳангда.

Хоанг ўчоқ ёнига ўтирмоқчи эди, Мьен қўймади.

— Бориб ювин, менга ёғ келтириб берсанг бас, ўзим қовураман. Бугун ажойиб овқат тайёрлаймиз.

Балиқли саватда бир неча қисқичбақа ёмирлаб ётарди, Хоангнинг ўғили Тьуен уларнинг ҳар томонга ўрмалаб кетаётганини завқ билан томоша қила бошлади. Бола улардан биттасини ушлаб олгиси келдию, аммо кўрқди.

Мьен иккита қисқичбақани олиб, уларнинг панжаларини суғуриб ташлади-да, чўғ устига қўйди. Бир пасдан кейин қисқичбақа кабобнинг ҳушбўй ҳиди атрофга таралди. Мьен:

— Вой, куйиб кетди! — деб қичқирди-да, қўли куйишга қарамай, уларни шошиб-пишиб ўчоқдан тортиб олди.

Шўх Тьуен уларни секингина бир чеккага олиб борди-да, совутиш учун икки лунжини шишириб пуфлай бошлади. Унинг жуда маза қилаётгани юзидан билиниб турарди. У қисқичбақаларни еб бўлгач, югуриб Мьеннинг ёнига борди:

— Мьен хола, яна беринг!

— Қисқичбақалар қани?— деб сўради Мьен, у ҳали ҳам туруч билан овора эди.

— Қисқичбақалар қочиб кетишди,— деди Тьуен кулиб.

Шу топда ошхонага Хоанг кириб келди. У нима гаплигини дарров тушунди.

— Бундай қилма,— деди у Мьенга қараб.— Уни зинҳор эркалатма, ўрганиб қолади.

Бола онасидан уруш эшитиб, лабларини чўччайтирди-да, бошини қуйи солиб ўтираверди. Кечки овқатни емади. Фунг буви си бўлса унга қараб жоврай бошлади:

— Ҳали сен ўжар болани қараб тур, отанг келар-ку, айтиб бир адабингни бердирмасамми!

Мьен боланинг орқасига оҳистагина уриб, меҳрибонлик билан уришиб қўйди:

— Тьуен ол, е, бўлмаса буving уради! Балиқ ейсанми? Мана,— у қўлидаги овқат ейдиган таёқча билан бир бўлак балиқни илиб олди-да, гуручли косага солиб, бола-

нинг ёнига суриб қўйди ва:— Оҳ, жуда ҳам ширин балиқ экан-да, ол тез!— деди.

Фунг кампир кулиб юборди:

— Синглим Мьенхон, бола кўрсангиз жуда ҳам эркалатиб юборар экансиз-да.

— Бола билан ишлаб бўлармиди?— деб эътироз билдирди аёл, ҳамма вақт опичиб юраманми?

— Менга юборсангиз, боқиб ўтираман. Оиламизнинг қашшоқлигидан чўчиманг. Хо амаки билан маҳаллий ҳукумат барака топсин, турмушимиз анча яхшиланиб қолди. Энди уларни тарбиялаб ўстиришга қодирман.

— Кейинги пайтларда Дионгни учратганинг йўқми?— дея гапга аралашди Хоанг.

— Йўқ, эрим ўша район мажлисидан қайтиб келгандан бери кўрганим йўқ.

— Бундан чиқди бир неча ойдан бери кўришмабсизлар-да? Эр-хотин икковингиз ҳақиқий актив экансизлар! Худди эр-хотин Нгау'ларнинг ўзгинаси бўлибсизлар-а,— деб кулиб қўйди Фунг.— Улар бир-бирларини кўришмаса йиғлашаркан.

Тьуен бу гапларга тушуна олмасди, фақат кимнидир йиғлайди, деб ўзлари кулишаётганини кўрарди.

— Буви, ким йиғлайди?— деб сўради бола бувисига ўгирилиб.

— Бир-бирини соғиниб йиғлашарди, жим ўтир!

— Биласизми, иш менга қувонч бағишлайди. Ахир, теварак-атрофдаги ҳар бир қишлоқ, ҳар бир овулдаги кишилар тувишганимдек. Иш билан банд бўлган чоқларимда ҳамма нарсани унутаман. Соғиниб ўксинишга ҳам вақт йўқ,— деди Мьен, лекин ўзича хаёлга чўмди: «Ҳақиқатан ҳам тўрт ойдан кўпроқ вақт ўтди... Қачон эди? Ҳа, май ойида мен Хо Ши Миннинг туғилган кўнига бағишланган митингга қатнашиш учун Тхань Лам Бога борган эдим. Ўша ерда менга, Дионг кечаси озод этилган районга съездга кетганини айтишган эди. Ўшандан бери ундан дому-дарак йўқ, соғ-саломатмикин? Аки Кароонг йўлини кесиб ўтиш Ба Чен тоғига чиқишдан ўн марта қийин эди... Унга нима бўлдийкин? Ё касал бўлиб қолдимикин?»

— Еб ўтирсангиз-чи,— Фунгнинг товуши эшитилди. Мьеннинг ширин хаёллари бўлинди.

¹ Эр-хотин Нгаулар — ишқ муҳаббатда бир-бирига содиқ бўлган қадимги Вьетнам афсонасининг қаҳрамонлари.

— Ўзингиз олсангиз-чи, овқат ейиш ўрнига менга тикилиб ўтирибсиз-ку.

Кампир овқат ейдиган таёқчалари билан столга интилган эди, унинг нуроний кўзларида қувонч акс этиб кетди.

— Мен сизни кўриб хурсанд бўлганимданоқ тўйиб қолдим.— деди меҳрибонлик билан кампир.— Ахир сизга ўхшаган кишилар туфайлигина ўз бола-чақаларим билан яшаб ўтирибман, уйимдан ҳамма вақт бир товоқ гуруч топилади...

— Бувижон, сиз бошқа нарсани гапиряпсиз,— деб унинг гапини бўлди Мьен.

Шу пайт гапга Хоанг аралашди.

— Онам тўғри айтдилар. Сизлар бўлмаганда душманлар оиламизни алақачон яксон қилиб ташлаган бўларди. Вақтнинг тез ўтишини қаранг! Икки йил ўтиб кетибди-ю, худди кечагидек ёдимда турибди. Ушанда ўғилчам икки ёшга ҳам тўлмаган эди. Мен уни кўкрагимга босиб кун бўйи зир югуриб юардим; снарядлардан яшириниш учун эски окопларда ухлардик. Бола бечора қийналиб йиғларди. Мен шўрликнинг қийналганларимни айтмайсизми! Боламни қучоқлаб, кечаси билан йиғлаб чиқардим...

Хоангнинг сўзлари французлар Хюеда фронтни кесиб ўтган даҳшатли кунларни эслатди. Уша пайтларда ҳамма қишлоқларда худди кўзга тушган оқдек дотлар қаққайиб турарди. Замбаракларнинг гумбурлашидан ҳаво ларзага келарди. Кўчаларда одамлар қонга ботиб ўлиб ётишарди. Уйлар вайрон қилинган, осмонни ёнғин тутунлари қора булутдек қоплаб олган эди...

Уша пайтларда киши ҳаёти қил устида турарди.

— Оҳ!— деб хўрсинди кампир,—ўша вақтларда кишилар бир кунни эсон-омон ўтказишни ўйлашарди, холос: илгариги турмуш сира қайтиб келмайдигандек туюларди. Эртанги кунни ўйласак, оиламизни ваҳима босар эди.

— Ҳа, ҳаммамиз ҳам фақат мустақиллик ва озодлик тўғрисидаги орзу-умид билангина яшардик,— деб унинг гапини тасдиқлади Хоанг.

Уша кунларда Фу Ванг қишлоғининг кўчаларида майда-чуйда нарсалар сотиб юрувчи ёшгина бир қиз пайдо бўлган эди. У саватда нон ҳам сотиб юарди. Душман дзотлари ёнидан бемалол ўтиб кетавсарди. Ҳамманинг

бошида ҳам бўлишига қарамай, кишилар унинг юз, кўзлари чиройли, қадди-қомати келишган қиз эканини фаҳмладилар. У Тхиа Тхиенлик¹ қизларга ўхшарди.

Одатда қиз эгнига узун, почаси қайрилган шим кийиб юрар, ёмғир ёққан чоқларда эса, ранги айниб кетган плашч кийиб оларди. У ҳамма ерда харидорларга ўзининг молини таклиф қилиб қишлоқма-қишлоқ кезиб юрган-юрган эди. Шунда нон олувчига партизан отряди командирининг турли хил маълумот ва буйруқларини ҳам етказар эди. Баъзи пайтларда райком секретари нон билан бирга душман истеҳкомидаги солдатлар сони ҳақида янги маълумотлар оларди. Қунларнинг бирида қиз ғойиб бўлиб қолди. Ҳаяжонга тушган райком ходимлари уни қутқазиб қолиш тўғрисида бош қотира бошладилар. Эртаси куни бўлса, унинг ўзи райкомга кириб келди. Унинг шаҳло кўзлари илгаригидек чақнардди.

— Бир соқчи нуқул менга тикилаверди,— деб ҳикоя қилиб берди Мьен.—Ана ўша билан турма орқасига чиқиб, қочиб келдим.

Бироқ энди душманлар бу жувонни жуда яхши билдишарди, райком унга хотин-қизлар ўртасида иш олиб боришни топширди.

Турмада ўтирган куни кечаси, Мьен бир ғамгин соқчига назари тушиб, унинг кимлигини суриштириб билгач, солдат билан узоқ вақт суҳбатлашди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин, ўша соқчи билан бир неча ўртоқлари халқ армияси томонга ўтишди.

Партизанлар кучи тобора ортиб борарди. Улар французларни янчиб, қишлоқларни бирин-кетин озод қилишарди. Шу қишлоқларда дарҳол маҳаллий комитет ташкил этилиб, янги ҳаёт бошланарди. Кишилар бу ерларда душманининг изини йўқотишарди. Аҳоли худди катта байрамлардаги сингари кўчаларга чиқишар гоҳ у ер, гоҳ бу ерларда митинглар ўтказиларди. Хотин-қизлар оқ кўйлак кийиб юрадиган бўлди, икки йилдан бери эшитилмаган қўшиқлар қайтадан янграй бошлади...

Стол атрофида ўтирган уч аёл бу ҳодисаларни гўё янгидан бошдан кечиргандек бўлишди... Уларнинг хаёллари Тьен бўлиб юборди. Бола қаравотга ёнбошлаб олиб, ҳар икки-уч сўз орасида тўхтаб, хўрсиниб қўшиқ

¹ Тхиа Тхиен — Чунг Бодаги вилоят (Ўрта Вьетнам).

айта бошлади, бувиси бўлса ўнгланиб ўтириб олди-да, чироқнинг пилигини кўтариб, набирасига суқланиб қарай бошлади.

Мьен меҳри товланиб кампирга тикилди. «Худди онамга ўхшайди-я,— деб ўйлади аёл.— Оғзи-бурни, бошларига зангори рўмол ўраб олгани тайёр онамнинг ўзгираси. Фақат онам бундақанги хушчақчақ эмас... Нимадан ҳам хурсанд бўлсин, бечора? Душманлар орасида яшаса.— Мьен опаси билан унинг болаларини эслади.— Ҳозир улар чироқларини ўчириб қўйишган, балки болалар қўрққанларидан оналарининг пинжига яширинаётгандирлар, улар ҳали жуда ҳам ёш...»

Кампир Тьуенга:

— Қани, қўзичоғим, Мьен опангга самолётнинг училиши кўрсатиб бергин,— деди.

Бола каравот устида тик туриб, икки қўлини қанот қилиб ёзди. Турган ерида гир айланди-да, худди моторга ўхшаб гувиллади. Кейин бирдан каравотга ётиб олиб бошини қўллари орасига яширди! Бувиси хушчақчақ кулиб, тушунтира бошлади:

— У ўқ тегмасин деб яшириняпти.

Тьуен бу ўйинининг бувисига ёқаётганини сезиб, жавдирётган кўзларини катта очган ҳолда анча маҳалгача ётди. Мьен болани кўтариб олди. Унинг болаларга бўлган муҳаббати орасида ачиниш нишонлари ҳам бор эди: ахир улар шундай оғир кунларда ўсаётган эдилар-да!

Кутилмаганда уйга ўн уч, ўн тўрт ёшлар чамасидаги бир бола кириб келди, Мьен уни дарҳол таниди. У мазмунли эрталабки хатдагига ўхшаш бир хат тутқазди. Ўртоқ Куанг бундай деб ёзган эди: «Ўртоқ Мьен, бугун ишдан сўнг дарҳол келинг. Жуда зарур».

Меҳмон Тьуенни аста онасининг қўлига бериб, Фунгга ўғирилди:

— Онам, бугун кетмасам бўлмайди, жуда зарур ишим бор.

Кампир унга боқар экан: «Партия ходимларининг иши шу-да, келишади-ю, кетишади, катта ишларни қилишади-ю, лекин қаерда, қандай туришларини ҳеч ким билмайди» деган гапларни хаёлидан ўтказди. У Мьеннинг қўлини қаттиқ қисди.

— Нима ҳам дердим, майли, боринг, ишингиз зарур. Агар иложини топгудек бўлсангиз яна келинг, хўпми?

— Албатта,— деган жавобни берди Мьен.

Тъуен кетишга отланиб турган Мъеннинг ёнига чопиб борди-да, жажжигина қўллари билан унинг барига маҳкам ёпишиб олди. У кўзларини катта очиб, Мъенга тикилиб турарди.

— Келинг, эртага ҳам балиқ билан гуруч еймиз,— деди бола.

Мъен хайрлашиб, хат олиб келган боланинг кетидан ташқари чиқди. «Нима иш экан-а?— деб ўйлади у йўл-йўлакай.— Борди-ю, бирон бир муҳим воқна содир бўлганда, партизан аёллар айтишган бўларди. Балки душман бу қишлоққа ҳужум қилмоқчидир? Кейинги пайтларда улар Хюе қишлоғида ўқтин-ўқтин пайдо бўлиб туришган эмиш».

Винь Лиуга етиб боришгач, хат ташувчи бола уни бир уйга олиб кирди-да, кутиб туришни илтимос қилди. Кўп ўтмай қайтиб келиб яна бир оз кутишини айтди.

— Улар ҳали ҳам мажлисда экан,— деб тушунтирди бола.

Мъеннинг бир оз жаҳли чиқди. «Вақтлари йўқ экан, нега чақиришади,— деб ўйлади у.— Ҳозир Там Биуда бўлганимда, бориб ўртоқ Ти билан кўришган бўлардим. бу аёл яқинда отряд команлири бўлган эди, ҳали ишни тузук ўзлаштириб олгани йўқ, у билан гаплашиш керак эди». Лекин Мъен нима гаплигини билмас, шу сабабли ташвиши ортиб борарди.

Яна бир неча минут вақт ўтди. Ниҳоят Куанг кириб келди. Мъен ўрнидан туриб, уни қарши олди.

— Куанг, нима гап?

— Зарур иш чиқиб қолди,— деб қисқа жавоб қилди у; секретарь ўринбосарининг узунчоқ рангпар юзида билинар-билинемас табассум пайдо бўлди.— Бу ерга мажлисга келган обком секретарининг муовини. менга шу бугуноқ сени чақиртиришни буюрди,— дея қўшиб қўйди у.

Мъен ҳамон ақли бовар қилмай, ҳайрон бўлиб турарди. Бирдан хонага Дионг кириб келди. У ҳазиллашиб Квангнинг елкасига уриб қўйди:

— Оббо шайтон-эй!— Кейин хотини томонга ўгирилди:— Мени узоқ вақт кутиб қолдингми, Мъен? Ҳалигача мажлисда бандман.

Мъеннинг овози титради:

— Йўқ. унчалик эмас. Куанг, нега тўғриси яна ёзиб қўя қолмай, мени ташвишланишга мажбур қилдинг?

Куанг уни масхара қилиб:

— Йўқ, унчалик эмас. Мен тўғрисиғи ёзгани қўрқдим, бирдан ўзиниғи йўқотиб қўйиб, ишни ҳам ташлаб унинг ёнига чопиб, келасанми, деб ўйладим-да,— деди.

— Бемаъни гапиниғи қўй! Иш ўз йўлига!— деб эътироз билдирди Мьен.

Каунг ташқари чиқди-да, завқланиб осмонга қарай бошлади. Унинг:

— Осмонни булут қоплаяпти, ёмғир ёгадиганга ўхшайди,— деган овози эшитилди.

Дионг табассум билан хотинига тикилди.

— Хўш, соғлигинг қалай? Тобинг қочиб қолмади-ми?— деб сўради у.

Мьен эрининг ҳорғин чеҳрасига тикилар экан, қоронғида унинг ориқ юзлари ич-ичига кириб кетгандек туюлди.

— Комитет мажлисига бораётганингда сени безгак тутган бўлса керак. Менга ўрмонзор ичидан бир ой йўл юриши лозим дейишди.

— Э, шу ҳам иш бўлгани. Йўл қанчалик ёмон бўлса, мен ўзимни шунчалик яхши ҳис этдим. Безгак тутганлиги рост. Лекин тоққа тикка чиқаётган пайтимизда роса терладим, шунда безгак йўқолиб кетди.

— Дориларни ўз вақтида ичиб турдингми? Эсингдан чиқиб қолган бўлса керак-а? Соғлигиниғи фақат ўзинг учун эмас, иш учун ҳам сақлагин... Енгинг ҳам йиртилиб кетибди.

— Сен мени текширгани келганга ўхшайсан!— деб хушчақчақ кесатиб қўйди Дионг.

— Еч, бирпасда тикиб бераман.

— Қўйлакни ечсам, нима кияман? Кун совуқ-ку.

— Кийимлариниғи олиб келганинги йўқми?

— Яқинда бир иш билан Фу Локка борган эдим. У ерда Къуен билан Таони учратиб қолдим — уларни французлар таъқиб остига олишган экан. Йўлда улар кийимлари солинган халталарини йўқотиб қўйишибди, иккита қўйлагимни уларга бердим.

— Ҳа майли, бирпас менинги рўмолимни ёпиниб турасан!

Дионг ечиниб, елкасига рўмол ташлаб олди. У хотинининг кўзи ориқ баданига тушиб қолишидан чўчиб, гапни бошқа томонга бурди.

— Хўш, ўзингнинг ишларинг қалай? Дурустми?
Мьен полевой сумкасидан нина, ип олди-да, нинага ип ўтказаётиб гап қотди:

— Дурустми, дуруст эмаслигини мен қаёқдан биламан.

— Бўлмаса ким билади?— деб сўради эри.— Ўзингдан ўзинг сўраб кўр-чи: ҳамма нарсага тушуниб етасанми? Ўртоқларингнинг танқидини қабул қиласанми? Ўз айбингга иқрор бўласанми?

— Мен қаёқдан билай,— деди Мьен эрига кўз қирини ташлаб.

У табассум қилиб, атайлаб эрига тегажоқлик қилди.

Ҳозир у кўп марта ўлим хавфига дуч келган партия ходимига ўхшамас эди. Турмадан қочган, бешта душман солдатини асир тушурган, бундан бир неча соат илгари мажлис ўтказиб, маҳаллий хизматчиларга топшириқ берган гўё у эмас эди.

Дионг қаршисида у ўзини қиз боладек ҳис этиб, у билан жуда ўйнашгиси, ҳазиллашгиси келарди.

Чироқнинг хира нури Мьеннинг кулча юзига тушиб турар, бундан унинг юзи дум-думалоқ ва ширмондек қипқизил бўлиб кўринарди. Игна унинг чаққон қўлларида ҳамон йилтилларди. Столда полевой сумка ёнида қайчи ва барг ранг лахтаклар ётарди.

Дион хотинининг кайфиятини англади. «Илгарилари Куанг билан жанжаллашиб, уни қолоқсан деб танқид қилардим... У ҳақ бўлиб чиқди... Хотининг уйда ўтириб, хўжалик ва оила ишлари билан шуғулланиб юргани қандай яхши. Шундай бўлса уйга ҳам қувонч билан борасан»— деган хаёлларга борди у.

Мьен қўлидан ишини қўймай, эрига кўз ташлади.

— Нега куляпсан?

— Мен куляпманми?— деб жавоб берди Дионг.— Жуда боплаб тикдинг, бўлди бер энди, совуқ қотдим.

Мьен кўйлакни узатди.

— «Майл» деган сўзни биласанми?— деб сўради аёл.

— Йўқ, билмайман, бу сўзни қаердан топдинг?

— Кеча мен область хотин-қизлар комитетининг директивасини ўқидим, унда «Кишилар ҳақида шахсий майлга қараб фикр ҳосил қилмаслик керак» дейилган экан.

— Ҳа, бундай дегин, демак майл — бу деярли севги деган сўз. Тўғри, хотин қизларда кўпинча шу майл деган нарса масалани ҳал қилиб юборади. Бу яхши эмас.

— Сен илгари ҳам аёлларни назарингга илмасдинг. Биламан, сенда феодал қолдиқлар бор...

Шу пайт эшик ғичирлади. Куанг кириб келди.

— Ҳали сизлар сиёсат ҳақида суҳбатлашяпсизларми? Мен бўлсам эшикда саланглаб юрибман.

— Сиёсатинг нимаси? Мьен бир сўзнинг маъносини сўраб қолди. Аёллар тушунмаган сўзларини тез-тез сўраб туришади.

— Бунинг нимаси ёмон?— деб хитоб қилди Мьен.— Тушунмаганингдан кейин сўраш керак-да. Фақат сўзни эмас, ҳар соҳада ҳам. Агар сиз эркаклар тушунтиришни хоҳламасанглар, унда зўрламаймиз.

— Ана холос: аёллар бир гапга тушмасин,— деб ҳазиллашди Куанг. Тун ҳам оғиб қолди, бориб ётадиган жой ахтарай. Эртага иш кўп. Сизлар ҳам ётинглар, ўртоқлар.

Дионг ўртоғининг елкасига урмоқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, Куанг чаққон ўгирилиб, уйдан югурганча чиқиб кетди.

Дионг нарсаларини сумкага жойлаб. Мьен билан ёнма-ён ётди. Улар устларига енгил одеял ёпиб олишди.

Одатда, август ойларида бу ерда тез-тез ёмғир ёғиб турарди, бироқ, икки кундан бери ёмғир ёққани йўқ. Шундай бўлса ҳам совуқ эди. Мьен эри билан ёнма-ён ётар экан, унинг илиқ нафаси димоғига урилаётганини ҳис этарди.

Улар гаплашмай ётишарди. Бир пайт Дионг:

— Ойингни кўролдингми?— деб сўраб қолди.

— Мен у томонга ўтолмадим. Уйнинг ёнида янги дзот пайдо бўлиб қолибди. Яқинда Суанларникига бордим,— деб шивирлади Мьен хўрсиниб.

— Менинг ойимни-чи?

— Ҳа, у ерда бир оз вақт бўлдим. Ойинг Дега айтиб мента памплемуз¹ уздириб берди. Жуда ҳам мазали экан, анча-мунча едим. Кейин сенга атаб ҳам уч-тўрт дона бериб юбормоқчи эдилар, мен сени, у, мисоли дарёдаги қум, топиш жуда ҳам мушкул, дедим.

— Ох! Памплемузларни жуда яхши кўраман-да. Болалик чоғимда дарахтнинг устига чиқиб олиб ўлардек еганларим ҳали ҳам ёдимда.

Мьен жилмайди:

— Ойинг айтган гаплар эсингдами: тинчлик бўлса,

¹ П а м п л е м у з — апельсиннинг бир тури.

ибодатхонанинг орқасидаги боғ билан полизни сизларга бераман, ўзинглар ишлаб бола-чақаларингни боқасизлар. Мен энди қариб қолдим, ишга ярамайман, деган эди.

— Сен билганингни қиларсан, лекин мен партия хизматини давом этдираман,— деб кулиб қўйди Диног.— Яхши, боламиз ҳам йўқ, уни боқиб ҳам ўтирмаймиз.

Мьен ипдамади.

— Боламиз бўлишни истайсанми? — деб сўради Дионг хотинидан бир неча минутдан кейин.

Мьен аввалига иккиланиб, кейин жавоб берди:

— Бугун кечқурун Хоангнинг ўрилчаси ўйнаётганини кўриб, бир оз кўнглим ўксиди. Баъзи вақтларда боламиз бўлса дейман. Лекин у ишга ҳалал беради-да. Майли, уруш тугагунча сабр қилайлик.

Дионг унга уйланганини эслади. Қизнинг дугоналари у билан турмуш қуришга ундашар, унинг ўзи ҳам хоҳларди-ю, шундай бўлса ҳам сир бой бермай: «Ҳозирча хизматни ўйлайлик, уруш тамом бўлгандан кейин тўй қиламиз» деб туриб олган эди.

Дионг Мьенга уйлангандан кейин ўртоқлари ундан: «Нима девдинг, дарров унай қолди?»— деб сўрашарди. Дионг бўлса бу иш хамирдан қил суғургандек осонлик билан битди, деб мақтанарди. У қизга: «Бизнинг курашимиз узоқ давом этадиган кураш. Наҳотки ўзинг шунга тушунмасанг? Агар охирини кутадиган бўлсак қариб кетамиз» деган эди. Мана шундан кейин у ҳам розилик билдира қолган эди. Ўртоқлари унинг бу ишидан хурсанд бўлишар, Мьенни кўндира олгани учун уни мақташарди.

Шу сабабдан ҳам ҳозир хотини «сабр қилайлик» деганда Дионгнинг кулгиси қистаб кетди. Мьен кулгидан эрининг елкаси тебранаётганини сездди.

— Нега куляпсан?

— Кулганим йўқ.

— Йўқ, кулдинг.— Мьен эрининг юзини силади.— Менинг устимдан кулганингни ҳам биламан.

Тун тинч ва қоронғи эди... Икковларининг ҳам уйқулари келмасди. Улар каравотда ёнма-ён ўтириб олишиб секин суҳбатлаша бошлашди.

Узоқлардан денгиз тўлқинининг шовиллашини эслатувчи товуш эшитилди. У гоҳ жим бўлиб қолар, гоҳ яна келарди. Деразадан поёнсиз осмон кўринарди...

Қимдир Дионгнинг исмини атаб чақирган пайтда улар ухлаб қолишган эди. Мьен шошиб-пишиб эшикни очди.

Остонада хат ташувчи бола турарди. У Дионгга хат узатди. Мьен эрини уйғотмоқчи бўлган эди, каравот ёнига бориб қараса, у аллақачон кўзини очган экан. Дионг тез хатга кўз югуртириб чиқди.

— Куанг юборибди, — деди у, французлар Си Ло ва Фу Байда бир талай машиналарни қаторлаштириб қўйишган эмиш. — Қишлоқни тит-пит қилишмоқчига ўхшайди. — Кейин у бола томонга ўпирилди: — Яхши, сен уйингга кетавер.

Дионг каравот устида керишиб, қаттиқ эснади-да, кейин худди ўз-ўзига гапиргандек оҳистагина деди:

— Балки улар Куанг Наини қуршаб олишмоқчидир, аммо бу ерга келишларига ақлим етмайди.

— Ишончинг комилми? Одатда улар узоқ ерларни тит-пит қилишдан илгари яқин атрофни тинтиб чиқишади.

Дионг бир минутча жим турди-да, кейин ўрнидан туриб чироқ ёқди.

— Гапинг тўғри. Қишиларни постларга тақсимлаш учун мен бориб Куангга ёрдамлашай. Сен қаерга борасан?

— Тан Биуга бораман. У ердаги партизанлар жуда яхши жанг қилишади-ю, аммо ҳақиқий отряд кеча тузилди. Душман қаршисида довдираб қолишмасин, тагин. Ундан ташқари, кишиларни пана ерга беркитиш керак. Эски зовурлар ёмғирда яроқсиз бўлиб қолган.

Дионг хотинининг қўлидан ушлади.

— Хўп, мен кетдим.

Бироқ эшик олдига бормасданоқ, орқасига қайтди. Дионг Мьеннинг ёнига келиб, юзини унинг юзига қўйди-да, кейин деди:

— Менга қара, Мьен, партизанларнинг командирини огоҳлантириб қўй: эҳтиёт бўлсин. Душман кўпдан бери у ерларга оёқ босгани йўқ. Улар ҳушёрликни унутиб қўйишган бўлмасин.

Мьен эрининг қўлини маҳкам қисди.

— Агар улар қишлоқни қуршаб олишса, илтимосим шуки, тўғри кўлга қоч, у ердан Тан Биуга ўт, — деб унга маслаҳат берди хотини. — У ернинг турган биткани чангалзор, яшириниш қулай бўлади. Ёдингда бўлсин, улар доим орқадан ўқ узишади. Қирғоққа яқин ерга яширинин.

— Хўп, мен кетдим.

Дионг шошилдиб уйдан чиқди-да, шу заҳоти қоронглик қўйнида ғойиб бўлди.

Мьен эрини яна бир марта кўриб қолишга ҳаракат қиларди. Томоғига нимадир тиқилиб келди. У эҳтиёт бўл деб яна бир марта тайинласам бўлар экан, деб ўйлади. Охири сумкасини қўлига олиб, Таң Биу томонга кетди.

Ҳўл қум қадам босишни қийинлаштирарди. Қишлоқда ҳўрозлар қичқира бошлади. «Тезроқ юриш керак, бўлмаса ҳали замон тонг отиб қолади,—деб ўзини ўзи шоширарди Мьен, қийналиб қадам ташлар экан.—Дионг ҳақ гапни айтди: маҳаллий хизматчиларни огоҳлантириб қўйиш лозим».

Тонг отди. Тонг отиши биланоқ французлар ҳужум бошлади. Теварак-атрофдан гумбур-гумбур товуш эшитиларди. Улар Хюе, Си Ло ва Фу Байдан уч группа бўлиб келишмоқда эди. Уч томондан виллислар билан амфибия танкларни келарди. Уларнинг планлари аниқ эди. Бутун қишлоқни тит-тит қилиб, Фу Вангда бирлашмоқчи эдилар.

Мьен, Винь Лиу ва Тхан Ламбо томонларидан гранаталарнинг портлаши ва милтиқ овозларини эшитгач, маҳаллий партизанлар отряди жангни бошлаб юборган бўлса керак деб ўйлади. Энди душманларнинг Там Биу томонга ҳам юриш бошлаганликлари маълум бўлди. «Жуда соз-да, демак янги партизан отряди жангга кирадиган бўлди». Яқин ердаги бамбукзордан осмонга қуюқ тутун кўтарилди. Ўт ёлқинланиб кўринди. Мьеннинг шундай ёнгинасига снаряд келиб тушди — демак босқинчилар ҳужумни бу томонга буриб, Там Биуни ўққа тутяпти. Мьен югурганча кўл томонга борди-да, қирғоққа жойлашиб олиб, Винь Лиу томонга кўз ташлади. Қўққисдан у яқинлашиб келаётган машиналарни кўриб қолди. Бу виллислар эди. Мьен шошиб-пишиб ўзини сувга ташлади. У ҳатто: «Яхшиям сумкамни қирғоқда қолдирганим, бўлмаса ҳўл бўлиб кетарди» деб ўйлаб севиниб ҳам қўйди. Мьен сув тубини пийпаслаб бир қанча йўсинларни илдизи билан юлиб олди-да, бошига ўради. Энди бурун билан кўзгина сув устида қолди, холос. Мьен оҳокли қирғоқдан бир неча кишининг жон ҳолатда қочиб бораётганини кўрди. Бир ёш жувон боласини кўкрагига босиб олган эди.

У хотин-қизлар Союзининг ходими Тхаога ўхшарди. Виллислар қирғоқ бўйлаб келар, машинада туриб ав-

томатдан ўқ очишарди. Мьенга снарядлар худди бош устидан ўтиб, қаердадир, шу яқин ўртада портлаётгандек туюларди. У ўзини-ўзи тинчлантиришга ҳаракат қилди. Барибир улар сувга тушишмайди-ку. Вақт жуда тез ўтарди. Мьен, эри, Куанг, қайнасан ва Тьуенни эслади. Энди қирғоқда ўнга яқин машина қатор турар, ўқлар унинг нақ боши устидан ўтиб, сув юзиде фонтан ҳосил қиларди. Кейин машиналар секин қайрилиб Тхань Лам Бо томонга кетди, моторларнинг гувиллаши ҳам аста-секин пасая бориб, ниҳоят эшитилмай қолди.

Мьен сувдан бошини кўтарди. У икки чаккаси лўқиллаб оғриётганини сезди-ю, лекин хаёли яна ёри-дўстлари ва эри билан чулғанди. «У қаерда экан? Куанг қаерларда юганикин?»

Совуқ сувда Мьен совқотган ва оқариб кетган эди. Аъзойи бадани қичишарди. Худди уни қамчи билан савалагандек бадани қичишар ва оғрир эди. «Э, зулуклар сўраётган экан-ку!»— деб фаҳмлаб қолди Мьен. У сувга қаради. Зулуклар ғужғон ўйнаб ётарди. «Бўлар иш бўлди!»— деб ўйлади аёл. Мьен Тхаони эсга олди.

Бир вақтлар Тхао Мьен билан бирга ишларди. У ҳам связной бўлиб, балиқ сотувчи қиёфасида маълумот ташиб юрар, ҳарбий базага озиқ-овқат етказиб берарди. Кўп марта улар пайкалларда бирга тунаб қолишган, кўп марта биргаликда хавф-хатарга дучор бўлишган эди. Лекин кейинчалик Тхао ишдан совуб кетди. Қуиларнинг бирида у бозор йўлида Мьенни учратиб қолди. «Жуда чарчадим, бир оз дам олайлик»— деган эди у, дугонасидан хижолат тортиб. Қирғоқдан ўтиб кетган бояги аёл худди Тхаога ўхшарди, наҳотки ўша бўлса. Ахир у Чан Лиу Киада яшарди-ку, ундан ташқари, унинг боласи йўқ эди... Айтгандай, Тхаонинг ишламаганига ҳозир бир ярим йил бўлиб қолди, бу вақт орасида эр ҳам, бола ҳам ортдирган бўлиши мумкин-ку! Тхаонинг сўзларини эслар экан Мьен: «Ҳа, рост, мен ҳам чарчадим. Қанча-қанча машаққатли йиллар ўтиб кетди-я...» деб ўйлади.

Зулуклар бўлса ҳамон унинг қонини сўриб ётарди. Аёл ўзини худди бир қатра қони қолмагандек ҳис этди. Сувда кўп турганидан совуқ суягидан ўтиб кетган, у титрарди. Мьен энди чидай олмаслигини сезиб, душманлар қайтиб келса-да, сувда ҳушидан кетиб қолмаслик учун қирғоққа чиқишга қарор қилди. У титраб-қақшаб бута ёнига ўтириб танасидан зулукларни ажрата бошлади. Улар жувоннинг

қонини сўриб семирган ва калта тортиб қолган бўлса-да ҳали ҳам терига маҳкам ёпишиб ётар эди. Мъен уларни тортса, худди резинкадек чўзиларди: жувон уларни тортиб олиб ерга улоқтирарди. Зулуклар ёпишиб ётган жойдан милтиллаб қон оқарди. Бир, икки, беш, етти. . . Ҳў! Улар нечта ўзи!.. Яхшиси санамаслик керак. Мана яна биттаси қорнида, мана буниси бўлса — оёғида. Рўпарасида эр кишининг гавдаси пайдо бўлган чоқда ҳам Мъен танасидан зулукларни ажратиш билан овора эди.

— Вой, сенмисан Дионг? Қаерга яширинган эдинг?

Ҳаяжонланганиданми ёки сўвда кўп туриб қолганиданми, Мъеннинг товуши бўлиниб-бўлиниб чиқарди. Дионг хотинининг қўлини қисди.

— Мен ўзимни кўлга ташлашга улгуролмай, буталар орасига яшириниб олган эдим, барибир кўр французлар кўришмади. Ўртоқларимнинг ҳоли нима кечди экан, хабарим бўлмади. Душманлар шу топда Винь Лиуда эди. Шунча зулукларни қаёқдан илаштирдинг?

Дионг уларни ажратишда хотинига ёрдамлаша бошлади. У хотинининг баданидан сув аралаш қон оқаётганини кўрди. Буни кўриб юраги ачишиб кетди. «Ҳар қандай азоб-уқубат бўлса ҳам мен чидайман, чунки эр кишиман, кучим бор, у бечора-чи. . .»

Кўзи жиққа ёшга тўлди. Аммо Дионг ўзини босиб, ҳазилнамо жилмайди.

— Мана энди, матонатли бўлиб қолибсан. Ойинг менга, ёшлигингга оёғингга зулук ёпишиб қолгани, шунда сен додлаб бутун уйни бошингга кўтарганингни айтиб берган эди. У киши зулукни ажратиб олмоқчи бўлганда қўрққанингдан кўзингни чирт юмиб олган экансан. Шундай бўлганмиди?

Мъен зулукларни бирма-бир ажратиб олар экан, худди шундай оҳистагина, хаёл сураётгандек жавоб қайтарди:

— Ахир уруш эртага тугаётгани йўқ-ку, қўрқувни енгил керак-да!

Зулуклар ҳатто кўкрагига ҳам ёпишиб олган экан. Мъен кофтасини ечиб сувини сиқа бошлади. Бундай қараса бадани гўдда-гўдда бўлиб жетибди, шунда ранги рўйи ҳатто лабларининг ҳам оқариб кетганини сездди. «Шу аҳволда Дионгнинг кўзига ёмон кўринаётган бўлсам керак» деб ўйлади у. Кейин чўнтак ойнасини олиб, ўзини кўргач:

— Вой-буй, мунчаям хунук бўлиб жетибман! — деб қичқириб юборди.

Дионг унинг сўзларига аҳамият бергани ҳам йўқ.

— Французлар узоқлашиб кетишди, юр, қишлоққа бо-райлик, нима гап экан, сенга қуруқ кийим билан дори топайлик, бўлмаса анча қонинг кетиб қолди.

— Французлар қайтиб келишса-чи?— деб сўради Мьен.

— Яна яширинамиз. Атрофингда одамлар бўлса ҳеч нарсадан қўрқма.

Мьен ўрнидан тургач, оёқлари зирқираётганини сездди. Улар биргаликда қишлоқ томон йўл олишди. Йўлакай кўзларига намгин манзаралар ташланди. Кечагина кўм-кўк бўлиб турган далалар бугун душман машиналари юриб ўтгандан кейин ботқоққа айланиб қолган эди. Худди бутун ерни баҳайбат филлар таптаб ташлагандек кўри-нарди. Шолилар балчиққа қоришиб кетган эди.

— Йиртқич қотиллар!— деб душманга лаънатлар ўқиди Дионг.

Мьен Хоангнинг кечаги сўзларини эслади: «Бу йил худога шукур, ҳосил яхши бўлади, жуда мўл бўлади. Кўм-кўк далаларга қараб кўнглим яйрайди». Мана, кўз очиб юмгунча душман неча кунлаб тер тўкилган ҳалол меҳнатнинг меваларини барбод этди, кишиларни овқат-ларидан маҳрум қилди. Мьен энгашиб лойга қоришиб ёт-ган шолিপоясини тикка турғазиб қўймоқчи бўлди. Лекин лойга ботган, синдирилган бошоқ яна ётиб қолди.

— Уларнинг уруш машиналари ҳамма ёқни қуритиб кетди, — деди Дионг. — Энди сақлаб қолишнинг иложи йўқ.

Ёшлигидаги ҳосил битмаган, очарчилик йиллар Мьен-нинг хотирасидан ҳали ўчмаган эди. У жуда ёш бўлгани учун қўрқарди. Онаси доим айтиб йиғлагани-йиғлаган эди. Мьен бу очарчиликнинг камбағаллар учун офат эканини тушунмаса-да, у ҳам йиғларди. Улар келгуси йил ҳосилгача ёввойи мевалар ва ўтлар билан бир амаллаб кун кечириб чиқишди.

Бир кун Мьен пичан ўргани бориб, кечқурун уйига келган пайтда оғиз очиб тапиришга ҳам мажоли етмай қолди. Онаси қизим шамоллаб қолди, деб ўйлаб, Куат Тхат мойи — шамоллаш дорисидан олиб келиш учун югурганча қўшниларикига чиқди. Ҳолбуки Мьен оч эди, хайриятки, дорини ичмади, бўлмаса эртаси кафанга ўра-лиши турган гап эди. . .

— Илгари юч қолсак, сабр қила олардик. Аммо энди

очарчилик бўлса, душманлар билан кураша олмаймиз,— деб ўйлади жувон.— Бечора кампир Фунгнинг полизи нима бўлди экан? Кеча у, бу ҳосил ҳақида қандай қувониб гапирган эди, халқ ҳокимиятига, армияга қандай миннатдорчиликлар билдирган эди... Армия... Ҳа, армиямиз кўп қийинчиликларга дуч кетаяпти. лекин у балиқ сувда юргандек халқ орасида, агар сув қуриб қолгудек бўлса балиқ яшай олмайди. Душман бу нарсани жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам балиқни нафас олдирмасликка ҳаракат қилиб, бутун сувни қуришмоқчи».

Отишув борган сари узоқлашарди. Қалин чангалзор ва буталар орасига яшириниб олган кишилар, секин-аста чиқиб, уйлари томон йўл ола бошлашди. Топтаб ташланган далани кўрган ҳар бир киши душманга ғазаб билан нафратлар ўқирди. Дюнг деҳқонларни юпата бошлади:

— Улар еримизни яна бир марта вайрон қилишди, майли, ҳечқиси йўқ. Қайтадан тиклаб оламиз. Борди-ю, еримизни олиб қўйинганда, анча хавфлироқ бўларди, тўғрими? — деб сўрарди у ҳамқишлоқларидан.

Ёнма-ён кетаётган бир хотин бош ирғади.

— Тўғри!.. Биз учун энг қимматли нарса халқ. Шол яксон бўлди, бу ачинарли ҳол албатта, бироқ ҳали баталаримиз бор. Баталаримиз яхши ҳосил беради. Барибир, улар бизни очдан ўлдирisha олмайди.

Бирдан: «Мьен, Мьен» деб чақиритиб хотин-қиз партизанлар келиб қолишди. Улар ҳарбий форма кийган, кўзлари чақноқ, чиройли қиз-жувоқлар эди. Мьенни ўраб олишиб, ҳаммалари баб-баравар гапга тушиб кетишди.

— Салом, эсон-омонмисиз! Отишув бошланиши билан ҳаммамиз сиздан хавотир олдик! Яширинишга улгурдингизми, йўқми, ҳеч қайсиимиз ҳам билолмадик! Кийимларингиз жиққа ҳўл-ку, меникини кийиб ола қолинг! Вой! Тао, дарров дори олиб кел! Қаранглар, Мьенни зулуклар роса сўрибди-я, ҳали ҳам қон оқаяпти.

— Гранаталарнинг портлаган товушини эшитган эдим, сизлар ташлаган экансизлар-да? — деб сўради Мьен.

Қизлар яна бир овоздан чувиллашиб кетишди:

— Ҳа, гранаталарни биз ташладик! Рост, ўзиям жуда қаттиқ портлади-да! Французлар қишлоққа босдириб кирмоқчи бўлишган эди, уларга қарши гранаталар ташладик. Уларнинг қочишини, кўрмадингиз-да! Уларда

юррак деган нарсa йўқ экан! Э, нимасини айтасиз. Кейин ётиб олиб, отишди. Оббо қаҳрамонлар-эй!

— Кеча менга роса топшириқ берган экансиз-да,— дея ҳаяжонланиб сўз бошлади партизан отрядининг командири Ти.— Шундай ташвишландимки! Негадир, гранаталар эски, портламайди, деган нарсa ҳаёлимга келибди. Ундан кейин қаёқдаги нарсаларни ўйлабман дедим. Лекин ҳаммаси ҳам жойида бўлди. Улар қочиб қутулишди. Ҳозир ҳеч қўрқмайдиган бўлиб қолдик. Кучим камлигининг касри тегди, гранаталарни олисга улоқтиролмадим, бўлмаса душманининг кўпи қирилиб кетарди.

— Зарари йўқ,— деб уни юпатди Мьен,— қайтанга жанговар тажриба ордирдингиз. Умуман, сен граната отмасанг ҳам бўларди, отрядга команда бериб туришинг керак эди.

— Команда бериб ҳам турдим,— деди Ти.

Дионг Мьенни ўраб олган қизларга бир-бир кўз югуртириб чиқди: «Ўртоқларим мени, хотин-қизларни камситасан деб, тўғри танқид қилишган экан-ку,—деб ўйлади у ўзича: — Бу масалага тушуниб етишим лозим экан. Мен хотин-қизларнинг қўлидан ҳеч нш келмайди, улар қолоқ деб юрган эдим, энди, ўзим қолоқ бўлиб чиқдим-ку. Ҳатто Мьенга муносабатим ҳам жиддий эмас, доим ҳазил-мазақ қилиб юраман. . . Йўқ, бу масалани жиддий ўйлаб кўриш керак».

Шу пайт булар ёнига қўтас етаклаб келаётган бир мўйсафид келди.

— Гранаталарни сизлар ташладингларми, қизлар? Наҳотки сизлар бўлсангиз? Баракалла, қаҳрамонлар! —деб қувонди у.— Французларни зап ҳайдаб юбординглар-да! Бўлмаса улар албатта қўтасимни олиб қўйишарди. Улар уйимга ўт қўйиб кетишди. Майли, ҳечқиси йўқ; аммо лоақал битта бўлса ҳам французни тирик тутолмаганинглар чакки бўлибди. Мен унинг башарасига қараб: «Сен, менинг уйим ёниб кетди деб ўйлайсанми? Йўқ, оёқ-қўлим бутун экан, яна уйлик бўламан! Тушунасанми, аҳмоқ?»— дердим. Мўйсафиднинг кўзлари худди ўша французни кўриб тургандек, оппоқ қалин қошлари остида ғазаб билан чақнаб турар эди.

— Отахон, қўтасни олиб кетсангиз бўларди.— деди унга Мьен.— Душманлар яна қайтиб келиши мумкин. Эҳтиёт бўлинг. Яна улар Ши Лодан қайтаётиб бу ерга келиб қолишмасин.

Мўйсафид бош ирғади:

— Тўғри айтасан қизим, кетиш керак.

Мўйсафид шу сўзларни деб, қўтасини етаклаганча каловлаб йўлга тушди. Қизлар деҳқоннинг қўтасга қилаётган насиҳатларини эшитиб туришарди: «Юр энди кетимдан тезроқ, — дерди мўйсафид, — сенга мазали ўтлар бераман, ҳа гапим рост, қорнинг тўяди. Сиёсий ҳодим жувоннинг гапларини эшитмадингми? Сен ҳам, мен ҳам яширинишимиз керак». Қизлар хушчақчақлик билан қаҳ-қаҳ уриб кулишди-да, мўйсафид ва унинг қадрдон қўтасини кузатиб қолишди.

Дионг Мьеннинг кулаётганини, ҳатто кўзларининг чақнаётганини кўриб турарди. У хотинини кўл бўйида совуқдан қалтираётган ҳолда учратганини эслади, бечоранинг юзлари титрарди. Шу топда унинг хаёлига: «Вилоят комитетидан унга дам олиш учун рухсат беришларини сўрасам қалай бўларкин?» деган фикр келиб қолди. Унга ҳамон хотини заиф, қийинчиликларга бардош беролмайдигандек туюларди. Улар анча вақтдан бери бирга туришмас ва Дионг Мьеннинг ўзгариб кетганидан бутунлай беҳабар эди. Камбағал оиланинг қизига революция кенг ва катта йўл очиб берди, у бўлса революция ишига тез ва мустаҳкам боғланиб қолди. Озодлик курашининг биринчи кунларидан бошлаб Мьен муҳим топшириқларни бажара бошлади. Фақат унинг ўзигина эмас, кўпчилик хотин-қизлар ҳам жуда оғир вазиятларда топшириқни бажариб, связист бўлиб ишладилар, озиқ-овқат етказиб турдилар. Бу ишлар оддий бўлиб кўринса-да, лекин ниҳоятда муҳим эди. «Нега энди Мьен билан учрашган чоқларимда бу нарса хаёлимга келмади? — деб ўйлади Дионг. — Бугун эрта билан у катта хавф остида эди, у бундан аранг қутулди, қўрқиб кетди. Ҳозир бўлса ҳеч нарса кўрмагандек куляпти. Кўриниб турибдики, одамлар уни севишади. Кечагина ташкил этилган партизан отрядининг бу биринчи муваффақияти — Мьеннинг муваффақияти эмасми? Мен уни жуда қадрлашим керак, шунда у яна кўпроқ ишлар қилади».

— Мьен қишлоққа бориб, кийимларининг аламаштиришинг керак, бўлмаса қаттиқ шамоллаб қоласан, — деди Дионг хотинига. Партизанлар Мьенга савол-назари билан боқиб, кулиб қўйдилар, бу билан улар йигит унинг эримми ёки эри эмаслигини билмоқчи бўлдилар.

Мьен ҳеч қандай жавоб қайтармай, секингина деди:

— Сен энди Куанга ёрдамлашасанми? Агар шундай қилишинг керак бўлса, боравер, мен ўзим бораман.

— Керак, албатта керак,— деди Дионг ўйчан.— Хўп, хайр қизлар, деди у партизанларга қараб,— Мьенни сизларга топшираман. Ундан хабар олиб туринглар. Французларга рўпара келиб қолгундек бўлсанглар, қўрқмай гранаталар отаверинглар.

Дионг Мьенга назар ташлади. Унинг кўзларида севги ва нимадир яна бир нарса — унга нисбатан ҳурмат бор эди.

Дионг энгашиб хотинининг қулоғига шивирлади:

— Яхши қол, яқин кунларда ёнингда бўлишга ҳаракат қиламан, қизларга айт, французларга йўл беришмасин. Хайр, сенга муваффақиятлар тилайман.

Мьен табассум билан эрига қўл чўзди.

БАХТЛИ ТҮЙ

Тхе исмли йипит билан Хоа деган қизининг тўйини бутун қишлоқ олқишлади, буни кўрган бутун ҳамқишлоқлари қувонишди. «Бир-бирига жуда муносиб!— дейишли деҳқонлар.— Иккови ҳам камбағал, иккови ҳам меҳнаткаш. Бир-бири билан топишганини қаранглар-а, бахтли бўлишсин!».

Ҳатто, умр бўйи ўзининг эски қайиғида одам ташиб, доим йўловчиларга пўнғиллаб юрадиган, кечув жойда хизмат қиладиган бефарзанд мўйсафид Ганнинг ҳам кайфи чоғ эди. У ҳар сафар баъзан мажлисга, баъзан бошқа бир ишга шошадиган Хоа ёки Тхени дарёдан ўтказиш лозим бўлиб қолган чоғларда, албатта бу ёшларга тегажоглиқ қиларди.

— Тўй бўлса, менга илгарироқ хабар бериб қўйинглар, тўйга атаб қўшиқ тўқишим керак, ёшларга ўз ҳунаримни кўрсатиб қолай.

Бутун қишлоқ Тхе билан Хоанинг бахтли-саодатли умр кечиришлари учун жон куйдираётгандек, улар билан бирга қувонар эди. Бу нарса айниқса помешчикларнинг мол-мулкларини тақсимлашаётган куни ярашароқ кўринди. Ҳамқишлоқлари бир-бирларига гал бермай ҳадеб Тхе билан Хоага ҳали у, ҳали бу нарсани беришни таклиф қилишарди. Бутун мажлис давомида кулги ва қарсаклар тўхтамади. Кимдир, бу ёшларга қўтас берилсин, деди, яна биров помешчик Қханнинг уйдан уч хонасини, шунингдек қўтаслари учун молхонасини ажратиб беришни таклиф қилди.

Мўйсафид Ган қўл кўтариб, сўз сўради:

— Менда бир таклиф бор. Мен қариб қолдим, ёлғизман. Мажлис аҳли менга пахталик чопон билан костюм ажратди. Бу мен учун катта бахт. Мен Тхе билан Хоаларга Тхи Нги уйидаги қора дарахтдан қилинган каравотни беришни таклиф қиламан.

— Мен уларга яна икки донга бўйра беришни сўрайман,— деди мажлис қатнашчиларидан бири, унинг гапини маъқуллаб.

Бу янги таклиф мўйсафид Ганга ёқиб тушди. У ўрнидан турди-да, янгича куйини билмагани сабабли шу ернинг ўзида тўқилган сўзларни одатда кемачилар чўзиб айтадиган қўшиқ куйига солиб, айта бошлади:

Яшасин мажлисимиз!

Тхе билан Хоани олқишлаймиз ҳаммамиз!

Ер бердик биз уларга — улар шולי экин, деб,

Қўтас бердик жуда зўр, ерни соз ҳайдашсин деб,

Яна икки бўйра-ю устига бир каравот.

Яшаглар, эй шоввозлар,

Бўлингиз донм хушвақт!..

У ҳали қўшиқни тамом қилмасданоқ ҳар томондан қарсак, гуруллаган кулги ва маъқуллаган олқишлар ёғилиб кетди.

Бугунги мажлисни олиб бораётган Тхе, худди анордек қизариб, нима дейишини билмай, фақат тишларини кўрсатиб кулди. Хоа бўлса уялганидан бошини олдида ўтирган аёлнинг орқасига олди.

Чол-кампишлар бир бурчакка йиғилиб олиб, ҳадеб елпуғич билан ўзларини елпишар, ҳеч нима папирмай ва ҳеч қандай таклиф киритишмай жим ўтиришарди. Қишлоққа аспитаторлар гурпуни келган кундан бошлаб қариялар мажлисларга мунтазам қатнаб туришар, нотиқларнинг гапларини диққат билан тинглашарди. Аммо ўзлари камдан-кам сўзга чиқишарди. Улар қоронғи бурчакка жойлашиб олиб, равоч чайнаб ўтиришар: бирини еб бўлиб, иккинчисига тутинишарди.

Бугунги мажлис жуда хушчақчақлик билан ўтмоқда эди. Ҳатто қариялар ҳам шивирлашиб қолишди. Улар ёшларга ўхшаб оёқ дўпиллатиш ёки чапак чалишни ўзларига эп билишмасди. Бир мўйсафид иккинчисига бундай деди:

— Рост, бундоқ ўйлаб қарасанг, Хо Ши Миндан жуда миннатдор бўлиб кетасан: ер тақсимои ўтказилмаган-

да ҳеч қачон ҳозиргидек хурсандчилик бўлмасди — ҳам-
ма хурсанд, муҳтож киши йўқ, ҳатто Тхенинг ҳам уйла-
нишга қурби етиб қолди.

Мўйсафидларнинг гапи тўғри эди. Ер ислоҳати ўтка-
зилмаганда, ким билсин, Тхе қачон уйланарди. Уни куз-
дан бери «Яроқсиз куёв» деб атаб келишарди. Нега бун-
дай дейишларини ҳеч ким билмасди, аммо ҳамма, энди
Тхе бир умр уйланмай ўтади, деб ўйлар эди. Бу тўғри-
да ҳатто онт ичиб гапирадиган кишилар ҳам топиларди:

— Шу турган еримда чумолидек бўлиб қолай агар,
шу Тхе ҳеч қачон уйлана олмайди!

Тхенинг қашшоқ оиладан чиққанини ҳамма биларди,
уни барибир, бир кун эмас бир кун кўчадами, бозорда-
ми ўлиб кетади — у кимга зарур? деб юришарди. Киши-
лар у тўғрида қанча кўп гапирсалар уни шунча масхара
қилиб кулишар ва бу бечора камбағални хўрлашдан
улар гўё лаззатлангандек бўлар эдилар. Тхе қаерга бор-
масин, унинг орқасидан гап отишгани-отишган эди:

— Эй, яроқсиз куёв, уйланишни хоҳлайсанми? Хоҳла-
санг сенга ўзим келин топиб бераман.

— Қачонгача қиз танлаб юрасан? Яна қариб қолиб,
қизнинг ўрнига тобут рўпара бўлиб юрмасин!

Болалар кўчада Тхени кўрди дегунча, кетидан ютури-
шар ва чапак чалиб қичқиришарди:

— Эй, эсиз-эсиз ҳусн-а! Қасодга учраган ҳусн-а!

Бу масхаралардан Тхенинг ранги кўкариб кетар, уя-
либ хўрлиги келарди. Кунларнинг бирида у ғазабига чи-
долмай қандайдир бир болани бир тарсаки уриб ерга
ағнатди. Тутоқиб кетганидан жимнинг ўғли эканига ҳам
аҳамият бермади.

Ярим йўлга етганда уни сочлари тўзиб кетган бир
аёл қувиб етиб:

— Қут-қо-ринг-лар!— деб дод солди.— Ёрдам беринг-
лар, барака топкурлар! Тхе боламни ўлдириб қўйди!

У қишлоқда ўзининг уришқоқлиги ва тилининг ач-
чиқлиги билан танилган бир манжалоқи хотин эди, у
билан ади-бади айтишиб ўтиришга ҳеч кимнинг тоқати
йўқ эди. Бахтга қарши Тхе худди шу хотиннинг ўғлини
урган экан.

Хотин уни қувиб етгач, унинг қаршисида типирчилаб,
бармоғини унинг башарасига ниқтаб, додлай бошлади:

— Бетингга зиндалак чиқсин! Тасқара! Сўтак! Бахти
қора, ўлимтик!

Бу ҳодисани эшитган қишлоқ оқсоқоли Кхан қорувуларга айтдириб Тхени боғлаб ҳовлисига олиб келтирган ва уни ўлардек савалаттирган эди. Ундан кейин йигитни бир сўй бепул ишлаб беришга мажбур қилди. Шушу Тхе тақдирига тан бериб, қисматига рози бўладиган, уни масхара қилаётганларини эшитса-да, бошнини қуйи солиб индамай ўз йўлига кетаверадиган бўлиб қолган эди.

Тхе бу қишлоқлик эмас эди. Одамлар очарчилик йилларининг бирида Тхенинг онаси тўртта гўдак боласи билан Чиу Июн қишлоғига иш қидириб келганини эслашар эди. Иш топилмади. Тиланчилик қилишга тўғри келди. Баъзи кунларда бир-икки товоқ хўрда ёки бир неча батат топиб бахам кўришар, баъзи кунларда эса на бир дона батат, на бир қошиқ ёвғон топишмасди. Она ҳам, болалар ҳам шундай озиб-тўзиб кетишдики, уларнинг юзларида тери билан суягу, кўз билан тиш қолди, холос. Дастлаб иккита опаси вафот этди. Она кун бўйи кўзларини жовдиратиб дарёдан кечиб ўтадиган ердаги дарахт тагида ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирарди. У ҳар бир ўткинчига ёлвориб:

— Мана шу иккита ёш боламни олиб кетинг, очликдан ўлиб қолишмасин,— дерди.

Кейин бирдан хахолаб кулиб, ўзига-ўзи жавоб қайтарарди:

— Йўқ, бермайман! Биттасини ҳам бермайман!

Орадан бир неча кун ўтгач, Тхенинг онаси ҳам, укаси ҳам дунёдан ўтишди. Тхенинг ёлғиз ўзи қолгач, уйма-уй саргардон бўлиб етимлик ҳаётини кечира бошлади.

Ер ислоҳати ўтказиш учун Чиу Июн қишлоғига келган агитгруппа аъзоси ўртоқ Ван батраклар орасида энг азоблангани, энг камбағали бўлган Тхега эътибор берган пайтда, у кампир Тининг ташландиқ боғи бурчагидаги банан дарахтлари тагига қўриб олган хароб кулбасида яшаб турарди. У ҳеч ким билан дўст тутинмай ёлғиз ўзи ғарибона ҳаёт кечирарди, зотан, у билан дўст тутинишни ҳеч ким хоҳламас эди ҳам. Кулбаси каби ўзи ҳам назар эътибордан четда қолган Тхе секингина ишга борар ва секингина қайтиб келиб, кулбасининг эшигини ёпарди-да ётиб ухларди. У жуда кам гапирар, лекин атрофидаги хўрликларни кўриб юрағи зардобга тўлар эди. Тхе келажак ҳақида ҳеч ташвишланмасди; топган пулини ўша заҳоти харж қилиб, кейин уч-тўрт кунлаб ўз кулбасида оч ётган

кунлари ҳам бўларди. Йигирма беш ёшда у кир, исқирт, сочлари кигиз бўлиб кетганидан худди чолларга ўхшаб кетган эди.

Ўртоқ Ван уникага келганига уч кун бўлса-да, у ўзининг хўрликлар кўргани тўғрисида чурқ этмай, ундан ўзини олиб қочиб юрди. Ван сизди: Тхе аламзада-ю, лекин оғир турмуш уни индамас ва ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган аҳволга солиб қўйган, шуининг учун ҳам у одамови бўлиб қолган эди. Ван у билан бирга овқатланиб, бирга ишлар, ҳамма вақт унга яқинлашишга ҳаракат қилиб, батракларнинг бошига тушган аянчли ҳоллар ҳақида тапирарди. Унга ўз кулбасидаги титилиб кетган бўйра ва ғадир-будир товоқларни кўрсатиб, бу нарсаларни помешчик хонадонига бўйра ва товоқлар билан таққосларди. Шу тариқа Тхе секин-аста тапга қириша бошлади. У, ота-боболаридан тортиб бошлари йўқчиликдан чиқмагани, отасининг қашшоқлиги, ўзининг шахсий кулфатлари ҳақида сўзлаб берди. Бироқ у асосий аламзадалигини, ҳамқишлоқларидан кўрган кўргиликларини яширарди. «Помешчикларга қарши кураш олиб бориш — бу жуда ҳақ иш, лекин мени фақат помешчикларгина эмас, бутун қишлоқ хўрлади-ку, буни нима деб айтаман? Йўқ, яхшиси индамай қўя қолай» деб ўйларди Тхе.

Кунларнинг бирида Ван билан Тхе ўрмонга дарахт пўстлоғи шилишга бордилар. Шунда тўсатдан ёмғир ёғиб қолди. Эртадан кечгача ишлашиб, уйга чарчаган, худди сувдан чиққан сичқондек жиққа ҳўл ҳолда қайтишди. Тхенинг алмаштириб киядиган кийими йўқлиги сабабли Ван унга ўзининг эҳтиёт-шарт деб чамадонга солиб олган костюмини берди. Йигит рад этган эди, Ван бундай деди:

— Менга қара, Тхе, бу ерга мени партия ва ҳукумат сизлар билан бирга ишлаш, бирга яшаш ва ҳар бир масала юзасидан маслаҳатлашиш учун юборган. Биз бир оила бўлиб яшамоғимиз лозим, сенинг кўйлагинг ҳўл эканми, меникини олиб киявер, уялиб нима қиласан?

Тхе костюмни олар экан, беихтиёр кўзлари ёшланди.

— Ахир мен ёшлигимдан бери қашшоқман. Онам билан қишлоқма-қишлоқ кезиб тиланчилик қилардик. Бу ерда мени ҳаммаси хўрлайди. Энди партия ва ҳукумат сизни бу ерга юборишибди... Сиз худди туғишган кишингиздек мен билан бир уйда турибсиз... тўғри... мен..

Тхе юзини қўллари билан бекитиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Менга жуда қийин, ўртоқ Вап,— дея давом этди у ўзини бир оз босиб олгач,— мана сиз, помещчиклардан нафратланиш керак дедингиз, мен бутун қишлоқ аҳолисини ёмон кўраман. Улар мени нуқул «яроқсиз куёв» дейишади, майна қилишади, бир кун эмас-бир кун кўчадами, бозордами ўлиб кетасан деб авлиёлик қилишади.

Шу кеча у каравотда ётиб ўзининг бахтсиз ҳаёти ҳақида тонг отгунча Ванга сўзлаб берди. Кўп йиллардан бери қалбида йиғилиб ётган аламларини бирма-бир тўкиб солди.

Тхени умр бўйи уйланишга ҳаракат қилмаган деб ўйлаш тўғри эмас. У ўн тўққиз ёшда эканлигида бир қиз билан севишиб қолиб, тўй қилишга ваъдалашган эдилар. У пайтда икковлари ҳам помещчик Қханникида туришарди. Қизнинг онаси, қизи саккиз ёшдалик пайтида уни помещчикка бир пиастрга сотган эди. Расмий қараганда помещчик уни ўзига «қиз қилиб олган» бўлса-да, лекин бошқа чўри қизлари сингари унга нисбатан ҳам қаттиққўл ва шафқатсиз эди.

Бундай оғир турмуш иккала ёшнинг жонига тегиб, улар тўйдан кейиноқ бу ердан бош олиб кетиб, ўзларига яраша кичкина бир кулба қуриб олишга ва бошқа бирон иш топиб бир-бирларини боқишга, нима бўлса ҳам иш қилиб, шу помещчик Қханнинг уйида қолмасликка аҳд қилиб қўйган эдилар.

Қхан билан унинг хотини буни билиб қолиб, бирдан иккита хизматкордан айрилмаслик учун нима қилиб бўлса-да, уларнинг уйланишига халақит бериш пайига гушишди! Помещчикнинг хотини қизни ўз ёнига чақириб олиб, ўзини меҳрибон, мулойим қилиб кўрсатди-да, ширин сўзлар билан қизим-қизим деб эркалаб, уни ўз жиянига тегишга ундади. Бироқ, бу насиҳатлар унга таъсир қилмади. Шунда помещчик хотини дўқ ва пўписага ўтди, аммо қиз, мен мишиғини эплаёлмайдиган гўдакка, қолаверса бир тентакка эрга тегмайман, деб қатъий туриб олди.

Помещчик қутуриб кетди. У ўзининг малайларига ро-са ичириб, уларни қизга қарши гиж-гижлатди. Улар ярим кечада қиз ухлаб ётган уйга бостириб кириб, ҳимоячиси

бўлмаган бечора чўри қизни зўрлаб навбатма-навбат яънисига тегишди. Эртасига кечаси ҳам, индинига кечаси ҳам шу аҳвол такрорланди. Бу номусга чиолмаган қиз Тхенинг кўзига қарашдан уялиб, уйдан бир умрга қочиб кетди.

Бу даҳшатли ишни бости-бости қилиб юборишни Қхан ўз хотинига топширди. Шу вақтдан бошлаб помешчикнинг хотини қаерга бормасин, ҳамма жойда вайсаб: менинг бир қизим бор эди, анави Тхе деган дайди, қашшоқ аҳмоққа тегмайман деб бошқа бир йигит билан қочиб кетди, деб юрди. Шундан кейин бу ғийбат бутун қишлоққа тарқалди. Ҳеч гапдан хабари йўқ Тхе ҳам бу гапларга ишониб, илгаригидан бадтарроқ бўйинини ичига тортиб юраверди.

Орадан уч йил ўтгач, Тхе уйланмоқчи бўлганда яна бир бахтсизлик рўй берди. Бу сафар у ҳеч ким билан гаплашмаган эди. Қишлоқда бир чолу-кампир бўлиб, уларнинг яккаю-ягона қизлари бор эди. Уларга Тхенинг ҳушфеъллиги, биров билан иши йўқлиги ва қаноатлилиги ёқиб қолиб, уни ичкуёв қилиб олмоқчи бўлишди. Тхе, бу сафар ишим ўнгидан келар, деган умидда қайнатанинг уйига шу ҳолда борсам уят бўлар деб, кийимларини ҳам бироз тузуклаб олди. Бирдан, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, қиз Тхега тегмайман деб қолди.

Бунга ҳам ўша помешчикнинг хотини сабаб бўлди, у тўйга тўсқинлик қилишга уриниб, яна сувни лойқата бошлади. Ўша кунларда қиз помешчик Қханникига бориб ишлаб юрарди, шунда унинг хотини қизга ачингандек бўлиб ундан ўсмоқчилаб сўрай бошлади:

— Тхега эрга тегар эмишсан деб эшитдим, шу ростми? — деб кулиб юборди у. — Аҳмоқ эрга тегиб олиш, жуда осон иш. Тегаетган эринг бизнинг боқиб олган қизимизга уйланмоқчи бўлганидан хабаринг йўқмиди? — Мен сенга чин сўзни айтсам, у бундай тентак, дайди, қашшоққа тегишни истамади: у мақолда айтганидек: «Аҳмоқ билан бир йил яшагандан кўра, ақлли киши билан бир кун умр кўрган афзал» деб шартта ундан айниди-ю, бошқа биров билан топишиб, қочиб кетди.

Ҳали она сути оғзидан кетмаган қиз бу гапларни эшитганидан кейин: «Бошқалар ундан қочаетган бўлса мен тегиб нима қиламан?!» деб ўйлаб қолди.

Шундай қилиб, худди помешчик хотинининг ўйлаганидек бўлиб чиқди: келиннинг назарида Тхе аҳмоқ, ху-

нук, дайди, қашшоқ бўлиб кўринди. Биринчи мартаба уч-рашганларидаёқ қиз бурнини жийриб:

— Аҳмоқ билан бир йил яшагандан кўра, ақлли киши билан бир кун умр кўрган афзал,— деди.

Бу нарса Тхега жуда қаттиқ таъсир қилди. У кулбасининг бир бурчагига суқулиб олиб, бир неча кун босим йиғлади. Унга энди умри тугагандек, энди ҳеч қачон хотин, бола-чақа кўриш-насиб бўлмайдигандек туюлди; у ўзига, онасига, опаларига ачинди; нега ҳаммаларининг пешоналари бунчалик шўр эканига тушуниб етолмади.

Шу-шу «яроқсиз куёв» деган сўз унга лақаб бўлиб қолди.

Бу қишлоқда помешчик Кхан туфайли кўп жабру-жафо тортганларнинг иккинчиси Хоа исмли қиз эди. У дарёнинг нариги четида яшарди. Помешчик унинг отаси билан укасини революциянинг дастлабки пайтларидаёқ ўлдирган эди.

Қишлоқ мажлисида Тхе бошқа камбағалларга ўрнак бўлиш учун биринчи бўлиб ўзининг қашшоқлиги ҳақида сўзлаган кун, Хоа қарияларнинг орқасига яширилиб, қўллари билан юзини бекитиб йиғлаб ўтирган эди. Тхенинг ҳар бир сўзи унинг қалбини тирнарди. Ахир, унинг ҳаёти ҳам ғоятда оғир эди! У ҳам бу ерлик эмас эди. Унинг бувиси билан бобоси даҳшатли қирқ бешинчи йилда очликдан ўлиб кетишди. Унинг ота-онаси болалари билан бу қишлоққа тиланчилик қилиб келишди. «Тхенинг ҳаёти нега худди меникига ўхшаб кетади?» — деган хаёлга борарди қиз.

Тхе гапирар экан, Хоа ҳам, унинг ён-верида ўтирган деҳқонлар ҳам қаттиқроқ йиғлай бошладилар. Кўз ёшлари ҳар кимнинг ўз бошидан кечирган қора кунларини эслатиб, бу кишиларни бир-бири билан яқинлаштирди. Бу ерда ҳам, дарёнинг нариги четида ҳам, барча камбағаллар бойларнинг жабр-зулмини тортиб келган эдилар. Помешчикларга бўлган умумий ғазаб қаршисида майда-чуйда ўзаро келишмовчиликлар ҳам, бу ерда илгаридан яшаб келганлар билан кейин кўчиб келганлар ўртасидаги фарқ ҳам ғойиб бўлди.

Тхенинг сўзларидан Хоанинг томоғига бир нарса тикилиб келар, гўё уни биров бўғаётгандек бўларди. Тхе муштини баланд кўтариб:

— Менинг бобомни ҳам, отамни ҳам — ҳаммаларини помешчиклар ҳалок қилишди. Ёлғиз мен қолдим, улар

мени ҳам гўрга тикишмоқчи эди! Нима сабабдан мен уйлана олмадим? Нега мени «Яроқсиз куёв» дейишади? деб қичқирган чоғда Хоа ҳам ўзини тутолмай, югурганча ўртага чиқди-да, йиғи аралаш бундай деди:

— Менинг отам, укам. . . Қхан уларни нима сабабдан ўлдириб, жасадларини дарёга ташлаб юборди? У отам билан укамни ўлдирди, онам билан мени ҳам ўлдирмоқчи эди. Шунинг учун ҳам онам билан мен кўп йиллар бошқа жойга қочиб кетдик.

Шундан кейин Хоа ҳам ота-онаси билан Чиу Июн қишлоғига келган кундан бошлаб кечирган бутун ҳаётини сўзлаб берди.

Хоанинг отаси ижарага бир қулоч ер олишнинг ҳам иложини қилолмай бироз бўлса ҳам пул топиш учун шўли тозалайдиган тегирмон тоши қилар, онаси бўлса чўри эди. У помешчик Қханнынг уйида ҳам тегирмон тоши қила бошлади. Қунларнинг бирида Қханнынг уйига ўғри тушди. Помешчик буни Хоанинг отасидан кўриб, уни ўлдиришга қасд қилди. Хоанинг отаси билан укаси помешчик эшиги ёнидан ўтиб кетаётган пайтда, у ота-болани тутиб боғлади-да, ўлдириб жасадларини дарёга ташлаб юборди. Хоа билан онаси уларни куни бўйи кутиб ўтиришди, кечга яқин ота-боланинг ўлдирилганлиги, помешчикнинг хизматкорлари кечаси дарёдан кечиб ўтиб, она билан қизни ҳам ўлдиришмоқчи эканликларини эшитиб қолишди. Она билан Хоа қўрқиб кетганларидан уйларини ташлаб, бошқа жойларга қочиб кетишди.

Ғам-аламлардан эсини йўқотган она йиғлайвериб кўр бўлиб қолади, кейин ишлай олмайди ва орадан кўп ўтмай, ёруғ дунёда Хоанинг якка ўзини қолдириб, вафот этади. Хоа Чиу Июн қишлоғида помешчикларни ағдариш ва ер ислоҳати ўтказиш ҳаракати бошланганини эшитмагунча қишлоқма-қишлоқ кезиб чўрилиқ қилади. Бў хабарни эшитган Хоа отаси билан укасининг қасдини олишга қарор қилиб, бу қишлоққа қайтиб келади. Бу ерга келгач, у бирдан Қханны «ўртаҳол деҳқон»лар қаторига қўшиб қўйишгани ва унга нисбатан ҳеч қандай чора кўрилмаслигини билиб қолади.

Хоанинг сўзларидан кейин орага чуқур жимлик чўкди. Мажлисга қатнашганларнинг қип-қизариб кетган юзларида тер томчилари билан кўз ёшлари ялтираб кўринарди. Хоа энтикиб ўз сўзини охирлатди:

— Бугун Хо Ши Мин билан партия бизларнинг маса-

лаларимизни ҳал қилгани бу ерга агитаторлар юборишибди. Қхан жиноят қилган — менинг отам билан акамни ўлдирган. Уни ўртаҳол деҳқонлар қаторига қўшишлари мумкин эмас! У — помешчик.

Хоадан сўнг яна бир деҳқон сўз олди:

— Бу қиз тўғри гапирди! Ўртаҳол деҳқоннинг ери қанча бўлиши керак? Унинг ўрта деҳқонлар қаторига ўтиш учун ери жуда ҳам кўплик қилади-ку!

Вазият кескин тус олди — энди ҳар кимнинг ҳам сўзлагиси келарди. Деҳқонлар бир-бирларига гал бермай Қханнинг юқори табақага мансуб эканлиги ҳақида далиллар келтира бошладилар. Мўйсафид Ган ҳовлиққанча ўртага чиқиб, кўҳна бир маҳаллий мақол тусига кириб қолган гапни эслатди, унда Чиу Июн қишлоғида учта отоқли фамилия бўлиб, уларнинг биринчиси Қхан дейилганини эслатиб ўтди.

— Бошқа икки фамилиядаги кишиларни, — деди мўйсафид Ган, — қилмишлари учун судга топширдик, ахир нега улар орасида энг кучлиси, қишлоқда энг обрўли ҳисобланган, илгари қонимизни ичган Қхан тўсатдан «ўртаҳол деҳқон» бўлиб қолди?

Мўйсафид Ганнинг сўзлари ҳаммага ота-боболаридан тортиб, Қханлар авлодининг қишлоқда ҳукм сурган пайтларини эслатди. Кўп кишилар, Қхан ва отасининг қай усулда бойлик ортидирганликлари, бировларнинг боғлари ва ерларини тортиб олганликлари ва Қханнинг янги халқ ҳукумати томонидан аграр сиёсатни ўтказишга қаршилик кўрсатганликлари ҳақида сўзлашди.

Гувоҳлардан бири, Қхан Хоанинг отаси билан укасини ўғирликда тумонсирагани учун эмас, балки унинг Там Дао тоғларидаги халқ армиясининг жангчилари билан алоқаси борлигини сезиб қолгани учун ўлдирганлигини исбот қилиб берди. Шу ерда, мажлисда унинг ўн йил илгари қилган ва тўё ҳамманинг ёдидан кўтарилиб кетгандек туюлган жиноятлари очиб ташланди. Кишиларнинг бу ерда сўзлаган сўзларидан помешчик Қханнинг ҳақиқий башараси — халқ оммасини шафқатсиз эзиб келган киши эканлиги фош қилиб ташланди.

Бу мажлисдан сўнг Тхе жуда ўзгариб жетди. У тўлишиб, ранги-рўйи туппа-тузук бўлиб қолди, ҳамқишлоқларига нисбатан бўлган адовати йўқолди. Тхе деҳқонлар-

никига меҳмон бўлиб бора бошлади, унинг уйига ҳам кишилар кела бошлашди. Боғнинг бир бурчагидаги узоқ йиллардан бери киши қадам босмаган кулба энди ҳушчақчақ ҳангома, кулгиларга тўлди. Тхе энди ўзини қашшоқ деб ҳис қилмасди. Қишлоқ билан ер энди учта «юқори табақа» авлодларники эмас, балки ўзига ўхшаган кишиларнинг мулки бўлиб қолди. Тхе ҳаммадан ҳам шу нарсасага севинаяр, деҳқонлар билан ҳам кўпроқ шу ҳақда суҳбатлашарди.

Хоа ҳам сезиларли даражада ўзгарди. У тез-тез Тхе ҳақида ўйлаб бошлади — уларнинг тақдирлари бир-бирлариникига ўхшаб кетиши айнқса уни ажаблантирарди. Худди у сингари Тхе ҳам бу қишлоққа тиланчилик қилиб келибди; худди у каби Тхе ҳам Қхандан кўп жабр-жафолар тортибди; худди унга ўхшаб Тхе ҳам ҳеч кимсасиз етим қолибди. Бу хаёллар ҳали унда муайян йўналишдаги аниқ тасаввур ҳосил қилмаган эди. Баъзи пайтларда у Тхе тўғрисида қайғуриб фикр юритар, баъзида эса, негадир бу нарса унга хурсандчилик бағишларди.

Қишлоқ мажлиси Қханнынг ишини судга беришга қарор қилган куни Хоа, Ти кампирнинг уйига кўчиб келган эди, Тхеннинг кичкина кулбаси ҳам унинг боғида эди. Қиз тунда, мажлисдан сўнг дарёдан кечиб ўтиш қийинлигини айтди.

Ўшандан бери Тхе билан Хоа жуда банд эдилар: қишлоқ мажлислари, камбағаллар мажлиси, Қханнынг жинойтларига доир ҳужжатлар тўплаш уларнинг анча вақтини оларди. Қишлоқнинг ҳар ерида «Йўқолсин халқни эзувчи помещчик Қхан» деган шиорлар пайдо бўлди. Ниҳоят, деҳқонлар ўз бошларидан помещчиклар ҳукмронлигини улоқтириб ташлашга ҳаракат қилиб қолишди. Бироқ, ҳаммадан ҳам камбағал жамоатчилар кўпроқ банд эдилар: гоҳо бўлажак судга янги ҳужжатлар тўплаш учун тунда чироғ билан дарёнинг нариги четига ўтишар, гоҳувоҳлар қидириб то Там Дао тоғининг тагига боришарди.

Помещчикнинг жинойтларини тергов қилиш ишларида Хоа актив қатнашганлардан бири бўлди. У отаси билан укасининг Қхан томонидан ўлдирилганлиги ҳақида далиллар тўплар, бу ишда унга Тхе катта ёрдам кўрсатарди.

Помещчик қотиллик қилган пайтларда Тхе унинг уйда яшар, шунинг учун ҳам у бу ҳодисанинг ипидан нина-

сигача ўз кўзи билан кўрган ва эшитган эди. Ундан ташқари, Тхе айбнинг ҳақлигини исбот этиш учун яна бир неча гувоҳлар ҳам қидириб топди.

Суд бўладиган кун катта кўтаринкилик билан кутиб олинди. Ўша кун эрта тонгда Дом Гей ибодатхонасида қўнғироқ чалиниши биланоқ барча аҳоли ҳаракатга тушиб қолди. Ногора, чилдирма ва сурнай овозлари янграй бошлади. Кишилар уйма-уй югуришиб бир-бирларини уйғотишар, деҳқонларни суд мажлисига таклиф қилишарди. Орадан кўп вақт ўтмай кўчада байроқлар, поргретлар ва шиорлар пайдо бўлди. Қуёш эндиғина бош кўтариб, ўз заррин нурларини тоғ чўққиларига сочган вақтда, кишилар суд бўладиган ерга, ўрмонга қараб йўл олган эдилар. Улар кўтарилиб келаётган қуёшнинг равшан ёғдусида колонна-колонна бўлиб юриб боришарди.

Мана суд мажлиси ҳам, ундан кейин ўтказилган намойиш ҳам тугаб, Хоа ўзини жуда ҳам енгил ҳис этди. У кулар, қўшиқ айтар, кўп гапирар, хуллас хушчақчақ эди. Кўп йиллик даҳшатли ва оғир ҳаётдан сўнг у ҳам ёруғликқа чиқди. Душман устидан қозонилган ғалаба қувончи устига яна бир севинч қўшилди — бу Тхега нисбатан куртак отиб келаётган нозик туйғу эди. У Тхе билан кўндан бери бир масала юзасидан маслаҳатлашмоқчи эди, лекин қулай пайт топа олмай юрарди. Бироқ, у шу бугун қандай қилиб бўлмасин сўзлашиб олишга қарор қилди.

Хоа дарёнинг нариги четига ўтиб, уйдан хабар олдида, тезда қайтиб, Ти кампирниқига томон юрди.

У кайфи чоғ, хаёлларидан мамнун ҳолда эски бир шўх қўшиқни қуйлаб борар, шу важдан унинг юзлари қирмизи бўлиб кетган эди.

Тхе агитгруппанинг бир кунлик якунга бағишланган мажлисида бўлиб, ҳали уйга қайтмаган эди. Ти бир мундида батат қайнатиб, уни ҳовлига олиб чиқди-да, Хоа икковн ҳар хил олди қочди гаплардан суҳбатлашиб овқатлана бошлашди. Кейин кунни билан хизмат қилиб чарчаган кампир, Хоанинг ўзини қолдириб, ухлагани кнриб кетди.

Хоа бататдан Тхега ҳам насиба олиб қўйишни унутмади, лекин Тхедан ҳамон дарак йўқ эди. Ниҳоят, йигит жуда ҳам қорни оч, лекин мамнун ҳолда қайтиб келган чоғида Хоа сочини икки қайтадан тараб, иккинчи мартаба ўриб бўлган эди. Йигит кулиб, хушчақчақ сўзлашар экан, кўзлари бататга тушиб қолди.

Хоа бир неча бататни унинг олдига қўйиб деҳқонга тикилганча ўтирар, йигит бўлса гапдан тўхтамас, завқланиб, дадил ва равон сўзларди. Ой нурида у Хоага ёш, чиройли, табассуми ёқимли, кўзлари ғоятда ўйноқли бўлиб кўринарди. Энди у ҳамқишлоқлари хўрлаб келган қашшоқ йигит эмас эди.

Хоанинг қалбида ўша эски қўшиқнинг сўзлари жараглаб турар, у Тхенинг ёнига аллақачонлар келмоқчи бўлгани ҳақида ўйларди. Қиз қулай пайт топиб, йигитдан:

— Айтинг-чи, Тхе ҳозир неча ёшдасиз?— деб сўради.

Йигит юзларида ҳайрат аломати билан ялт этиб Хоага қаради:

— Билиб нима қиласиз?

— Уйланмоқчи бўлсангиз, сизга қаллиқ топиб бермоқчиман.

Тхе кулди.

— Қўйсангиз-чи, менга ким тегарди дейсиз! . .

— Сиз хўп десангиз бас, ҳозир қишлоқда қизлар кўп, улар ҳаммаси ҳам сизга жон-жон деб тегарди. Агар хоҳласангиз, мен бир зумдаёқ қиз топаман.

Тхе ишонқирамай Хоага қаради.

— Рост айтаяпман,— деди Хоа табассум билан Тхегга боқиб,— фақат мен топган қаллиқ кўримоиз, яна чиройлимикан деб ўйлаб ўтирманг.

— Менга унинг чиройи керак эмас, фақат ўз тенгим бўлса бас.

— У қиз жуда ҳам бахтсиз. . . Отаси ҳам, онаси ҳам йўқ. . .

Тхе Хоага қаради. Хоа ерга боқиб, табассум билан гапини давом эттирди:

— У қиз помешчик Кхандан кўп жабру-жафолар тортган, помешчик унинг отаси билан укасини ўлдириб, дарёга ташлаб юборган. . .

Тхенинг бадани бирдан жимирлаб кетди. Бахт, худди ёғду каби унинг кўнглини ёритиб юборди. У Хоага тикилиб қолди. Хоа бир новда билан ерга нималарнидир чизиб ўтирарди. Тхе бир дақиқа хаёл сургач, ишончсизлик билан деди:

— Менга қаранг Хоа. . . Балки. . .

Хоа бошини кўтариб, ҳеч нарса демай ёш деҳқонга кўз қирини ташлади. Тхе бадтар ўзини йўқотиб қўйди.

— Мен... мен истардимки... ҳали кураш тугаган эмас... биз ўз оилавий бахтимиз билан овора бўлиб кетсак... Қандай бўларкин?.. Ёки бироз сабр қилиб турармизми?..

Хоанинг юраги таскин топиб, хахолаб кулиб юборди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Агар сиз рози бўлсангиз, ғалаба кунига қолдирамиз.

— Тўғри айтдингиз! Бу ҳақ гап! Ғалаба кунига қолдирамиз.

Шу кеча Тхе узоқ пайтгача ухлай олмади. Унинг миёнада хилма-хил хаёллар кезиб юрарди. Тхе бахт нима эканини бу бугунгина била олди. У келажак ҳақида фикр юритиб, режалар туза бошлади: «Ер ислоҳатидан кейин, Тхе ўз уйига, ўз ерига, хотин, бола-чақага эга бўлади, бахтиёр ҳаёт кечиради...»

Тхе эрта ҳақида, ўртоқ Ван ҳақида фикр юритмоқчи бўларди-ю лекин унинг фикри Хоанинг оғзидан эшитган биттагина улкан бахт теварагидан нари кетмас эди. Эртаси кун эрта билан ўртоқ Ван агитгруппа мажлисида қайтиб келган пайтда, Тхе гоёт хурсанд кайфиятда уни қарши олди.

— Келганингиз жуда ҳам соз бўлди-да! Омаднинг юришганини қаранг!

Ван, Тхенинг одатдагидан бошқачароқ кайфиятда эканини сезиб, ундан:

— Ҳа, ўзи нима гап? — деб сўради.

— Уйга кириш, сиз билан бир нарсга тўғрисида маслаҳатлашмоқчи эдим, билмадим ўринли бўлармикан?

— Нега ўринли бўлмасин? Қандай иш эди?

Тхе Вanni уйга олиб кирди-да, каравотга ўтқазиб, чуқур хўрсингач, сўради:

— Ер ислоҳати тугагандан кейин уйланса бўладими?

— Бу нима деганинг? Албатта-да, ер ислоҳатидан кейин уйланса, айти муддао бўлади-ку!

— Ундай бўлса жуда соз. Ишнинг кўпайиб кетишидан чўчиб, урушнинг тугабини кутмоқчи эдик.

— Иш-ку кўпайишга кўпаяди-я, лекин уйланиш унга ҳалақит бермайди. Ғалаба қилганимиздан кейин иш камаяди деб ўйлайсанми? Ундай эмас! Халқ хўжалигини тиклаймиз, худди Совет Иттифоқи ва Хитойдаги сингари трактор ва комбайнларда ишлаймиз. Уйланиш ҳалақит берармиди? Барибир ишда жонбозлик кўрсатаверасан.

— Албатта, барибир жонбозлик кўрсатавераман,—

деб унинг гапини тасдиқлади Тхе ва бироз ўйлаб туриб қўшиб қўйди:— Мен, ўртоқ Ван, бундай фикрдаман, илгари бизнинг ҳаётимиз оғир эди. Энди Хо Ши Мин ва партия бизга тўғри йўлни кўрсатиб беришди, энди шу йўлдан дадил кетаверишимиз керак. Агар ер ислоҳати ўтказилмаганда, мен бир умр беватан батрак «яроқсиз куёв» бўлиб қолаверар эканман.

Кейин Тхе Ванга кечаги Хоа билан қилган суҳбатини гапириб берди.

— Хоага уйланишинг менга жуда ёқади,— деб хурсанд бўлди Ван ва деҳқоннинг қўлини маҳкам қисиб қўйди.— Тўйларингизга албатта келаман. сизларга бахт-саодат тилаб хурсандчилик қиламиз.

Тхе ўша кундан бошлаб ишга янада зўр ғайрат билан киришди. Хоа ҳақидаги ўй-фикрлари унга куч бағишлади. Ер ислоҳатининг иккинчи даври бошланганда у қишлоқ активи қилиб сайланди. Учинчи боскичнинг охирларида уни партия сафига қабул қилишди. Қишлоқлар ундан маслаҳатлар сўрайдиган бўлиб қолдилар. Унинг обрўси ошди.

Тхенинг Хоага уйланиши ҳақидаги хабар бутун қишлоққа ёйилди, буни эшитиб ҳамма қувонди. Илгари бу йигит устидан кулиб юришган бўлса, энди унга бахт-саодат тилашарди. Бу қувончли янгиликни эшитган Ган, ҳатто қўшиқ ҳам тўқиб юборди:

Илгари Тхе ва Хоа
Қўп хароб яшар эди.
Энди замон ўзгарди,
Деҳқонлар аҳил бўлди.
Азамат Тхе ва Хоа
Бир ёстиққа бош қўйди,
Эл олдига ош қўйди.
Биз беҳад хурсанд бўлдик.
Хамқишлоқлар бирликда —
Шу қўшиқни тўқидик.
Тўйингизга бахт тилаб,
Шу қўшиқни ўқидик.

Ган тўқиган бу қўшиқни бутун қишлоқдаги ёшу қари биргалашиб кўйлашди.

Энди кимда-ким Тхе билан учрашиб қолса шу мисраларни қўшиқ қилиб айтишни ўз бурчи деб биларди. Бунга жавобан Тхе мулойимгина кулиб қўяр ва унинг ҳамқишлоқларига бўлган муҳаббати кун сайин ортиб борарди.

У Ф Р И

Янь Наунг (баъзилар ҳатто унинг исми Наунгми ёки Лаунгми,— аниқ билолмасдилар) помещчик Лайнинг хизматини қиларди. У ўтакетган қашшоқ бўлиб, ҳатто қачондан бери муҳтожликда кун кечираётганини ҳам аниқ эслолмасди. Бир вақтлар унинг бобоси помещчик Лайга ўз ери билан уйини беришга мажбур бўлганини эсларди, холос; ўшандан бери уларнинг уй-жойи Лайнинг шахсий мулки бўлиб ҳисобланарди. Наунгга бир кўримсиз каталак кулба билан узунлиги ўн метрдан ошмайдиган кичкина ер қолган эди.

Баъзи пайтларда, айниқса йигим-терим даврида помещчикка ишчи кучи керак бўлиб, у қишлоқдаги камбағаллардан ёллаб оларди. Наунг ҳам унинг қўлида хизмат қиларди. Бундан ташқари Наунг кўп пайт помещчикнинг уйида унинг майда-чуйда ишларини ҳам бажариб юрарди. Аввалига Наунг бу ишларни қарзи ҳисобига бажариб юрди, бу қарзнинг қаердан келиб қолганига унинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Наунг фақат қарзининг жуда ҳам кўп эканлигини биларди, холос. Помещчик, мен ўз қарздорларимнинг қарзларини меҳнат билан узиб юборишларига йўл қўйиб жуда ҳам олижаноблик қиляпман, деб Наунгни инонтирарди. Кейинчалик помещчик унга пул ваъда қилди-ю, лекин кундан-кунга пайсалга солиб, бир чақа ҳам бермади. Наунг помещчикнинг уйида қанча хизмат қилмасин, ҳар сафар ҳам уйига икки қўлини чўнтагига тиқиб қайтарди; доим ўзининг сахийлиги ҳақида жар соладиган Лай, уни қуруқ ваъда билангина хурсанд қилгани-қилган эди.

Наунг эртаю-кеч хизмат қилгани билан уйида ҳеч қачон овқат қилиб егани бир ҳовуч гуручи бўлмас эди. Шу сабабли ўз ери бўлмаган Наунг бир дона гуручи ҳам йўқлигидан кепак ва банан пўчоқларини ейишга мажбур бўларди. Шу арзимайдиган овқат ҳам бўлмай қолган кезларда у очликдан силласи қуриб, кишига ғам-алам бағишлайдиган бўм-бўш ва фақирона кулбасида эрталабдан кечгача чўзилиб ётар эди.

Бир кун, 1941 йилда Наунг ниҳоят даражада оғир аҳволга тушиб қолди. У уч кун туз ҳам тотимади. Охири помешчик Лайнинг боғига — авваллари Наунг ва унинг онасига тегишли бўлган боққа бориб, апельсин узиб олди. Наунг ўзича, мевалардан уч-тўртта олсам ҳеч нима қилмайди деб ўйлади, ахир помешчик унга қачонлардан бери хизмат ҳақи беришни ваъда қилиб келади-ку, ундан ташқари бу дарахтни Наунгнинг бобоси экиб ўстирган эди. Бироқ, помешчик бошқача ўйлади. Наунгни ўғри деб ушлаб, гарчи у қочишни хаёлига келтирмаган бўлса-да, қўлини боғлаб, роса дўппослашди.

Орадан бир йил ўтди, лекин Наунгнинг ҳаёти бояги-бояги оғир аҳволда эди. Унинг очликдан силласи қуриб, бетобланиб қолди. У ейиш учун бирон-ярим қолган-қутган овқат бўлса ҳам топармиқанман деб, аранг оёқ босган ҳолда уйдан кўчага чиқди.

Наунг нима сабаб биландир, помешчикнинг уйи ёнидан ўтиб кетаётиб, кўзи мо там тхе¹ бутасига тушиб қолди. У ўзига дори тайёрлаш учун унинг баргидан уч-тўртта узиб олишга рухсат сўради. Помешчик лом-мим демай кириб кетди. Наунг, Лай йўқ демади-ку, деган хаёлда унинг шохини эгди. Шу пайт Лай, худди уйини ўғри урган кишидек аюханнос солиб кўчага чиқди. Помешчикнинг хизматкорлари бетоб Наунгни яна тутиб олиб сава-лашди.

Наунг бир ўлимдан соғ қолиб, тузалиб кетди. Бироқ ростини айтганда, у соғайиб кетгани учун қувонмади, чунки уни очлик ва мудҳиш ҳаёт кутиб турарди.

Келгуси йил ёзда ҳам Наунг ҳеч нарсга ишлаб тополмай, бир неча кун оғзига лоақал нон увоқ ҳам солмади. Очликдан тинка-мадори қуриган Наунг мўйсафид Дин уйи ёнидаги боққа борди. У боққа киришдан олдин анча

¹ Мо там тхе — баргидан дори тайёрланадиган чирмо-виқнинг бир тури.

иккиланиб турди. Бир неча маротаба орқасига қайтиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин боғда турли-туман мевалар фарқ пишиб турарди. Очликдан Наунгнинг боши айланиб, ўзини тутиб тура олмади ва боққа кириб, бир неча дона мева олиб еди. Мўйсафид Дин буни сезмади. Аммо эртаси куни унинг хотини Наунгнинг кулбаси ёнидан ўтиб кетаётиб, йўлда тўхтади-да, кулбанинг эшигига қараб, уларнинг боғига тушган номатълум ўғрини роса қарғади.

Бутун қишлоқни шафқатсиз талаган помешчик Лай, ўғирлик қилишнинг катта гуноҳ эканлиги ва ҳалол меҳнатнинг савоби ҳақида оғиз кўпиртириб гапиришни яхши кўрарди. У деҳқонларни «ҳимоя» қилишни яхши кўрар ва ўзининг гапи билан айтганда, «адолат қонуни»га қатъий асосланган ҳолда қишлоқда суд ишини олиб борарди. У «одил судья» сифатида Наунгни чақиртириб олди-да, бошқаларга ибрат бўлсин деб, унинг қилган ўғирлиги учун роса сўкди. Сўзининг охирида у, агар қишлоқда лоақал битта деҳқон хафа бўлса ҳам сира тоқат қила олмайман, деди.

— Сен ўғрисан, сен бировларнинг нарсаларини бир эмас, бир неча марта ўғирладинг. Агар бу нарса яна такрорлангудек бўлса, ҳадеб бировларнинг нарсаларига кўл чўзавермаслигинг учун пайингни қирқиб ташлашга буюраман,— деди у Наунгга, заҳрини сочиб.

Наунг зўрға уйига етиб олди-да, хира кўзлари билан кулбасининг деворларига назар ташлади. У бўйра устига ётиб, томнинг тешиклари орасидан кўм-кўк бўлиб турган осмонга қараб ётар экан, узоқ вақт хаёлга чўмди.

— Наҳотки мен ўғри бўлсам,— деб шивирлади у.— Ахир мен ўғирлик қилишни истармидим?

Мана 1945 йил ҳам келди. Август революцияси ғалаба қилди.— Хо Ши Мин томонидан айтилган «Озодлик ва мустақиллик» деган сўзлар ҳар бир вьетнамликнинг қалбидан жой олган эди. Наунг ҳам қишлоқ кўчаларида хушчақчақ қадам ташлаб борар экан: «Энди Ватанимиз озод бўлди, ҳукуматимизга ёрдам бериш ва президент Хонинг раҳматига сазовор бўлиш учун мумкин қадар яхши меҳнат қилишимиз керак» деб ўйларди.

Орадан кўп йиллар ўтди. Наунг тер тўкиб ишлар. кўпинча ўзи ейиши учун гуруч қолмаган тақдирда ҳам,

ҳалол меҳнат билан топган донларини ҳамма қатори армия учун топширар эди.

Бир вақт қишлоқда товуклар йўқола бошлади. Ўғирлик ҳар куни содир бўларди. Номасълум бир ўғри деярли ҳамманинг ҳовлисига бир-бир кириб чиқди. «Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам» деган мақол бор. Кишилар бу содир бўлган ўғирликларнинг айбдори қилиб Наунгни ҳисоблашди. Бир бахтли ҳодиса уни бу хижолатдан қутқарди. Бир куни Наунг кулбасидан чиқаётиб ўрмондан келаётган тулкини кўриб қолди. Наунг унинг кетидан тушиб тулкини ўлдирди. У жуда қувониб кетди, бу ҳақда бутун қишлоқ билишини истар — ҳақиқий ўғри ким эканлигини барча кишиларга кўрсатгиси келарди.

Бу воқияни эшитган помешчик Лай, тулкини ўлдирмагани учун ич-ичидан ачинди, чунки у тулки терисига эга бўлолмай қолганига минг пушаймон бўлди. Шундан кейин у бир қопқон тайёрлади; унинг оғзини оҳисталик билан очиб, ўртасига ёғоч тиқиб қўйди: Қопқон «пақ» этди-ю темир жағлар, бир-бири билан жипслашиб уни маҳкам қисиб қолди. Лай ҳаддан зиёд қувониб кетди.

У қопқонни кўтариб, уни қўйиш учун қулай жой қидириб кетди. Помешчик охирги марта Дин чолнинг товуги йўқолганини эслаб қолди.

Дин уйда қайнатилган гуруч еб ўтирар, ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Лай қопқонни четан тўсиқ тешигига қўйди. «Тулки шу томондан келади,— деб ўйлади у.— Хуллас қопқонга бир нарса илинади-ку, тулки бўлмаса бошқаси бўлар».

Кейин кулиб, уйига қайтиб кетди.

Кечқурун Диннинг хотини додлаб кўчага чиқди, йўлда ким дуч келса ҳаммасига товуги йўқолганини хабар қилаверди. Наунгнинг кулбаси ёнига келиб, анча вақтгача шовқин кўтариб қарғади; у товугини тулки эмас, одам олиб кетганлигига ишончи комил эди. Кампирнинг таъналари Наунгга наштардек ботган бўлса ҳам у аёл киши билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эп билмай, индамай қўя қолди.

1950 йилда французлар Тхай Нгуен районида десант туширгандан кейин, помешчик Лайнинг уйда тез-тез йиғилиш бўлиб турди. Уникига келиб кетадиган кишиларнинг кўпчилиги Наунгга таниш эди. Кўпинча улар ярим кечагача ўтириб қолишарди. Наунг ҳали ҳам помешчик-

никида хизмат қилар ва хизмат ҳақиға помешчикдан қуруқ ваъда олиб юрарди, баъзи вақтларда эса бу хизмати бадалига қолган-қутган овқатларни еб кун кечирарди. Наунг Лайнинг уйида илгари французлар ҳукмронлик қилган пайтларда қўшни районнинг оқсоқоли бўлган Финни, унинг собиқ ёрдамчиси Тинни учратарди; бу ерда колонизаторлар билан бирга ишлашган помешчиклардан Тъеп, Тыи ва бошқалар — хуллас теварак-атрофдаги амалдорлар келиб туришарди.

Улар Лайнинг уйида тўпланишганда, алланималар ҳақида бахслашишар, кекирдаклари йиртилгудек бақириб-чақириншар, жанжал-тўпалон кўтаришарди.

Помешчикнинг меҳмонлари нега бу даражада жиғиллашишлари сабабини Наунг билмасди, чунки улар бу уйда хизмат қилиб юрган Наунгга кўзлари тушди дегунча, дарров жим бўлиб қолишарди.

Биргина апрель ойининг ичида меҳмонлар Лайнинг уйида тўрт маротаба тўпланишди. Наунг уларга таомлар олиб келарди, шунда у меҳмонларнинг товуқ гўшти еганларини, ҳатто итларига ҳам товуқ гўшти берганларини ўз кўзи билан кўрди. Бу ҳодиса ҳар сафар такрорланар, шу сабабли, Лай худди эртаклардаги мўйсафид сингари, гажилган сўнгалкларни яна қайтадан товуқ ҳолига келтириб қўяпти, деб ўйлаш мумкин бўларди.

Бир кун май ойининг охирларида Лай Наунгни уйига чақириб олди-да, уни жуда ажойиб бир янгиликдан хабардор қилмоқчи бўлганини айтди. Наунг, гап ўша помешчик ваъда қилиб келаётган нуллар тўғрисида бўлса керак ёки у менга ейиш учун бирон нарсa берар деган хаёлга борди. Бироқ, улар уйнинг ичига кирган пайтда бутунлай бошқа ҳодиса юз берди. Помешчик деворга ўрнатилган жовонни очиб, ундан кичкинагина китобча олди.

— Қани айтчи, бу китобчанинг нима эканлигини биласанми?— деб сўради у Наунгдан.

Наунг унга ҳайратланиб тикилган ҳолда жавоб берди: — Йўқ.

Шунда помешчик у томонга энгашиб, шивирлади:

— Бу китобча — жамият «устави». Қимда-ким шу жамиятга аъзо бўлиб кирса бахтли бўлади.

— Ростми? — деб Наунг бошини салгина эгди.

— Аммо огоҳлантириб қўяй, ҳамма гап маҳфий бўл-

моғи керак, кимда-ким оғзидан илиниб қолса, боши кетади, бўтам. . .

Наунг ҳайрон бўлиб ҳеч нарсага тушунмас, помешчик бўлса гапда давом этарди.

— Мен сенинг бунга лойиқ ботир киши эканингни биламан, топшириқларни бажаришга қурбинг етади. Мен «Бао Хъем» деб аталадиган бу жамиятга аъзо бўлиб киришингни тавсия этмоқчиман.

Наунг жамиятнинг номини эшитолмай қолиб, қайта сўради.

— «Бао Хъем» жамияти,—деб такрорлади помешчик.— Бунинг нима эканига тушунасанми? Жамиятга аъзо бўлиб кирган киши провардида бой ва бахтли бўлади.— Лай бироз жим турди-да кейин товушини пасайтириброқ давом этди: — Кўряпсанми, ҳукуматнинг¹ ғалабага бўлган ишончи борган сари камайиб боряпти. Французларда самолётлар, танклар ва пулемётлар бор. Ҳукумат бунга нималарни қарши қўя олади? Яқинда уруш тугайди. Хо Ши Миннинг солдатлари нима қила олишарди? Энди келажак ҳақида ўйлаш керак. Ахир кишилар ҳаётнинг илгаригидан кўра яхшироқ бўлишини истамайдими? Бизнинг жамиятимизга кирган киши пушаймон бўлмайди, у қанча истаса шунча пул олади.

Наунг пул тўғрисида ўйлади-ю, ҳатто нафаси бўғизига тикилиб қолди.

— Хўжайини, агар шундай бўлса, бу жамиятга мен ҳам аъзо бўлиб кирсам бўладими?—деб ишонинқирамай сўради у.

— Нима бўпти, жуда соз бўлади-да!

— Мен қанча пул олишим мумкин?—қизиқиб сўради Наунг.— Ундан кейин, қачон оламан?

— Аввал топшириқларни бажариш лозим бўлади, кейин пул тўғрисида гаплашамиз.

— Балки бу жуда қийиндир-а, хўжайин?

— Э, йўқ, жуда ҳам осон. Бизнинг вилоятимизда жуда кўп ҳукумат омборлари бор, лекин уларнинг қаерга жойлашганини биладиганлар кам, шуни аниқлаш керак, вассалом.

— Нега, хўжайин?

— Учиб келадиган самолётларга билдириш учун, уларнинг бомба ташлашда янглишмасликлари учун ишо-

¹ Вьетнам Демократик Республикаси кўзда тутилган.

ра билан билдириш керак бўлади. Омборлар ёниб кул бўлгандан кейин, янги ҳукумат ўйлашиб кун кўради.

— Ахир бу нарса янги ҳукуматга катта зарар келтиради-ку, — деб эътироз билдирди Наунг.

— Лекин бу вазифани бажармоқ зарур, — деди помешчик, қатъий равишда.

— Зарур? Паҳотки шундай ишни қилиш зарур бўлса?

— Э, каллаварам, бу вазифа қайси бир ишдан ёмон экан?

— Бу ишни қилган киши сотқин бўлади...

— Лекин бу хизматлари эвазига катта пул олади, — деди помешчик Наунгнинг гапини бўлиб. — Ундан кейин маъмурият тепасига французлар келгандан сўнг уни ким сотқин дерди? У ҳаммадан ҳам обрўли киши бўлади.

— Аммо бу иш учун мени қамаб қўйишлари мумкин.

— Ана шунинг учун ҳам бу ишни махфий тутиш лозимда, — деди Лай чўнтагидаги тангаларни жиринглатар экан.

— Мен қўрқаман, хўжайин, — деди Наунг бир оз жим турган.

— Яхши, обдон ўйлаш учун вақт бераман; аммо ёдингда бўлсин, агарда орамиздаги гаплардан бирор киши хабардор бўлиб қолгудек бўлса, ўлимга маҳкумсан. Эшитдингми?

Шу кундан бошлаб Наунг доимий ваҳимада кун кечири бошлади. У одамларга шубҳа туғдирмаслик учун зимдан «Бао Хъем» жамияти ҳақида суриштирди. Наунг, у жамият Бао Дай ва французларни қўллаб-қувватлаб, Халқ ҳукуматига қарши иш олиб боришлигини билиб олди. Наунгнинг юраги орқасига тортиб кетди. У, бу босқинчилар тўдасидан, помешчик Лайдан қўрқа бошлади.

Кейинги кунларда товуклар тез-тез йўқолиб турди. Гоҳ мўйсафид Динники, гоҳ бошқаларники йўқоларди. Наунгнинг ҳамма вақт қорни оч, ейишга овқатни бўлмагани сабабли барча ўғирликларда ҳам уни айблашарди.

Қўшнилари Наунгни учратиб қолишди дегунча:

— Товукларимизни ўғирлаб кетаётган аҳмоқни ушлаб, бир адабини бериб қўйиш керак, — дейишарди.

Бундай ҳақоратлардан аччиқланган Наунг эътироз билдириб: «Ахир ўғрининг ким эканлигини аниқ билиб, юзига гапирсанглар бўлмайдимиз» деган чоғда кишилар индашмасди-ю, кейин орқасидан яна унга тўнкайверишарди.

Бу гумонсирашлардан ҳақоратланган Наунг: «Ўларнинг паррандалари йўқолгандан кейин бировдан кўриш-

лари турган гап. Одамлар мендан шубҳаланишяпти, шунинг учун ҳар бир ўғирлик мен учун кўнгилсиз бир ҳол бўлади. Бироқ ўғирланган товуқларни еб, хурсанд бўлиб юрган ярамас киши бўлса керак!» деб ўйлади-да, шундан кейин ўғрини пойлашга киришди.

Бир куни у қолган-қутган овқатларни сўраб олганч помешчикнинг уйига келди, қараса уйда ҳеч ким йўқ. Чанқаганидан Наунгнинг томоғи қуриб кетган эди, ерда турган кўзани кўтариб оғзига олиб борди. Аммо кўзада бир қатра ҳам сув йўқ экан. Шунда Наунг, у ёқ бу ёқни кўздан кечириб, бамбук тўсинда илиғлик турган чойнакни кўриб қолди. Уни кўтариб кўрган эди, худди чойнак тўлага ўхшаб кўринди. Уни оғзига текказиб икки-уч қултум ютди...

Бу нима ўзи? Наунг ҳайрон бўлиб қолди. Чойнакнинг қопқоғини очиб ичига назар ташлади. Чойнакнинг ичи қуюқ нарсга билан лик тўла бўлиб, усти йилтиллаб турган ёғ билан қопланган эди. Бунинг товуқ ёғи эканлигига шубҳа йўқ эди. Ундан ташқари Наунг бу ёғнинг таъминини ҳам татиб кўрди.

У ўйланиб қолди: «Нима қилиш керак?» У буни ҳаммага айтишни лозим! Наунг уйдан чиқиб, бурчакда янгигина сўйилган товуқнинг патларини кўрди. Наунг уларни банаан пўстлоғига ўраб олдида, югурганча кўчага чиқди. Йигит, юраги гупуллаб урган ҳолда уни ўғри қилганларнинг уйи томонига чопди, у яқиндагина товуғи йўқолган Ве исмли кампирнинг уйига борди. Лекин Ве Наунгнинг сўзига ишонмади. Ҳеч кимнинг ҳам унинг гапларига ишонгани келмасди.

Бу вақт орасида помешчик Лай уйига келиб ошхонасига кириб қараса, чойнак бошқа жойга олиб қўйилибди. Помешчик уйга Наунг кирганини пайқаб, бу ҳодисани бутун қишлоқ аҳолисига ёяди деб ўйлади. Шунда унинг ўзиёқ дарров товуқ йўқотган кишилар олдида югурди. Ўзи ҳақида Наунг томонидан тарқатилган «бўхтон» гаплар ҳақида шикоят қилиб, ҳақиқий ўғри Наунгнинг ўзи эканлигини қасам ичиб тасдиқлай бошлади. Албатта, бир бурда нонга зор бўлган камбағалнинг сўзига ишонишдан кўра, бой помешчикнинг қасамига ишониш осонроқ эди. Бутун қишлоқ Наунг дайди, ўғри деган қарорга келди.

Худди шу вақтда бир жосус аёл ушланган эди. Унинг ёнидан махфий хат ва материаллар топилди. Аёлнинг қўлида йўргакланган бола бор эди. Бу ёш гўдакнинг бал-

замланган жасади бўлиб, унинг ичига хошлар ўзларининг хужжатларини жойлаган эдилар.

Бу ҳодиса ҳақидаги хабар бутун қишлоққа таралиб, помещчик Лайни таърифлаб бўлмайдиган даражада захимага солди.

Наунг худди шу пайтда ҳеч нарсадан тап тортмай уни ўғирликда айблаган эди-да! Лай, реакцион жамият бўлиши ва бунда унинг ҳам қатнашаётганини айтиб қўйишдан хавфсиради. Шунинг учун ҳам судьялик ҳуқуқидан фойдаланиб, Наунгни товуқ ўғирлашда айблади-да, уни тутиб келтиришни буюрди. Ундан ташқари помещчик, Наунг обрўли кишилар устидан турли бўҳтонлар тарқатиб юрибди, аҳоли орасига гулгула солиб, ҳукуматга қаршилик кўриб юрибди, деб қўшиб қўйди.

Бироқ Наунг бу ердан қочиб, ғойиб бўлиб кетди.

Орадан кўп вақт ўтмай, ер ислоҳати ўтказиш учун қишлоққа тажрибали ходим келди.

— Ер деҳқонларнинг шахсий мулки бўлиши керак,— деди у,— деҳқонларни эксплуатация қилишга помещчикларнинг ҳақи йўқ.

Бир неча кундан кейин Наунг қишлоққа қайтиб келди. Унинг қайтиб келганини барча қишлоқ аҳолиси эшитди-ю, лекин бу хабар ҳеч кимни қувонтиргани йўқ. Кечқурун Наунг, помещчикнинг кирдикори фош этилиши лозим бўлган мажлисга келди. Наунг хонага кириб келиши билан ҳамқишлоқларининг ҳаммалари бир кишидек, ундан юз ўғиршди. Ҳатто ҳеч ким у томонга қарамади ҳам, биров оғиз очиб бир нарса дегани ҳам йўқ. Наунг ҳеч нарса демай, бошини қуйи солганча, уҳ тортиб гапириладиган гапларни эшитиб ўтираверди. Кишилар Наунгнинг қилган ўғирликлари учун бериладиган жазо туфайли қочиб кетгани, уни ўғри бўлибгина қолмай, ҳийлакор, алдамчи деб ҳам билишарди.

Эртаси кун худди шу пайтда халқ мажлисга тўпланаётган чоғда бирдан помещчик уйдан товуқ ва ўрдақларнинг қанот қоқиб патилаган ва қа-қағлаган товушлари эшитилиб қолди. Кимдир «Ўғри! Ўғри!» деб қичқирди.

Деҳқонлар Лайни ёмон кўришарди, шу сабабдан унга ёрдам бергани ҳеч ким қўзғалмади; бироқ, шу заҳотиёқ ҳаммаларининг хаёлларига Наунг келди, чунки тўпланганлар орасида у йўқ эди.

Орадан бир кун ўтгач, ер ислоҳати ўтказиш комитетига борадиган телефон симини биров узиб қўйибди, яна

бу худди ўша Наунгнинг эшиги тагида содир бўлибди. Бу хол умумхалқ ғазабини яна авж олдирди. Қишлоқда жиноятчини фош қилиш иштиёқи билан тўлиб тошмаган бирорта ҳам киши қолмади.

Эртасига эрта билан қишлоқ яқинида жойлашган халқ армияси бўлими жангчисининг рюкзаги билан бир бош-оёқ форма кийими йўқолди. У постга кетаётиб нарсаларни Наунгнинг кулбаси яқинидаги хонага қўйиб кетган эди.

Деҳқонлар ғазаби борган сари ошиб борарди. Кишчлар жиноятчини топиб, унга нисбатан қаттиқ жазо қўлашни талаб қилишди. Ҳамма Наунгни айбларди.

Аммо ер ислоҳати ўтказиш учун Комитетдан келган ўртоқ бу ҳодисаларни хотиржамлик ва жуда ҳам ҳушёрлик билан таҳлил қилиб берди. У бу ишларнинг ҳаммаси помешчикларнинг қилмиши экани, помешчиклар қишлоқ аҳолиси ўртасида ўзаро низо чиқаришга ва деҳқонлар билан солдатлар орасида қарама-қаршилик туғдиришга уринишаётган бўлса керак деб гумон қилди. У йиғилиш қатнашчиларига, помешчикларнинг кирдикорларини фош этиш учун ҳозирги пайтда айниқса зийрак бўлиш лозимлигини айтди.

— Жангчилар ҳам, — деди у, — сизга ўхшаган деҳқон, уларнинг фарқи шундаки, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш учун қўлларига қурол олиб, ҳарбий форма кийиб олишган, холос. — У деҳқонларни солдатлар билан дўстликни мустаҳкамлашга чақирди. — Жангчининг нарсаларини олган киши, — деди у, — яна ўзига қайтариб бериши керак. . .

Йиғилганлар унинг сўзларини зўр диққат билан тингладилар.

Улар, шу сўзлар айтилаётган пайтда Наунгнинг қай аҳволга тушишини кўриш учун, унга тикилиб туришарди.

Мўйсафид Динь сўз сўради.

— Кейинги кунларда содир бўлган ҳодисалар қишлоғимизнинг шаънига доғ бўлиб тушди, — деб гап бошлади у, — менимча, шу ишни қилган киши яхшиси ўз айбига иқроф бўлсин. Балки у одам арзимас нарсани олишни истагандиру, бирники мингга, мингники туманга, дегандек бизларнинг юзимизни ҳам шивит қияпти! Душманларимизга майна бўлиб ўтирмаслик учун биз жангчига ўғирланган нарсаларини қайтариб беришимиз керак. Бу ҳам-мамизга ҳам доғ туширадиган жуда хунук воқиа.

Наунг бўлса бошини қуйи солиб, миқ этмай ўтирарди.

Қоронғи тушиб кишилар энди тарқалишга ҳаракат қилишаётган эди, Наунг ўрнидан ирғиб турди-да, қўл кўтариб, йиғилганларга мурожаат этди:

— Менга ҳам сўз беришингларни сўрайман, кўнглимдаги гапни айтмоқчиман.

Кишилар бир-бирларига қараб олишди ва маъноли илжайиб қўйишди. Наунгнинг айбдор эканига ҳеч ким шубҳа қилмасди.

— Бир неча йилдан бери одамлар мени ўғри деб ҳисоблашапти,— деди Наунг.— Бу сўзимни қишлоғимиздаги ҳар бир киши тасдиқлаши мумкин. Шунинг учун ҳозир мен ҳамма гапни очиб ташламоқчиман, шундан кейин ўзинглар ҳукм чиқаринглар—мен чиндан гуноҳкорманми ёки йўқми?

Хонада бир-бирларига узатишиб, галма-гал чекишаётган бамбук трубкаларидан ҳўриллаган овоз эшитиларди. Баъзан бу товуш узоқдан учиб келаётган қушлар овозига ўхшаб кетарди. Кишилар бир-бирлари билан пичирлаб гапиришиб ўтиришарди. Бу эса Наунгнинг овозини бироз бўлса ҳам пасайтирарди.

— Бир куни,— деб давом этди Наунг,— помешчикка ишлаб ҳолдан тойдим, хизматим бадалига у бир чақа ҳам пул бермади, ейиш учун бир ҳовуч гуручим ҳам бўлмагани сабабли, очликдан қийналиб, Лайнинг боғига кирдим-да, унинг апельсинидан узиб олдим. Иккинчи мартасида тобим йўқ эди. Помешчик уйи ёнида мо там тхенинг янги шохларига кўзим тушдию, унинг баргидан бир неча дона беришини сўрадим. У жавоб бермади, шундан кейин энди бир япроқ узган эдим, мени ўғирликда айблади. Бир кун Диннинг боғидан бир неча дона ҳўл мева териб олдим. Буни Динь билмадию, аммо хотини сезиб қолиб, мени ҳар қаерда ўғри деб юрди. Энди сизлардан бир нарсани сўрамоқчиман: бордию мен қаддимни буқиб, помешчикнинг оғир меҳнатини қилмаганимда, бутун кучимни унга сарфламаганимда, қилган меҳнатим бадалига оз бўлса ҳам ҳақ олиб турганимда, ейиш учун бирон нарсам бўлганда, бошқа кишиларнинг мевасига қўл тегизармидим? Буларнинг ҳаммаси помешчик Лайнинг мени хонавайрон қилгани сабабли бўлди, бўлмаса менинг ўлишдан бўлак чорам қолмаган эди.

Диннинг хотини лабини чўччайтириб, ёнидагиларга:

— Тагин буйнига олишини қаранглар!— деди жеркиб.
Лекин Дакиннинг хотини қовоғ солиб:

— Жим ўтир, эшитайлик,— деди.

— Энди,— деб давом этди Наунг,— қишлоғимиздаги товуқларнинг қаёққа ғойиб бўлгани ҳақида гапирмоқчиман. Бир вақт мен помешчик Лайннинг товуқларингизни қопқон билан тутаетганини исбот қилиб берган эдим. Лекин сизлар менинг сўзларимга эмас, унинг бўхтон гапларига ишондингиз. Бу ишни сизлар мендан кўриб юрдигиз. Қани энди айтинглар-чи, мен қишлоқдан кетиб қолганимдан кейин ҳам товуқлар йўқолдими ёки йўқми? Агар йўқолмаган бўлса, мен кетгандан кейин хотиржам ҳаёт кечирган бўлсанглар, унда мени айбдор қилсаларинг бўлади. Агар товуқлар мен кетгандан кейин ҳам йўқолаверган бўлса, унда эркакдир, аёлдир, ҳаммаларингиз ҳам мени айблашга ҳақингиз йўқ. У ҳолда ким ўғри бўлади, менми ёки помешчик Лайми? Мен белимни букиб хизмат қиладиган, оч ва тиланчи камбағалман, Лай бой бўлса-да камбағалларнинг охириг нарсаларини ҳам ўғирлайдиган қалби ўғри одам. Ҳақиқий ўғри деб уни айтиш керак! Сизлар бой помешчикнинг гапига ишондингиз: кўп пайт бир эмас юзта айб бўлса ҳам камбағал шўрликнинг гарданига юкланаверади.

Наунгга қараб ҳамма жим бўлиб қолди. Фақат хонанинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагидан хўрсиниш эшитиларди, холос. Эркаклар гап эшитишга халақит бермасин деб трубка ҳам чекмай қўйишди.

— Эркак ва аёллар!— деди Наунг. — Бу мусибатларнинг гуноҳкори ким эканига энди тушундингизларми? Бизлар айбдор эмасмиз, орамизда ўғрилар ҳам йўқ, ҳамма фалокат ва бахтсизликларнинг айбдори помешчик...

Қимдир баланд овоз билан:

— Тўғри! деди.

Наунг эса гапида давом этди:

— Ушанда мен қишлоқдан уялиб ёки ўзимни биров нарсада гуноҳкор сезганимдан кетиб қолганим йўқ. Гап бошқа ерда, помешчик мени ўлдираман деб қўрқитган эди, шунинг учун унинг кўзидан нари кетдим. Кишиларни алдаш учун мени товуқ ўғирлашда айблаб жазоламоқчи бўлди, ҳақиқатда эса, помешчик унинг хоинона ишларини фош қилиб ташлашимдан қўрққан эди. У анави душманларга маълумот етказиб турган жосус хотиндек, ўзининг ҳам қўлга тушиб қолмаслигини кўзлаб, мени тутиб ке-

лишни буюрган эди. Унинг «Бао Хъем» деб аталадиган хоинлар жамиятида иштирок этиши фақат менга маълум эди, холос. Бу жамият Бао Дай билан француз каллаке-сарларига ёрдам бериб, бизнинг ҳукуматимизга зарар етказарди. «Бао Хъем» — бу қуруқ ҳарфлар ёки оддий бир ном эмас. Мен помещчик Лайпинг уйида бўлган мажлисларни ўз кўзим билан кўрганман. У ерга Тъеп, Финь, Тын, Куанг, Тинь ва бошқа тева-рак-атрофдаги бойлар келишарди. Улар мени ҳам шу жамиятга тортмоқчи бўлишди, менга Уставни кўрсатиб, агар топшириқларни бажарсанг кўп миқдорда пул берамиз, деб ваъда қилишди. Аммо мен президент Хо билан ҳукуматимизни яхши кўраман. Камбағаллигимча қолиб кетсам ҳам розиман, лекин хоинлик қилмайман.

Агар французлар бу ерларга қайтиб келишни уйдасидан чиқа олишганда, бу қароқчилар колонизаторларга малайлик қилишарди! Улар бизларни худди илгаригидек талаб, қайтадан қийнашарди!— Наунг газаб билан муштини қисиб, қўлини баланд кўтарди.— Мен помещчик устидан суд қилинишини эшитганимдан кейингина қишлоққа қайтиб келдим. Мен Лайпинг кирдикорларини фолш қилишим керак. Менинг бир неча авлодим помещчиклар исканжасида эзилиб келди.

Орамизда помещчикдан жабр-зулм кўрмаган бирон киши борми? Йўқ! Улар бизларни хонавайрон қилибгина қўя қолмади, бизлар билан ваҳшийларча муносабатда бўлишди, бизларни камситишди; биз бошимизни кўтара олмай ҳаёт кечирдик.

Наунгнинг сўзини эшитганлар оғир хўрсинишар, кўп-лар бошларини қуйн солиб маъюс ўтиришарди.

— Менинг қишлоққа қайтиб келганимни,— деб давом этди Наунг,— помещчик билиб қолди. У энди илгариги ҳокимлигидан тушган бўлса-да, лекин қандай чора топиб бўлмасин мендан ўч олишни ўйлаб юрди. У мени жазолатиш ёки қишлоқни ташлаб чиқиб кетишим учун мен тўғримда бўхтонлар тарқатди. У мени йўқ қилиш учун қўлидан келганча ҳаракат қилди.

Яқинда у бирдан уйига ўғри тушгандек шовқин-сурон кўтариб, ўрдак ва товуқларини ҳовлида у ёқдан бу ёққа ҳайдай бошлади. У буни нима сабабдан қилди? Менга қарши шубҳа туғдириш учун. Кишилар ўғри тушишидан ҳадиксираб уйларини қаровсиз қолдирмасликлари ва мажлисга қатнашмасликлари учун қилди.

Телефон симини ким узганлигини аниқ билмайман, лекин жангчининг рюкзagini помешчик Лай ўғирлаганлигини аниқ биламан. У бу ишни, бутун қишлоқ аҳолисининг менга ишонмаслиги, биз деҳқонларнинг бир-биримизга бўлган ишончимизни йўқотиш учун, жангчиларимизнинг бизларга бўлган ишончини йўқотиш учун қилди.

Мен Лайнинг айбини исбот қилиш учун унинг кетидан кузатиб юрдим ва помешчикнинг ҳовлисида рюкзакни кўрдим, бугун кундузи бўлса унинг боғида ҳарбий форма осиглиқ турган эди.

Деҳқонлар Наунгни худди биринчи марта кўриб тургандек унга тикилиб қолишди. Унинг сўзларини зўр диққат билан тинглашди. Бировлар бошларини қўллари орасига олган ҳолда, бировлар бир-бирларининг елкаларига ёнбошлаб ёки бамбукдан қилинган тўсиққа таянганича қимир этмай ўтирдилар.

Наунг скамейкага ўтириб олиб, гапини давом эттирди:

— Биринчи марта мажлисга келганимда ҳеч кимнинг менга қарагиси ҳам келмади, менинг ўғри эканлигимга ҳамманинг ишончи комил эди. Бу менга аён. Бу хол шундай оғир эдики! Қишлоқни қайта ташлаб кетишга ҳам рози бўлдим. Унда помешчик Лайнинг ошиғи олчи бўларди! Шу пайт шаҳардан келган ўртоқ менга ҳеч қаерга кетмаслик ва мажлисга келиб ҳамма гапни ҳамқишлоқларим олдида сўзлаб беришни маслаҳат берди.

Энди, бор гапни айтиб берганимдан кейин, менинг соф виждонли эканимга ишондинларми? Илгарилари бизларга, помешчиклар ҳалол бойлик ортдирган ҳурматга сазовор олижаноб кишилар деб ўргатишарди. Аммо уларнинг олижанобликлари ҳам худди уларнинг бойликлари сингари бизлардан ўғирланган, тортиб олинган нарса экан. Улар бизнинг бўйнимизга миниб олиб, ҳимоясиз биз бечораларни қонимиз ва пешона теримиз ҳисобига уларга бойлик ва ҳурмат ишлаб беришга мажбур қилдилар. Помешчиклар бизнинг гуручларимизни еб кун кўраётганликларини, бизнинг боримизни шилиб олиб бой бўлганликларини энди тушуниб етдик.

Кейинги йиллар мобайнида аскарликка кетган ёки заводларга бориб ишлаганлар ким? Деҳқонлар. Армиямиз галаба қозонсин учун ёрдам бериб ўзаро мусобақа асосида ҳукуматга гуруч топширган ким? Деҳқонлар. Помешчиклар хоинлик йўлига кириб кетишди, улар душманга ёрдам бериб тартиб ўрнатмоқчи бўлишди.

Ер ислоҳати ўтказиш учун комиссия келгандан буён помешчиклар бизни турли хил йўллар билан сотиб олмоқчи бўлдилар. Улар энди, сизларнинг камбағаллигингизга раҳимимиз келяпти, сизларнинг бахтсизликларингизга ачинаймиз, дейишяпти. Бизларнинг бу ҳолга туширган ўшаларнинг ўзлари эмасми, ахир? Улар нега бирданига яхши ва раҳимдил кишиларга айланиб қолишди? Улар ҳамма вақт ҳам шундай бўлиб қолишадими? Лай ва унга ўхшаганларнинг шайтон сингари алдамчи эканликларини мен яхши биламан. Илгари улар бизларни эзишарди, энди улар бизларни аввалгидек хонавайрон қилиша олмайди, шунинг учун ҳам улар бизларнинг бирлигимизни бўзишмоқчи, бизларни қайтадан ўзларининг қулларига айлантиришмоқчи...

Бирдан эшик гижирлаб очилиб, қоронғиликдан бир киши кириб келган пайтда, Наунг ҳамон тўхтамай гапирмоқда эди. Кишилар унинг помешчик Лайнинг хизматкори Ло эканлигини билишди; унинг ранги оқариб кетган, у ҳаяжонда эди. Ло уйга югуриб кириб, Наунгнинг ёнига бориб турди. У, кўринишдан ҳозиргина йиғлаган бўлса керак, кўзлари қип-қизил эди. Ло қўлини кўтариб тез-тез гапира бошлади:

— Мен ҳамма гапни айтишим керак. Наунг ҳақ гапларни айтди. Мен эшик орқасида туриб, унинг гапларини эшитдим. Мен помешчик Лайнинг уида хизмат қиламан. У мени ваъдалар билан алдаб тўзоққа илантириб олди. Наунг қайтиб келган пайтда, Лай мени у тўғрида бўхтонлар тарқатишга мажбур қилди. Мен бир неча кундан бери шу ерда, девор орқасида туриб бу ерда гапирилаётган гапларни помешчикка етказиб турибман. Лай айниқса Наунгнинг нима тўғрисида гапиришини билиш учун қизиқяпти. Мен энди тушундим, Наунг ўғри эмас, ҳақиқий ўғри помешчик Лай экан. Помешчик Лай разил одам, у ҳийлакор ўғри. У менинг бошимга ҳам Наунгникидан камроқ ташвиш солгани йўқ, шунинг учун ҳам Наунг сўзлаётган пайтда, айниқса унга раҳим келди. Мен унинг сўзларини эшитар эканман, йиғладим. Неча марта бу ерга чопиб кириб қучоқлаб олгим келди. Мен помешчик Лай буюрган хизматларни шу чоққача бажариб келганим учун Наунг олдида, ҳукумат томонидан шаҳардан юборилган ўртоқ олдида, ҳаммаларингиз олдида катта гуноҳкорман. Энди бор гапни айтишим керак — телефон симини ҳам ўша помешчик узиб қўйган эди. Наунг тўғри гапни айтди,

рюкзакни ҳам ўғирлаган ўшанинг ўзи. У менга рюкзакнинг брезентидан бир парча берди-да, бу ҳақда бировга оғиз очакўрма деб дўқ урди.

Деҳқонлар орасидан кимдир:

— Помешчик Лай — хоин! — деб қичқирди.

Ло бош ирғаб қўйди.

— Илгарилари мен Лайнинг уйида яшаб турганимда доим жоним халакда эди, мен унинг душман эканлигини билмасдим. Помешчик фақат менга нисбатангина қаттиққўл бўлса керак, деб ўйлардим. Лекин девор орқасида, бу ерда айтилган гапларни эшитиб, помешчикнинг ҳамма вақт, ҳамма билан ҳам шундай муомалада эканини билиб олдим. Деҳқонлар ҳамма ерда ҳар қачон ҳам помешчиклар томонидан эзилиб келди. Мен бу ерда сўзга чиққан ўртоқларнинг сўзларини эшитиб, уларнинг ҳаётларини ўзимники билан таққослаб кўрдим, қарасам ҳаммамизнинг ҳаётимиз ҳам бир-биримизникига ўхшаб кетар экан. Мен ҳам бошқалар сингари помешчик учун тинмай меҳнат қилдим. Қанча-қанча гуручларимни тортиб олганини билмайман, лекин доим қўппа-қуруқ қолиб келаман.

Помешчиклар бизни алдаб келгани ва хонавайрон қилгани ҳақида етарли гап эшитдик. Менимча, бундан бўён ҳам бу гапларнинг давом этишини ҳеч ким истамаса керак. Бу гаплар бизнинг умумий қароримиз бўлмағи керак. Биз бир ёқадан бош чиқаришимиз ва бундан бўён Лайнинг сиртмоғига илинмаслигимиз лозим. Мен шу ерда иштирок этаётганлар каршисида, ҳамма вақт ҳам деҳқонлар билан бирга бўлиб, умумнинг иши учун курашишга ваъда бераман. Помешчикнинг уйига асло қайтиб бормайман, ҳозирдан бошлаб, ҳатто унинг бетига қарагим ҳам келмай қолди.

Ло Наунгнинг қўлини ушлаб маҳкам қисди. Икки кафт бир мушт бўлган ҳолда балант кўтарилди.

— Йўқолсин помешчиклар! Шунча азоб-уқубатлар стар! — деб қичқиришди улар бор товушлари билан ва уларнинг чақириқлари ҳамманинг овози билан кўшилиб кетди. Деярли юзга яқин киши мушт кўтариб хитоб қилди:

— Битсин помешчиклар!

Мажлисга келганларнинг ҳаммаси ҳам бир қарорга келишди. Наунг, ўзига тикилиб турган юзлаб кўзлардан уялиб секин-аста эшик томонга юрар экан, кишилар ҳурмат билан ўзларини четга олишиб, унга йўл беришди.

МУНОФИҚ

Французлар мамлакатга хўжайинлик қилиб турган кезларда Маи уларнинг хизматларини ўташга ҳаракат қилиб кўрди. Бунинг учун уни ёқтирмасликларини билар ва бу ҳол уни ваҳимага соларди-ю, лекин шундай бўлса ҳам у французларга хизмат қилаверди. Французлар ҳам унинг хизмати эътиборсиз қолдиришмади.

У ҳозир етти марта мукофотланди, олган орденларини доим кўкрагига тақиб юрарди, бу шармандалик белгилари орасида биринчи даражали «Қатта Айиқ юлдузи» ордени алоҳида ажралиб турарди. Бу мукофотларни у «Аннам армияси»да ўз бурчини содиқлик билан ўтагани ва Тхай Нгуен районида коммунистларни «боплаб мажақлаб ташлашда» қатнашгани учун «ҳукумат»дан олган эди. У армиядан мандарин бўлиб қайтди.

У ҳамкасблари билан суҳбатлашиб қолди дегунча турмушимнинг мазаси йўқ деб нолирди. Бу бемаъни гапни 40 ёшларга етган чоғида, ҳаммага танилган ватаҳ хонни «қари Хоанг Као Қхай»дан ҳам кўпроқ номаъқулчиликлар қилган пайтларидагина айтадиган бўлиб қолди.

1930 йилда, Нге Анда қўзғолоң кўтарилгандан сўнг у, Қо Ан қишлоғини бомбардимон қилган француз учувчиларининг саргузаштларини эшитган эди. У, учувчиларнинг ишини ҳақ деб билди. «Ахир у ер революционерларнинг уяси эди-да, уларнинг жазоси шу!» деди у.

У бомбадан ниҳоятда қўрқар, шунинг учун ҳам кўп пайт уйининг ертўласига тушиб ўтирарди, шунда ҳам эғинидаги олифта кийимларининг ёнжимланиб қолишидан чўчиб, жонсарак бўларди. Самолётларга кўзи тушди де-

гунча гўё учувчи уни кўриб, қутқариб қоладигандек барча медалларини юқори кўтарарди.

Хуллас мандарин Ман ўзини жуда ақлли ва уддабур-рон киши деб ҳисобларди.

Умумхалқ қўзғолони кўтарилган пайтда қўшнилари унга, кийимларини ечиб ташлаш ва француз медалларини улоқтириб юборишни маслаҳат беришди, лекин у индамай юраверди: одамлар билан аллақаерларга бориб юргандан кўра ўз уйида қолишни афзал кўрди. Ахир уйида мол-мулклари бор, уйида у хўжайин эди-да!

Қаршилиқ урушлари пайтларида халқ армиясининг вақтинча кучсизланиб қолганидан фойдаланиб, французлар қишлоққа бостириб кириб деҳқонларни ташлашди, хотинларни зўрлашди.

Уларнинг янги қондалари халқ бошига битган бало бўлди: французлар йигирма, эллик ва юз донглик янги пуллар юргиза бошлашди. Фақат уларнинг пулларигагина харид қилиш мумкин бўлиб, аввалги юриб турган пулларни алмаштириш лозим бўлиб қолди. Эски пулларнинг қадри қолмади, эндиликда кишилар қанча пуллари борлигини ҳам билмасдилар, уларнинг қадри жуда пасайиб кетди. Болалар кўчаларда бу пулларни сотиб юришар, уларга бирор кимса эътибор ҳам бермасди. Аёллар ямоқ юбкалар кийиб юришга мажбур бўлишди, шу сабабли улар маблағ эгалари ва ҳукмронларнинг таъналарига ҳам қолишди. Шаҳарда ҳаёт сўниб, мамлакатда тартиб йўқолди. Кишилар ҳеч нарсага ишонмай пул топиш ёки қарздан қочиб қутулиш учун ўз уйларини ташлаб кетишди. Кишилар ўзларини худди қирғоққа чиқариб ташланган балиқ сингари ҳис этишарди.

Партизанлар чакалакзорларда яшашарди. Ҳар бир хурмо, ҳар бир дарахтнинг тепаси улар учун бопта кузатувчи жой ва соқчи минораси хизматини ўтарди. Кечалари улар босқинчилар жойлашиб олган энг қалтис ерларга зарба беришарди, чунки улар ўз ўрмонларидан ҳамма жойни аниқ кўриб туришарди.

Ушалардан, кечалари гулхан ёнида ўтирмаганлари, французларнинг автомашиналарига гранаталар отишар ёки районда аҳолини душман ҳужумини қайтаришга тайёрлашарди.

Қишлоқларда иш олиб бораётган ўнлаб кишиларнинг ҳаётлари хавф остида эди. Улар колонизаторлардан яшириниш учун ўз бошпаналарини тез-тез ўзгартириб туриш-

га мажбур эдилар. Қўп вақт кечалари иш олиб боришга тўғри келарди. Борди-ю тўсатдан французлар келиб қолишгудек бўлса, қочишни ўзи бўлмасди-да! Бу ишни кечалари бажариш қулайроқ эди.

Маи атрофдаги рўй бераётган воқиаларнинг барчасидан ҳам ҳадиксирарди.

Бир жунни эрталаб қулоққа аранг эшитиладиган пулемёт овози келди: қаердадир отишма бўлаётган эди. Французлар келишмоқда эди... Деҳқонлар тезлик билан мол-мулкларини йиғиштириб, бу даҳшатли хатардан қочиб қутулиш ҳаракатига тушиб қолишди. Барча қишлоқ аҳолиси шошиб-пишиб дарёнинг нариги қирғоғига ўта бошлади. Деҳқонлар шошилишчи олиб қолган нарсаларини орқалаб боришарди. Сампанга чиқишга улгуролмай қолганлар дарёдан сузиб ўтишди. Улар французлар қўлига тушгандан кўра чакалакзорларда ҳолдан тойиб ёки очдан ўлиб кетишни афзал кўришди.

Маи хотиржам эди. У ҳамма нарсани олдиндан ўйлаб, илгарироқ бир қарорга келиб қўйган эди. «Мен Қо Анлик мандаринлардан ибрат оламан, мандаринлар авлодига қочиш уят эмасми? Йўқ, мен қочмайман, ҳатто бу фикрни хаёлимга ҳам келтирмайман» — деди у ўзига ўзи.

У зўрбоп тўн кийиб, оёғига гулдор кавуш илди. Кейин кўкрагига медалларини тақди-да, хотинига: «Мандариннинг хотинига хос кийин» — деди.

Маи уйдан чиқиб очиқ эшик олдида гердайиб турди. Бир группа французлар унга яқинлашиб келишарди. У бурни ерга теккудек букилиб таъзим қилгач, худди бу босқинчиларнинг келганлари учун боши осмонга етгандек қўлларини кўксига қўйиб, уларни олқишлади, кейин уйига таклиф қилди.

Эгнига калта иштон ва енги калта кўйлак кийган, сочлари ўсиқ, сап-сариқ соқоли қирдирилмагани туфайли башараси худди чўтка сингари ҳурпайган француз командири Маининг эгнидаги кийимларига ҳайрат билан тикилиб қолди: худди унинг қаршисида бир бедаво тургандек эди. Кейин командир ханжари йўқмиқан деган хаёлда унинг қўлига боқди.

Маи офицер билан француз тилида гаплаша бошлади. У хотинига айтиб ўзининг узоқ ўтмишда, ҳали Тонкинда Франциянинг олий комиссари хизмат ўтаб турган пайт-

ларда, мансабдан-мансабга кўтарилганини акс этдирувчи фотосуратларни олиб келтирди. Кейин улар бир шиша спирт билан тамадди қилинадиган таомлар мунтазир бўлиб турган ичкари уйга киришди.

Мани хушчақчақ илжайиб, бундай деди:

— Мен Мухофаза Хукуматига мунасабат важҳидан ҳамма вақт ҳам содиқ бўлиб келдим. Мен армияда хизмат ўтадим, ўтаганда ҳам ёмон хизмат қилганим йўқ. Бу мукофотлар, — у ўз кўкрагига кўз қирини ташлаб қўйди, — мана бу орден — ахир булар менинг муваффақиятларимдан дарак бермайдими? Шунинг учун ҳам француз солдатларининг инсонпарвар эканига ишонаман, шу билан бир қаторда отрядингиз менга ҳам, қўни-қўшниларимга ҳам ҳеч қандай зарар етказмайди, деган умиддман. Мен уларни ўрмонга қочмасликка ундадим, менинг кийимларимни кўряпсизми? Мен буларни сиз ва сизнинг отрядингизни қарши олиш учун кийдим, агар сиз қишлоғимизда туриб қолгудек бўлсангиз, менинг уйимда истиқомат қилишингизни ўтинаман. Сизга жуда қулай бўлади.

Икки стакан спиртни қўлтиллашиб олган офицер розилик билдириб бош силкиди.

— Агар қишлоқ аҳолиси қаршилик кўрсатмаса, биз уларга тегмаймиз.

— Албатта, албатта! Мен сўзларингизга аъло даражада тушуниб етдим. Ҳамма тинч бўлса — мен учун ҳам катта бахт. Бироқ, афсуски, бунга тўқинлик қиладиган сабаб бор. Борди-ю, бошқа отряд, бошқа группа келиб қолгудек бўлса, тартиб бузилиши мумкин. Шу ваздан илтифот қилиб, уйимни солдатларнинг бостириб киришидан сақлаш учун бир хат битиб берсангиз. . . илтимос қиламан, хатга бу уйнинг эгаси ҳамма вақт ҳукуматнинг содиқ хизматчиси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади, ҳамма вақт Францияга нисбатан сидқидиллик ҳис этди, деган калималарни қайд қилиб қўйсангиз.

Офицер розилик билдирди. У автомат ручка олиб ёзишга ҳозирланди-ю, лекин ручкани бир чеккага қўйиб Манга тикилган ҳолда деди:

— Умид қиламанки, ҳозирдан эътиборан бирошта ҳам солдат уйингизга кирмаса, сизни зериктирадиган бўлар-бўлмас саволлар бериб меъдангизга тегмаса хурсанд бўлсангиз қарак. Мана бу — буйруқ (у қоғозни кўрсатди) француз армиясининг буйруқлари эса. . . ў-ў! У жуда ҳам муқаддас. Бироқ сиз ўзингиз танийдиган партизанларга

айтсангиз, улар қуроолларини топширсалар яхши бўларди. Тушунарлими?

Маи қўлини кўксига қўйган ҳолда қайта-қайта таъзим қилиб, ташаккурлар билдирди; уни муҳофаза қиладиган нақ кўнглидаги қоғоз стол устида унинг кўзига ташланиб турарди.

Офицер солдатлар билан қишлоқни «кўздан кечиргани» кетди.

Кўп ўтмай чўчқалар, товуқлар, катта-катта тўп маталар деҳқонлардан «мусодара» қилинди, ёнаётган кулбалардан чиқаётган тутунлар мовий осмонга кўтарилди. Маи хонавайрон қилинган кулбаларни кўриб, донолик қилгани учун кўнглида ўзини-ўзи кўкларга кўтарди: ахир у ўзининг ҳеч ким қўл теккизмаган уйида тинчгина ўғира-веради-да. Йўқ, у шубҳасиз эҳтиёткорлик билан иш қилган.

Бир куни қишлоққа янги француз отряди кириб кетди. Деҳқонлар қайтадан ўрмон ичига яширинишди. Аммо Маи хотиржам эди. У худди ўтган сафарги сингари зарбоб тўнга ўралган ҳолда, медалларини ярақлатиб, ланг очик дарбозаси ёнида керилиб турарди. Бу солдатлар унга хужжат қилиб берганларга сира ўхшашмасди. Улар қоғозни ўқиб кўришди-да «ўз қонуний ҳуқуқларининг чекланганидан» норозилик билдиришди, бироқ Маи офицерни уйига таклиф қилиб, спирт билан меҳмон қилди. Қисқаси, ишқилиб бу офицернинг кўнглини топмоқчи бўлди.

Босқинчилар деҳқонлар хонадонини бир бошдан талаб келишгандан кейин Маи хушчақчақ кулиб, хотинига бундай деди:

— Талафотга учрашгани учун қўшнилариимизнинг ўзлари айбдор. Мен уларга ҳеч қаерга қочмайман, дедим-ку. Ўз қақир-қуқурларининг шу ернинг ўзида сақлаш мумкин бўлгандан кейин уларни кўтариб, тентираб юришининг нима ҳожати бор? Айт-чи, яширингани ўз уйингдан бўлак дурустроқ ер топилармиди? Мен қишлоқда қолган бўлсам ҳам, солдатлар қочиб кетганларга қараганда мен билан минг марта дурустроқ муносабатда бўлишяпти. Шу қочиб кетганларнинг касрига бизнинг қишлоғимиз партизанлар қишлоғи дейляпти. Бахтсизликнинг ҳаммаси мана шунда.

Унинг французлар билан алоқаси борлигини қўшнилари билсин учун, Маи уйининг даҳилсизлиги ҳақидаги қоғозни уларга бирма-бир кўрсатиб чиқди. У, партизанлар

билан алоқада бўлган деҳқонларга, ўрмондаги дўстлари билан учрашиб, уларга ўз қурулларини ҳокимиятга топширишни маслаҳат беринглар, деб тавсия қилди.

«Қишлоқни фақат шу йўл билангина қутқариб қолиш мумкин бўлади» — деб ўйлади мандарин гўллик қилиб.

Бир ой ўтгач, қишлоққа колонизаторларнинг янги отряди келди. Айрим деҳқонлар дарёнинг нариги қирғоғига, ўрмонга қочиб кетишди, бироқ Маининг қўшнилари унинг уйида жон сақлаб қолишга қарор беришди. Маи кимхоб кийимлар кийиб ўтираверди. Уйнинг даҳилсизлиги ҳақидаги хужжат рўпарасидаги стол устида турарди. Маи, уйига кириб келаётган солдатларни кўриши биланоқ ўрнидан туриб, уларни олқишлади.

Офицер қоғозни ўқигач, нафрат билан лабини бурништириб елкасини қисди; у ғазаб билан ижирғанди. Офицер қўл силтаган эди, ҳамроҳларининг ҳаммаси теварак атрофга аланглаган ҳолда уй ичига киришди...

Уйга қўшни хотинлар яширинишган, Маининг барча қиммат баҳо нарсалари ҳам уйда эди.

Босқинчилар хўжайинни ҳовлига итариб чиқаришиб, уйга ўзлари хўжайинлик қила бошладилар. Баъзилари қўлларига тушган нарсаларни қопга солишар, баъзилари хотинларнинг эгниларидаги кийимларини йиртиб, шу ернинг ўзида, ҳамманинг кўз олдида, уларнинг номусига тегишарди. Қолганлари содир бўлаётган ҳодисаларни томоша қилиб хохолаб кулишарди. Бир неча солдат Маининг қизини кўриб қолиб, унинг кўйлагини ечиб ташлашди ва шу ернинг ўзидаёқ номусига тега бошлашди.

Қароқчилар чарчашди. Улар кўп йўл босиб келган эди, энди бўлса уйда битта ҳам яроқли нарса қолдирмай олиб кетишни исташарди. Улар фил суяги ва бронза билан безатилган буфетни дабдала қилишди, ғалати безаклар қилиб ишланган кумуш қадаҳларни ўғирлашди, олтин ва қиммат баҳо тошлардан ишланган аёллар безак асбобларини чўнтакларига солиб олишди... Маи, Тхай Бин, Хинг Йен, Ха Донг, Хай Зионг вилоятларида ишлаган чоғларида орттирган катта-кичик ҳажмдаги олмос, бриллиантлар ҳам уларнинг қўлларига ўтди. Кейин босмачилар бу нарсаларнинг ҳаммасини катта юк машинасига ортишди.

Маи эсанкираб қолди: бўлиб ўтган ҳодисалар ҳақида ўйлаб, энди қишлоқда қололмаслигига ақли етди. Шунинг учун ҳам орадан бир оз вақт ўтгач, французлар қишлоқ-

дан чиқиб кетмоқчи бўлиб турган пайтларида, уларнинг бошлиқларини қидириб кетди.

Офицер фурсатни қўлдан бой бергиси келмасди: унга Маи арз билан келгандек кўринди:

Бироқ Маи бундай деди:

— Отрядингиз билан бирга Ханойга кетишимга ижозат беришингизни сўрайман. Қишлоқда қололмайман. Уйимда содир бўлган ҳодисалар учун деҳқонлар мендан ўч олишади, улар энди менга ишонишмайди... Мени ўз ҳимоянгизга олишингизни ўтинаман.

Офицер елкасини қисди-да, қайрилиб жўнаб қолди. Маи ҳам унинг кетидан бораверди... У машинага чиқиб олмоқчимиз? Ҳа, у анови юк машинасига чиқиб ола қолсин.

Юк машинаси юксиз, ундан ташқари, машинада иккита солдат билан қандайдир хотин ҳам бор эди. Французлардан биттаси Маининг кенг кийимини кўрсатиб, уни алланима деб ғулдираб, ахлоқсизларча сўкди. Маи ҳаммасини эшитди-ю, лекин ҳадеб машинанинг бортига қисилаверди.

Уч километрга яқин йўл босишган ҳам эдики, солдатлардан бири қўққисдан Маини машинадан тушишга буюрди. У унамади... Шунда солдатлардан бири дўқ қилиб бешотарни ўқталди-ю, иккинчиси чаққонлик билан Маининг қўлини қайириб, машинадан улоқтириб юборди.

Юк машинаси қушдек учиб борар, Маи бўлса қўлларини икки томонга ташлаган ҳолда, ясланиб ерда ётарди. Шамол унинг ипак шарфи билан ўйнашар, йиртилган кийимлари орасидан унинг танаси кўриниб турарди.

Ҳалиги йиқилишда Маининг юзи дабдала бўлиб, оғизбурни қоп-қора қонга беланган эди... Унинг сочларига қуриб қолган ўтлар ёпишиб қолган, қайси бири сочу, қайси бири ўт эканини ажратиб бўлмасди, — иккаласи ҳам бир хил, кул ранг тусда эди.

ҚУВОНЧ

Пойтахтга қайтаётиб, яқинда ер ислоҳати ўтказишда хизмат ўтаган жойим Қ. Ж. қишлоғига томон бурилдим. Қувонч билан ўша пайтларда яшаган хонадоним — Тхемлар уйига яқинлашдим. Юрагим гуп-гуп урарди. Албатта, Тхем ҳам мени кўргач, ҳайрон бўлади.

Бироқ ҳовлига кирсам тиқ этган товуш ҳам эшитилмади. Уй эгасини чақирдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Уй ёнида ётган олапар ит кўзини очиб менга қаради-ю, думини ликиллатди.

Уйга кириб рюкзагимни курси устига қўйдим. Қийшайиб ётган бу уйда бамбукдан ясалган рамка ичидаги Хо Ши Миннинг портретидан бўлак янгилик йўқ. Портрет деворнинг ўрта қисмида осилган турар, лекин жуда ҳам пастда, бир томонга қийшайган эди. Мен уни бироз тепароқ кўтардим-да, тўғрилаб қўйдим.

Қудуқдан сув олиб оёқ-қўлларимни ювганимдан кейингина, эри партизанлар отрядида хизмат қилаётган Вит деган қўшнилариининг товушини эшитиб қолдим. У билан суҳбатга киришиб кетдик. У, Тхемнинг келини «зан коун»¹га кетганини гапириб берди. Тхемнинг ўзи бўлса, ер ислоҳати ўтказган бригада бу ердан кетиб қолгандан кейин, ҳар куни қишлоқни айланиб юрадиган бўлиб қолибди. Ҳасса таяниб уйма-уй кириб юргани-юрганмиш, баъзи пайтларда кечаси қайтаркан.

¹ «Зан коун» — уруш пайтларида армияга ёрдам бериб, тинчлик вақтларида халқ хўжалигини тиклашда ёрдам берган кўнглили бригадалар.

Вақт соат бешлардан ҳам оғиб, қорним очди. Уйга кириб гуруч топдим-да, Тхемни пойлаб ўтирар эканман, уни қайната бошладим. Бу уйда тўрт йилга яқин яшаганим учун ҳам ўзимни озиб-ёзиб келган тасодикий меҳмонлар сингари ҳис қилмасдим.

Тхемнинг ёши элликдан ошган. У ногирон аёл. Унинг ёлғиз ўғли бўлиб, уни ҳам Тхем деб аташарди. 1953 йилда ер солиғини камайтириш кампаниясида у йилгит бизнинг хизматчиларимиз билан дўстлашиб, уларга ёрдам берди. Камбағал деҳқон қиз Ню ҳам у билан биргалашиб ишларди. Улар машаққат чекишда ҳам, курашда ҳам бир-бирларини обдан синашиб кейин турмуш қуришди. Шундай қилиб, бу хонадонга онасининг ҳолидан хабардор бўлиб турадиган киши келгани сабабли Тхем ҳеч иккиланмай армияга кетди.

Эру-хотин Тхемлар 30 йилдан ортиқ вақт шу қишлоқда яшовчи Ти деган округ бошлиғи қўлида тадъенлик¹ қилишди. Унинг қирқ мау²дан ортиқ ери бўлиб, бу ерни кишиларга ижарага берарди. Бундан ташқари, унинг катта бир подани ташкил қиладиган қўтос ва хўкизлари бўлиб, уларни ижарачиларига боқтирарди. Тадъенларга бу ҳайвонларни шахсий молхоналарида боқиб бериш камлик қилгандек улардан ҳар куни тезак ҳақи ҳам оларди. Бунинг устига округ бошлиғи ўз навбатида, хюен³ бошлиғидан боқиб бериш учун ўн еттита эчки ҳам олган эди. Бироқ, бу эчкилар худди Тига қарашли бўлмагани сингари хюен бошлиғига ҳам тегишли эмас эди, чунки буларни вилоят бошлиғи Ти хўжайинлик қиляётган ерлар кўм-кўк майсазор яйлов бўлгани учун, унга боқиб бериш шарти билан топширган эди.

Шундай қилиб. Хюен бошлиғи вилоят бошлиғи билан, округ бошлиғи Ти бўлса — Хюен бошлиғи билан ҳамкорликда эдилар. Ниҳоят, энг камбағал, ярим оч деҳқонлар империалистларнинг лаганбардорлари бўлган бу феодалларнинг хизматларини адо этишлари лозим эди.

Тхем Тининг тўртта қўтаси билан иккита эчкисини боқиб бериши керак эди. Бир куни эчкилардан биттасини нимадир чақиб олиб, оёғи яраланиб қолди. Бундан хабар топиб қолган Ти дарров Тхемни чақиртирди-ю, бечорани

¹ Тадъен — ижарачи.

² Мау — 0,4 гектарга тўғри келадиган ер ўлчови.

³ Хюен — маъмурий бўлиниш.

эчкига шикаст етказганликда айблаб, сўка бошлади. Деҳқон эътироз билдирди. Шунда Ти қўлига таёқ олиб бечоранинг бошига шундай зарб билан урдик, шўринг қурғурнинг бурни билан қулоғидан тирқираб қон оқиб кетди. Округ бошлиғи Тхемдан эчкининг оёғини ювиб, боғлаб қўйиш, дори топиб, уни тузатишга ваъда олгандан кейингина ховирдан тушди.

Тхем қаттиқ калтак еган эди, боши оғриди, булар етмагандек иситма ҳам чиқара бошлади. Лекин хотини эрига нисбатан ҳам эчкининг яраси билан кўпроқ машғул эди. Бироқ, у ҳар қанча урунмасин эчкининг ярасини нима билан даволаш лозимлигини билолмасди. Бунинг устига-устак етишмовчилик, очлик, ўзининг ғамини ҳам ейиши керак эди. Хуллас, орадан уч кун ўтишига қарамай на тадъенининг боши тузалди, на эчкининг яраси. Ти эчкидан хабар олгани келиб қараса, яраси битишнинг ўрнига газак олиб, қуртлаб ҳам кетибди. Бу ҳол уни тугоқтириб юборди. У Тхемга ярадор эчки боғланган ерга боришни буюрди, аммо деҳқон бетоблиги, ҳали дармонсизлиги туфайли ўридан қўзғала олмади. Помешчик яна киши юборди. Шундан кейин Тхем бошини қўллари орасига олиб, ихраганча, судрала-судрала бир амаллаб борди. Ти Тхемни кўргач илгаригидан ҳам бадтарроқ тутақиб кетди.

У деҳқон шўрликни энгашишга мажбур қилиб, бурнини қуртларга ишқалади. Округ бошлиғи тишларини гижирлатиб деди: «Биласанми, бу эчкини мен хюэн бошлиғидан, у бўлса вилоят бошлиғидан боқиб бериш шарт билан олганман. Унга шундақанги бепарволик билан қарашга қандай жуърат этдинг? Сен бизларни хонавайрон қилмоқчимисан?» У, бечора Тхемни дарахтга боғлаб қўйиб, кетмон даста билан ура бошлади. Кейин ингичка-ингичка иккита таёқча олиб, учига эчкининг қуртларини илди-да, уларни Тхемнинг оғзига тика бошлади. Деҳқон оғзини очмас, лекин Ти ҳамон зўрларди. У Тхемни қамчи билан урди-да, кейин бадани, қўли, боши деб ўтирмай дуч келган ерига савалаб кетди. У, агар қуртларни емаса то ўлгунча савалаяжагини айтиб, бақирарди.

Тхемнинг хотини титраб-қақшаган ҳолда йиғлаб шу ерда турарди. Кетмоннинг дастаси ҳар сафар эрининг устига келиб тушганда унга худди ўзи калтак еяётгандек туюлиб, сапчиб тушарди.

Аёл йиғлар, ялиниб-ёлборар, қаршилиқ кўрсатар,

аммо буларнинг ҳеч қайсиси тариқча ҳам фойда бермасди. Бирдан хомиладор экани хаёлига келиб қолди. Борди-ю шу топда эрини маҳкам қучоқлаб олса, помешчик уни ҳам уришга ботина олмас-ку, деган фикрни хаёлдан ўтказди. Ти азоб беришини қўймади. Аксинча, хотини эрини қутқариш учун қанчалик ҳаракат қилса, Ти уни шунчалик қаттиқроқ ураверди. «Эрининг ўртасига тушишни кўрсатиб қўяй»— деб ўйлади у, кетмон дастаси билан бир урган эди аёлнинг бошига тегди. У худди оёғидан чалингандек ерга гуп этиб йиқилди. Иккинчи зарба— кўзга келиб тегди. Кўзи қонга беланди.

Бироқ, бу билан округ бошлиғининг кўнгли ўрнига туша қолмади. У эри-хотин Тхемларнинг ярасига гаримдори билан туз аралаштириб сепди, кейин бармоғи билан Тхемнинг оғзини йирди-да қўртларни бир амаллаб оғзига тиқиб қўйди.

Бу даҳшатли ҳодисадан кейин Тхемнинг хотини кўр бўлиб қолди, деҳқоннинг ўзи бўлса титрайдиган, бехосдан бақириб юборадиган, доим бир нарсадан ҳадиксираб чўчидиган бўлиб қолди. У дам кулиб, дам йиғларди. Ҳотин-ўхтин қўлига тушган нарсаларни синдирар, баъзида эса қаёққадир қочиб кетарди.

Қўнларнинг бирида одамлар, Тхем кўчада санғиб юрган пайтда уни француз автомобили босиб кетганини айтишди.

Бундай ҳаёт кишини ё ақлдан оздириши ёки ўлимга маҳкум қилиши турган гап. Бироқ, бева қолган Тхем ақлдан озгани ҳам, ўлгани ҳам йўқ. У кўзи ёриб, болалик бўлди. Унинг бирдан-бир суянчиғи, умиди шу бола эди. У, худо хоҳлаб бола кўриши, бу бола унга эридан ёдгорлик бўлиб қолажагига астойдил ишонарди. Аёл худди шундай деб фараз қилар, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тўқ эди. У ўғил туғди. Ҳозир Тхем катта йигит бўлиб қолган.

Тхем, эри ўлгандан кейинги дастлабки кўнларда бир амаллаб қорин тўйғазиш учун бамбукдан сават тўқишга киришди. Тўққанига бир неча ой бўлди деганда, боласи билан тиланчилик қилди. Қоп орқалаб ҳасса ушлаган ҳолда қоқилиб-сурилиб қишлоқма-қишлоқ санғиб юрди. Кейин қайтадан сават тўқишга киришди, орадан бир мунча вақт ўтгач, яна тиланчилик қила бошлади.

Бир кун боланинг у ёқ-бу ёғини қўли билан пайпаслаб, ўғлининг бўйи ярим белига етиб қолганини сездию, ўша кун қишлоққа қайтди.

Тхем менинг келганимни эшитиб, шошиб-пишиб уйига томон йўл олибди. Аввалига ҳассаси билан у ер-бу ерни пайпаслаб келди-ю, кейин ерга дўқ-дўқ уриб кела бошлади. Уни еткалаб уйга олиб кирдим. У мен билан қувониб кўришгач, торлаб кетмадимикан деб, камзулимнинг орқа томонини ушлаб кўрди-да, табассум билан деди:

— Бригадаларинг кетган кундан бошлаб, деярли уйда бўлмайман. Қишлоқни бошдан-оёқ айланиб юрганим-юрган.

— Йўл бошлаб юрувчи киши борми?

— Йўқ. Ўзим юравераман. Йўлнинг қаери қандақалигини ҳам, кимнинг уйи қаерда эканини ҳам биламан. Лекин уруш бошланган пайтларда ўғлим, самолётлар учиб қолгудек бўлса қочиб улгура олмай қолишимдан қўрқиб кўчага чиқармасди. Ўша пайтларда етти-саккиз йил худди қамоқда ётгандек бўлдим. Мана энди тинчлик, менга ҳеч ким халақит бермайди. Ҳозир мен бир томони янгиликлардан хабардор бўлай деб ҳам юраман. Кетаётганингизда менга айтиб кетган иккита сўзингиз ёдингиздами: «Ҳушёрлик ва бирлик»?

Тхем шу гапларни дегач, мени кўрмоқчи бўлиб қовоғини кўтарди-ю, бироқ у бу мақсадига эриша олмади, шу чоқ кўзининг оқи менга бу деҳқон аёлининг оғир, бахтсиз ҳаётини яна бир марта эслатди. Аёл гапида давом этди:

— Мана ўн беш кун бўладики, бизнинг ҳурматли келинимиз «зан коун»га кетди. Унга, ўқиган киши курашмайди, у албатта уйда ўтириши керак, дейишибди. Ахир деҳқонлар союзи ижроия комитетида ёшлар билан иш олиб борганингдан кейин, шундай ҳам бандсан-ку, деб ўқдиришибди. Лекин у кўнмади. Ахир Тхем партия аъзоси ва комитет¹ раисининг ўринбосари-да, у ҳам беришга қатъий қарор қилибди. Келиним ўроқларига, унинг тўғрисида ташвишланиш эскилик қолдиғи экани, фақат улар. мен қари кампирни уйда ёлғиз қолдиришни истамаётганликларини айтиб, туриб олибди. Ахир илгари уруш эди, ҳозир тинчлик-ку, мана ярим ой бўладики ундан на хат бор, на хабар. У ёш, бизнинг жойларда ўрнатилган тинчликни энди унинг ўзи мустаҳкамлаши лозим.

¹ Қишлоқ қаршилик кўрсатиш комитети назарда тутилади.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, ҳурматли Тхем, келин-нигининг гапи тўғрими ёки нотўғрими?

— Агар у бормаганда, йиғлагани-йиғлаган эди, нега десангиз қолоқ бўлиб қоламан деб чўчирди, энди у мамнун, чунки илғорлар қаторида-да! Ҳақиқатан ҳам фақат Хо Ши Мин туфайли, партия ва ҳукумат туфайли деҳқонлар қоринлари тўйиб овқат ейишяпти, эркин гап юритишяпти. Улар ўнгланиб олишди. Помешчик ва империялистларни ағдариб, ернинг хўжайини бўлиб қолишди.

— Хўш, ўзингизнинг аҳволингиз қалай?

— Менга қийинчиликларни енгиб ўтиш писанд эмас, нега десангиз, мен ўзимни жуда бахтиёр деб ҳисоблайман.

— Демак, хурсандмисиз?

Тхем уриша-уриша белбоғидан бир бўлак бетел¹ олдида, уни оғзига солиб жавоб берди:

— Қишлоғимизда ер ислоҳати ўтказилиб бўлди, мен икки мауга яқин ер, омов, борова, кетмон олдим, қўшнилари билан шерикликка ҳўкиз беришди. Буни мен бир неча ўн йиллардан бери орзу қилиб келардим. Мана энди бу орзумни амалга оширишда Хо Ши Мин, партия ва ҳукумат ёрдам берди. Эрим аллақачонлар вафот этган. Уни округ бошлиғи ўлдирди. Ўша пайтларда бизлар жуда камбағал эдик, бироқ бунинг учун тақдир ҳам, ота-боболаримизнинг мақбаралари ҳам, осмон ҳам эмас, помешчикларгина айбдор. Буни мен энди яхши тушунаман. Мен уларни жон-дилимдан ёмон кўраман, уларни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. Эримни қандай қилиб боғлаб қўйганлари, бошлиқнинг қаерда туриб ургани, унинг хунук башараси — ҳаммаси ёдимда, Тхемнинг азоб чекиб йиғлагани ҳам эсимда. Булар менинг энг сўнгги кўрганларим. Эримнинг чеҳрасини ўлими олдида кўролмаган бўлсам ҳам, Ти қуртларни оғзига тикқан пайтдаги унинг оҳ уриб талпинганлари ҳали ёдимда. — Аёл ҳаяжонланганидан бир неча марта кўз қисиб олгач, гапида давом этди: — Хюен бошлиғи вилоят бошлиғига лаганбардор, округ бошлиғи бўлса хюен бошлиғининг олдида хушомадгўйлик қиларди. Ўшаларнинг ҳаммалари бир бўлиб, мени кўр қилишди. Ўшалар туфайли мана 30 йилдан бери азоб чекаман. Ахир бошлиқнинг: «Биласанми бу эчкини мен хюен бошлиғидан, у бўлса вилоят бошлиғидан боқиб бериш шарти билан олганман, унга шундай бепарволик билан

¹ Бетел — бир турли носвой тамаки.

қарашга қандай журъат этдинг?» деб бақиргани қулогимдан нари кетмайди. Бир муттаҳам ўзидан устун турган кишига хушомадгўйлик қилса, у яна юқори лавозимдагига қуллуқ қиларди. Муҳими шуки, ҳар ким ўзидан паст турганни эзар, таёқ келиб-келиб деҳқон бечоранинг бошида синарди. Мен сизнинг гапларинигизни анча маҳалгача кечалари ўйлаб чиқдим, ҳақиқатан ҳам император, мандаринларни¹ ағдариб ташламагунча империалистларни ёппасига йўқотиб бўлмас экан, қишлоқда бойлар ҳукмдорлигини тағ-томири билан қуритиш учун аввал уларни мажақлаб ташлаш керак экан. Ҳар балонинг боши шу бойлар. Судхўрлик билан камбағални хонавайрон қиладиган ҳам шулар. Камбағал деҳқонларга тегишли бўлган банандан тортиб, ёнғоқ дарахтларигача, беш сулик майда чақадан тортиб, то ҳўкиз тезагигача ўзлариники қилиб олишган. Чириган дарахтни йўқотиш учун унинг илдизи билан суғуриб олиш керак.

Тхем шу сўзларни деб, оғзидаги бетелни олди.

— Энди тинч ҳаёт бошланди, — дея гапини давом эттирди у, — энди бизнинг мамлакатимизда империализм деган гап йўқ. Империализм йўлбарс, помешчиклар бўлсабуга. Биз йўлбарсни урсак, у қочиб бориб бута орасига яширинади. Демак, шу буталарни қирқиб ташласак, йўлбарс яширинадиган жой топа олмай қоладию, биз уни осонгина ўлдириб қўя қоламиз. Улар билан бир қаторда помешчиклар ҳам ҳалок бўлишади-да, биз янги ер оламиз. Ҳозирча буталар бор экан, йўлбарс ўзига оромгоҳ топишга ҳаракат қилади. Ахир шоли эккани еримиз камчил-ку.

— Гапиришган гапларимизни бехато эсга солдингиз, — деб кулдим мен.

— Ахир бу гаплар менга ҳам тегишли-да.

— Ҳозир у ташвишли кунлар ўтиб кетди, энди кўнглингиз ўрнига тушдими?

— Ҳа, лекин помешчикларга нисбатан бўлган ғазабим дилимда бир умр сақланиб қолади. «Хушёрлик» ва «бирлик» деган сўзлар доим юракда бўлиши керак. Помешчиклар билан империалистлар деҳқонларни эзиб, бор-йўғини шилиб олгани учунгина бечора деҳқонлар неча ўн йиллаб азоб чекиб келишди. Деҳқонларнинг бўйинларида доим иккита тош осифлиқдек турарди. Бироқ, аввало август қўзғолони, кейин ўтган йил сентябрь кунларида, ерга

¹ М а н д а р и н — олий даражали амалдор.

олинадиган ижара ҳақи камайтирилгандан сўнг, ҳаммадан ҳам. ҳозир ер ислоҳати ўтказилаётган пайтларда деҳқонлар ўз қишлоқларига хўжайин бўлиб яхши ҳаёт кечира бошладилар. Бунинг учун биз севиқли оғамиз Хо Ши Миндан, партия ва ҳукуматдан миннатдормиз. Янги ҳаёт ҳақида қанчалик кўп ўйласак, бизнинг сўзларимизда самимийлик ва ўткирлик шунчалик кўп бўлади. Борди-ю Хо Ши Мин бўлмаганда, партия ва ҳукумат бўлмаганда биз ҳозиргидек қувноқ ҳаёт кечира олмасдик. Илгарилари оиламиз йил бўйи фақат гуруч қайнатиб ичарди, холос. Бу йил ўзаро ёрдам бригадаси менга Чьен Даудаги уч шао¹ ердан ҳосил йиғиб олишда ёрдамлашди.

Келиним «зан коун»га кетиб қолгани сабали шолининг унга теккан қисми ортиқчалик қилиб, уни сотдим. Хо Ши Миннинг суратини сотиб олиш учун қарз олган эдим, шолининг пулини унга бериб қутулдим. Яқинда Му Летдаги шолим ҳам пишиб қолади. Ортиқчасини яна сотмоқчиман. Ўғлим билан келиним учун катта пашшахона оламан.

У деворни пийпаслаган ҳолда ўрнидан турди.

— Ие, у қаёққа кетди? — деди кампир чўчиб.

— Нимани ахтаряпсиз? — деб сўрадим мен.

— Хо Ши Миннинг сурати қани?

Тхем қўлини юқорироқ кўтарди-да, портретни пийпаслаб, деди:

— Ҳа, бу ерда экан. Уни ким тепага кўтариб қўйибди?

— Буни мен қилдим. Жуда пастда экан.

— Сиз менинг мақсадимга тушунмабсиз, — деди у табассум билан, — мен қўлим етсин учун атайлаб шундай қилган эдим. Ахир бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом дейдилар; бировга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлган киши, ўша одамни доим дилида сақлаши керак. Ҳукуматни-ку билиб олдим. Олтин юлдузли қизил байроқ ҳукумат. Бу байроқни кўрмаган бўлсам ҳам, уни пийпаслаб кўрдим, энди унинг қандақа эканини биламан. Партияни ҳам биламан. Тхань, Зун, Хоань, келиним ва уларга ўхшаган соф ҳаёт кечираётган, бор кучини аямай халқ учун курашаётган кишилар — бу партия. Аммо мени яна бир нарса ташвишга солаётган эди. . .

— Тўхтанг-чи, — деб унинг гапини бўлдим мен, — ҳамма нарсадан миннатдорман дедингиз-ку? Ундай бўлса,

¹ Шао — 0,3 гектарга тўғри келадиган ер ўлчови.

сизнинг бу ташвишингизни ҳам осонгина ҳал этиш мумкин экан-да. Шундай эмасми?

— Ҳа. Фақат гапимни тугатишга рухсат этсангиз. Илгарилари мен ҳукуматнинг нима эканини тасаввур қилолмай ташвишланардим. Ҳозир уни биламан. Лекин ҳурматли Хо қандақа одам эканлигини кўз олдимга қелтира олмасдим. Чунки қўлимда ҳеч нарса йўқ эди-да. Мен, унинг пешонаси кенг, кўзлари ўткир, соқоли чўққи деб эшитар эдим, лекин кўриш учун нима қилиш лозим эканлигини билмасдим. Унинг марҳамати денгиздек, тоғдек, барча эл ундан миннатдор, бутун мамлакат унинг суратига қараб чеҳрасини танийди. Мен — кўрман. Шундай бўлса ҳам унинг суратини сотиб олдим. Мен бу суратни, кимки Хо Ши Мин ҳақида бирон нарса сўраб қолгудек бўлса, шу заҳотиёқ жавоб олсин учун пастга осиб қўйган эдим.

— Уни сиз аниқ тасаввур қиласизми?

Тхем оёқ учида туриб суратга қўлини чўзди. У рамкани қўли билан сийпаб табассум қилди.

— Мен ногиронман. Сурати ҳар сафарги жойида эмаслиги сабабли нотўғри кўрсатиб қўяманми, деб қўрқаман. Унда сизга кулги бўлиб қолишга тўғри келади. . . Мана бу. . . — у кўрсаткич бармоғи билан президентнинг юзларини кўрсатди, — унинг юзи, — дея давом этди у: — бу сочи. . . мана бу пешонаси, кўзи, бу соқоли. Тўғрими?

Аёл кўрсатиб бўлгач, қувониб кулди. У худди кўзлари очиқ киши сингари аниқ кўрсатган эди. Мен ҳам кулиб юбордим. Қалби қувончга тўлган Тхем ўтирар экан, деди:

— Келиним жуда ҳам яхши, ақлли, серҳаракат аёл, у менга доим ўргатгани-ўргатган эди, шунинг учун ҳам мен Хо Ши Миннинг чеҳрасини биламан. Энди мен ниҳоятда бахтиёрман.

ДЕННИНГ ҲАЁТИ

Помещчик Чионг бундан уч кун илгари Денни ўзига қарашли ерга экилган шolini ўтоқ қилишга юборди.

Ден ана шу кундан бошлаб ажойиб воқиалар шоҳиди бўлди: қишлоққа қандайдир ёшлар келишибди, айтишларича, улар шаҳардан вакил бўлиб келишган эмиш. Бу йигит ва қизлар қишлоқдаги энг камбағал Ти ва Тхем тоғаларникига қўнишибди. Улар эрталаб ҳамма билан бирга елкаларида ҳаскашларини кўтаришиб далага ўтоқ қилгани жўнашарди.

Кейинги вақтларда кўпгина деҳқонлар, шу жумладан, Ти ва Нголар ҳам кечқурунлари халқ мактабида ўқий бошладилар. Улар уйга ярим кечада қайтар эдилар. Ден далада ишлар экан, Бао Дай армиясига одам олиш, деҳқонларнинг эзилиши, ижара ҳақи ва судхўрлар оладиган процентларнинг камайганлиги ҳақидаги гапларни бир қанча бор эшитди, Ден Ти билан Нголарнинг: «Ҳамма ерларни Чионг эгаллаб олгани сабабли бизларнинг уйимиз хароба, оч ва совуқ...» деб гапиришганларини ҳам эшитган эди.

Бундан бир ойча илгари Ден қўшни қишлоққа бориб ишлаган эди. У ердаги деҳқонларнинг ҳам кечқурунлари ўқиётганлари, айниқса партиянинг қишлоқдаги сиёсатини қизиқиб ўрганаётганлари ҳозир унинг эсига тушди.

Чионг кутилмаганда Денга Халқ мактабига қатнашга рухсат бериб қолди. Бола бундан жуда ҳайрон бўлди. У авваллари хўжайиндан бу тўғрида кўп марта илтимос қилганда, у: «Ўқиб нима қиласан? Бу нарса ишга зиён беради, сен барибир, ўқитанинг билан мулла бўлмайсан»,

дер эди. Энди бўлса, Чионг дафтар китоб бермаса-да, ўқишга рухсат берди. Ўқитувчи Деннинг қўлида ҳеч нарсаси йўқлигини кўриб, унга битта китобча берди. Шундан кейин бола мактабга қатнай бошлади. Тўғри, иш кўп пайтлари у дарсга боролмасди. Деннинг чироғи ҳам йўқ эди, шунинг учун кечқурунлари ошхонага бориб, ўчоқдаги оловнинг ёруғида тиپмай ўқиб ўрганар эди. Ҳатто май ойининг иссиқ кунлари ҳам у оловнинг олдида ўтириб олиб, ҳижжалагани-ҳижжалаган эди.

Бола зўр иштиёқ билан ўқий бошлади. У ўтган кунлари қанчалик оғир бўлган бўлса-да саводсиз қоладиган бўлса ундан ҳам бадтар қийналишини яхши билар эди. Тўғриси, қишлоқ деҳқонларининг ҳаммаси партиянинг қишлоқдаги сиёсати ҳақидаги гапларни зўр қизиқиш билан эшитар эдилар.

Бир кун Чионгнинг хотини Қань, Денни даладан уйга чақиртириб қолди. Йўлда у Кат амакини учратди, у халқ помешчик Чионгни қамоққа олиб суд қилаётганини айтди, кейин:

— У сени доим урар эди, энди бориб унинг айбларини бўйнига қўйиб бер, жазосини торгсин!—деб қўшиб қўйди деҳқон.

Ден ҳали «айбини бўйнига қўйиш» нима эканини ва уни қандай амалга оширишни билмас эди. Лекин у халққа помешчикнинг калтаклаганларини айтиб бергиси келар эди.

У уйга келганда Қань эркалаб чақира бошлади.

— Кел, ўғлим, овқатланиб олгин. Хўжайин отангни халқ суд қилаётганини эшитдингми. Сен аҳмоқ бўлиб, уларга қўшилиб ўтирмагин, тузукми, бунинг учун сени қуруқ қўймаймиз.

Ден авваллари бунақанги ширин гапларни бирон марта ҳам эшитган эмасди ва у, қишлоқдаги одамларнинг онги ўсаётганини, бу янги ҳаётни шаҳарлик ўртоқлар олиб келганликларини билар эди. У эртасига Кат амакининг олдига бориб, помешчикни қандай қилиб айблаш ҳақида маслаҳат олмоқчи бўлди. Лекин у ҳамон: хўжайин ҳамма нарсадан хабардор бўлиб қолиб, мендан роса қасдини олса-я, деб қўрқар эди.

Ден ўша кунги кечқурун ётганида қандайдир шивир-шивирни эшитиб қолди. Шивирлаётганлар Чионгнинг хотинлари эди. Улар жуда кўп нарсалар ҳақида эзмаланишди, лекин бола ҳеч нарса тушуна олмади. Ден ухлаб

қолди деб ўйлаб бойнинг катта хотини сандиқни очиб, ундан бир тугунни олди. Кейин улар ошхонага чиқишди. Ден аста ўрнидан туриб, бамбукдан қилинган тўсиқнинг олдига борди ва тўсиқнинг тирқишидан қараган эди, хотинларнинг пакетни томга бекитаётганларини кўрди. Ден: «Бу, албатта, пул бўлиши керак, бўлмаса шунчалик бекитишнинг нима ҳожати бор», деб ўйлади.

Бола эртасига Кат амакини учратиб қолди. У Денга:

— Ўртоқларингдан бири сен билан гаплашмоқчи эди,— деди.

— Яхши, мен кечқурун келаман,— деб жавоб берди бола ва секин:— Кечаси мен Чионгнинг хотинлари ошхонанинг томига катта тугунни бекитаётганларини кўрдим, менимча унда пул бўлса керак,— деб қўшиб қўйди.

Кат амаки бошини қимирлатиб қўйди ва бу тўғрида ким билан маслаҳатлашиш кераклигини айтди.

Кечқурун ер ислоҳати ўтказиш группасининг вакили ўртоқ Куанг, Денни жуда яхши кутиб олди. Бола ўннинг меҳрибон чехрасини кўриб жуда қувонди. Ден сўкиш эшитишдан, калтак ейишдан бошқа нарсани кўрмаганлигидан Куанг худди туғишган акадек эркалаб гапирганида, унинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Ўртоқ Куанг, Денни камбағал Ти амакимникига олиб келиб, унинг оиласида яшашни таклиф қилди.

Шу куни кечқурун Ден, Куангнинг ёнида хурсанд бўлиб ўтирди.

Деннинг онаси бундан ўн йил илгари ўлиб кетган эди. Шундан бери унинг бошини силайдиган биронта меҳрибон одам топилмади. Ҳозир эса Ден дунёда мени ҳам ҳимоя қилувчи инсон топилар экан-ку, деб ўйлар эди.

Куанг Дендан оғир ҳаёти тўғрисида гапириб беришни сўради. Лекин бола дарров гап бошлай олмади— у, Чионгнинг уйидаги калтак ва азобларни эслаб, йиғидаги ўзини тутиб ололмади. Унинг қалби қайғу ва алам билан лиммо-лим эди.

— Помешчикнинг калтаклаганлари, хўрлаганлари ҳақида қўрқмасдан гапира бер. Дехқонлар уни қамоққа олдилар, тегишли ҳукм чиқарадилар, сен энди азоб тортмайсан,— деди шунда ўртоқ Куанг.

Куангнинг эркалаган, ширин товуши болани тинчлантирди. У Куангга ишонч билан боқиб, кўз ёшларини артди-да, ҳикоясини бошлади.

— Мен ўша пайтлари қайси қишлоқда яшаганимни — Нам Диндами ёки Тхай Виндами — ҳозир яхши эслай олмайман. Бир минг тўққиз юз қирқ бешинчи йили қишлоғимизда кўп одамлар очликдан ўлиб кетди, бизнинг оиламиз ҳам қашшоқлашиб қолди. Отам бизларни олиб, тоғлиқ қишлоқ Кхега жўнади. У ерда холам яшар эди, у ҳам қийин аҳволда экан, бизларга ҳеч нарса билан ёрдам бера олмади. Ўша ерлик помешчик Чионг қуйи қишлоқдан оч қолганлар келганини эшитиб, холамникига келди-да, отамга: «Меникига бора қол, ер бераман, деҳқончилик қиласан» деди.

Отам унинг сўзига ишониб, бутун оилани унинг уйига кўчириб оборди. Лекин помешчик ер бермади, балки текинга ишлаб беришга мажбур қилди. Онам бизни бир оз бўлсада қорнимизни тўйдириш учун ҳар куни ўрмонга бориб, ейиш мумкин бўлган ҳар хил илдизларни йиғиб келар эди.

Тез кун ичида отам касал бўлиб ётиб қолди. У касал ҳолига ҳам қарамасдан ўрнидан туриб, помешчикдан ҳеч бўлмаса бир товоққина гуруч сўраш учун амаллаб Кхега борди. У ҳеч нарса бермай отамни олдига солиб қувлади. Отам бир амаллаб Тюа тепалигидаги бир эски кулбага етиб олган экан. Кейин ўша тепаликда қаровсиз, дори-дармонсиз қолиб ўлибди.

Онам билан катта акам Лани очлик шундаям оздирган, дармонсизлатган эдики, ҳатто ўрим пайти келганида помешчик Чионг уларни ишга ҳам ёлламади. Бир амаллаб қорин тўйдириш учун улар ҳар куни ўрмонга илдиз тергани боришар эди.

Бир қанча вақтдан сўнг Ла касал бўлиб қолди. У қўлига ҳасса олиб, тиламчилик қила бошлади. Икки кундан кейин онам унинг ўлганлигини эшитди. Кейин кўмдик...

Уч киши қолдик: онам, мен ва кичик укам. Онам Лани жуда яхши кўрганидан, анча кунгача қон-қон йиғлаб юрди. Лекин бизга томоқ топиб бериши кераклигидан у яна ўрмонга жўнади.

Помешчик Чионгнинг бир қанча ойлардан бери тозаланмаган молхонаси бор эди. У онамга: «молхонани чинний-мохдай қилиб тозаласанг, уч товоқ гуруч оласан» деб ишга ёллади.

Онам бир қанча кун молхонадаги шилтий-шалаббоҳ гўнглари қўли билан сидириб тозалаяндан кейин қуруқ тупроқ сепиб шиббалаб чиқди. Аммо ишни тамомлаган-

дан кейин помешчик гуруч у ёғда турсин, гуручнинг ур-
вовини ҳам бермади.

Бир куни онам чўмилишга кетаётиб, йўлда ёввойи дарахтни учратиб қолди. У, дарахтнинг мевасидан бир оз еган экан заҳарланиб, уйга қайтганидан сўнг жинни бўлиб қолди. У, уйнинг ичида у ёқдан-бу ёққа судралиб қаттиқ-қаттиқ кулар эди. Қўшнилариимиз Қау ва Нголар нима бўлганлигидан хабар олгани чиққанларида ҳали онам тирик эди, лекин ваҳшийлардек ўкириб-ўкириб кулар эди. Холам Кхо қишлоғидан бир оз гуруч олиб келди. Онам гапиролмасди, ҳатто, овқат ҳам ея олмасди. Шундан кейин у ўтирган жойида йиқилиб ўлиб қолди.

Помешчик Чионг уни кўммади; холам қўшнилариимизнинг ёрдами билан онамни битта бўйрага ўрашди-да, бамбукдан қилинган арқон билан боғлаб, кўмиб қўя қолишди.

Онам ўлганидан кейин бир сандиқ ва дадамнинг бириккита кийимлари қолган эди. Лекин буларнинг ҳаммасини Чионг олиб кетиб қолди.

Холам укам иккаламизни ўз тарбиясига олди. У ҳар куни бозорга гуручдан қилинган пирожное сотгани борар эди, мен бўлсам болага қараб ўтирар эдим. Бир куни холам бозорга кетди-да, мен укамни ухлатиб маниока илдизини тозалашга киришдим. Холам келганида бола ухляпти деб ўйлади шекилли, ўз ишини қилаверди. Уйғонавермаганини кўриб бир оздан сўнг қўлини ушласам музлаб кетибди, у ачлақачонлари ўлиб қолган экан...

Помешчик Чионг уйига чақириб: «Товуқларга қараб юрсанг, овқатингни бераман» деди.

У сон-саноқсиз товуқ боқар эди. Уларни қаёққа ҳайдамасинлар, гуруч турган жойни топиб олардилар. Агар товуқлар уйга кириб кетгундай бўлса, хўжайин мени роса савалар эди. Бир куни ғалла туядиган тўқмоқ билан оёғимга туширди.

Бир канча кундан сўнг у мени далага қўтос боққани юборди. Ўша йили мен олти ёшларда эдим.

Мен эрталаблари кўпинча чої ўтоқ қилар эдим, кундуз кунлари бўлса қўтос боққани борар эдим. Ўт кам бўлганлигидан қўтослар кечгача ўтласалар ҳам қоринлари тўймас эди. Шунинг учун уларни кечқурун молхонага ҳайдаб келаётганимда шолিপояга тушиб кетар эди.

лар. Хозяйка: «Хой, уларни қаёққа тушиб кетаёганини кўрмайсани!» деб қарғар, обкаш билан бир уриб йиқитиб, дуч келган жойимга тушира берар эди. У қўлимни шундай қайирар эдики, ҳатто бир неча кунгача ҳамма ёғим оғриб юрар эди. У жуда бераҳм эди.

Сочим жуда қалин эди. Бир куни хозяйка сочимни олиб қўймоқчи бўлди. Сочимни олишга киришишдан олдин қўлига қайчи олиб: «Киришни қара!» деб бошимга муштлади. Кейин киримни пичоқ билан қириб тозалай бошлаган эди, қон тирқираб оқа бошлади. Бошим шилиниб кетди. Шундан кейин у мени шолипоёга олиб бориб: «ювиниб олчи» деб сувга итқитди. Мен бор кучимни йиғиб орқамга сузиб келсам у тутиб олиб яна сувга улоқтириб юборди. Бир неча марта шундай қилгандан сўнг қимирлашга ҳам мадорим қолмади. Шунда қўшнимиз Хионг хола мени сувдан олиб чиқиб, йўл устидаси ўтга ётқизиб қўйди. Бунчи кўрган хозяйка уни қарғишга кўмиб ташлади.

Ҳеч қачон қорним тўярли овқат беришмас эди. Хўжайинлар олдиларидан қолган гуруч овқатни буфетга бекитиб қўйишар эди. Уч-тўрт кундан кейин моғоллаб колганида уни менга ейишга мажбур этишар эди. Мен бўлсам ҳаммасини ея олмас эдим. Шундан кейин хўжайин итга ташлашга буюрар эди. Ҳатто итлар ҳам бу гуручни еёлмай, ҳидлаб кўриб қайтиб кетар эдилар. Чионгнинг хотинлари кўпинча овқатларига товуқ ва ўрдак гўшти солар эдилар. Ўзлари каравотга ўтириб олардилар, мен бўлсам мушук ва кучукларни ҳайдаб туришим керак эди. Менга улар товуқ ва балиқнинг суяқларини ташлаб: «Бошқалар шуларга ҳам зор. Бананнинг пўстлоғидан бошқани кўрмайдилар», дер эдилар. Мен қўлимда товоғимни ушлаб турардим. Лекин жуда ҳам уялар эдим. Улар менга уй итига қиладиган муомала қилар эдилар.

Мен бир оз катта бўлганимдан сўнг хўжайин далага ишлашга юборди, ҳар куни гуруч қайнатиб қўйиб, бўш вақтимда чой теришим керак эди. Кундуз кунлари терилган чойни қуритсам, кечқурун ярим кечагача хўжайинларга чой қайнатиб берар эдим. Мен иссиқда ҳам, ёмғирда ҳам бош яланг ишлайверардим; ёмғир пайтлари шилтий шалаббоҳ бўлиб ивиб кетар эдим. Мен кун бўйи ишласам ҳам ҳеч вақт қорним тўймас эди, бунинг устига яна калтакларга чидашим керак эди. Шундан кейин мен

бошқа жойда яхши одамга учраб қоларман, ўша одамнинг уйида қорним тўяр ва калтак емасман деган умидда қочмоқчи бўлдим; лекин хўжайин қаердалигимни билиб қоладиган бўлса топиб келиб, ўласи қилиб уради, деб кўрқар эдим.

Кўп қийинчиликлардан сўнг Дай Донг қишлоғига етиб бордим ва бошқа бир помешчик қўлига тушдим.

У ерда ҳам кун бўйи қўтос ва сигирларни боқишим керак эди, бунинг устига яна ҳар куни уч-тўрт бойлам ўтин ҳам теришим керак эди. Агар сигир уйга қорни яхши тўймай қайтса мени роса урар эдилар; агар хўжайиннинг хотини ўтинни оз терибди, деб ҳисобласа, унда ҳам урар эдилар. Бир куни қўлимда ўтин бор эди, бир қўтос шопипояга тушиб кетди. Хўжайин буни кўриб қолиб мени чақириб олди-да, яланғоч ҳолда устунга боғлаб роса савалади. Оғриққа чидай олмай арқонни узиб қочдим. У қувлаб етиб, юзимга бир тарсаки туширган эди, ҳушимдан кетиб ерга йиқилдим.

Бир деҳқон мени ёнимни олмоқчи бўлган эди, хўжайин уни сўкди.

Мен хўжайиннинг иккита ўғлини жуда ёмон кўрар эдим. Қиш пайтлари мен уларнинг оёғини ювиб қўярдим. Бир марта улардан биттасига сув жуда қайноқ туюлиб кетиб, юзимга бир тепди. Бир куни соққа ўйнаётганларида битта соққаларини йўқотиб қўйиб, мени қидириб топишга буюрдилар, лекин мен топа олмадим. Шундан кейин улар мени ўғри деб чақира бошладилар. Хўжайин сочимдан ушлаб олиб роса дўппослади. У иккаласининг ёши мен билан тенг, уларда ҳамма нарса бор — менда эса ҳеч нарса йўқ. Улар ўқийдилар, уларнинг оёғида чиройли туфли, сандал; уларнинг доим қорни тўқ, яхши кийиниб юрадилар. Мен етимчаман, мени на отам, на онам, ҳатто ей десам гуручим ҳам йўқ. Ҳаётимда калтак ейишдан бошқани кўрмадим. Мен шуларни ўйлаб туриб йиғлаб юбордим. Хўжайиннинг ўғли кўз ёшимни кўриб, масхара қилди: «Вой чақалоғ-ей! Нега йиғлайсан? Сенга биров ёмонлик қилаяптими? Ҳозир бир тепаман!»

Мен ошхонага жўнадим.

Икки йилдан сўнг бундай оғир ҳаётга чидай олмай, яна қочиб кетдим.

Мен Тянь Моунгдаги велосипед дўкони хўжайинига ишга ёлладим. Икки ой ўтгандан сўнг амаким ўтиб кетаётиб мени кўриб қолди-да, ўзи билан олиб кетди. Мен

туғишганларим билан яшай бошладим. Амакимнинг оиласи ҳам жуда камбағал эди, лекин энди мен ҳар ҳолда бахтли эдим. Мени энди икки холам, бир қанча акаларим, опаларим бор эди. Биз ҳамма нарасада — ишда ҳам, ўйин-кулгида ҳам бирга эдик.

Чионг келганимни эшитиб, менга хотинини юборди. Хотини: «Ўйингга қайтгин, энди хўжайин отанг ҳам, мен ҳам урмаймиз» — деб алдади. Мен уни ёлгон гапираётганини сезиб қайтиб боргим келмади. Лекин мен шуни ҳам яхши билар эдимки, агар Луан холам мени юбормайдиган бўлса, помешчик товук ёки фалон кийимни ўғирлади деб тухмат қилиб, полицияга айтиши мумкин эди. Ундан кейин холамини қамайдилар, биз у ерга қадам ҳам босолмаймиз.

Авваллари мен хўжайинникига мутлақо қайтмасликни ўйлаб юрар эдим, аммо холам жуда ҳам қўрқар эди. Мен уни бирам яхши кўрар эдимки! Мен холамини турмада қийналишини кўз олдимга келтирганимдан кейин, помешчикникига қайтишга қарор қилдим.

Помешчик мени дарвоза олдида кўриши ҳамон: «Мен сени бирор жойда ўлиб қолдинг деб ўйлаган эдим!» деб сўка бошлади — менинг машаққатли кунларим яна бошланди. Йиғим-терим бошланган пайтда хўжайин батракларни ёллади. Мен ҳам куни бўйи ишлар эдим. Ҳар куни икки кострюлкада гуруч қайнатар эдим. Ҳар бир кострюл ўттиз кишига етарли эди. Мен ёш бўлганим учун ва овқат пиширишни билмаганлигимдан кўпинча гуручим яхши пишмай қолар эди ва бунинг учун хўжайин калтаклар эди. Бундан ташқари мен хўжайиннинг чўчқаларига шолн кепак қайнатиб беришим керак эди. Улар кечқурун шолини туйиб бўлишганида мен уни қолган-қутган қипиқларидан тозалаб олишим керак эди. Бир хил пайтлари ҳам бўлардики, мен бутун тун бўйи бор-йўғи бир лаҳзагина мудраб олардим.

Йиғим-терим тамом бўлгандан кейин хўжайин қарзларини йиғиб олиб бўлиб, қишлоқдаги уйга кўчарди. Мени эса даладаги майда-чуйдани қўриқлашга қолдирар эдилар. Уйнинг эшигини қулфлаб кетардилар; мен тўрт мушук ва тўрт кучук билан ошхонада туришим керак эди. Менга бор-йўғи бир қанча косада гуруч ташлаб кетишар эди. Шунинг учун ҳар кунига ўзимга ва жониворларга ярим коса гуруч қайнатишимга тўғри келар эди. Хўжайин келганида эса: «Иштаҳангга балли-е! Қара,

қанча овқат еб қўйибсан! Овқат ейиш билан бўлиб, мушук ва кучукларга қарамабсан ҳам», деб сўкар эди.

Омбор билан товухона ўртасидаги девор бузилиб, товуклар гуручни сочишга ўрганиб қолдилар. Буни кўрган хўжайин менга ўғрисан, гуручни холангга олиб бориб беряпсан, деб тухмат қилди. У бошимга, оёғимга, қўлимга таёқ билан уриб: «Мен сени холанг билан бирга турмага тиқиб қўяман», деб бақирди.

Ўтган йилнинг охирида хўжайин даладан қишлоқдаги уйга қайтишни буюрди. У мени энди жуда кўп ишлашга мажбур этар ва тез-тез ва қаттиқроқ калтаклайдиган бўлди. Хўжайин калтаклаб чарчаганда хотини ишга киришар эди. Ҳар куни калтак ея бериб қуриқ суратим қолди.

Борган сари кўпроқ урадиган бўлдилар. Борсам қорнимни бир тўйғазиб келардим деган мақсадда помешчикдан уйдагиларни кўриб желиш учун рухсат сўрадим. Аммо Чионг жавоб бериш ўрнига ишдан кейин уйга қараб туришни буюрди. Мени ўқишга юборинг десам, сўкиб берди.

Ўн бешинчи августда¹ мен ўрмонда ўтин териб юрганимда қишлоқда байрам ўтказишаётганини эшитиб қолдим. Кечқурун қишлоққа бориш учун кўпроқ ўтин теришга ҳаракат қилдим, ҳовлини супурдим, чўчқаларга овқат бердим, хўжайинга сув иситиб қўйиб, ошхонани тозаладим.

Аммо хўжайин қишлоққа юбормади. У эрта барвақт туриб, далани суғорасан, эртароқ ёт, деб буюрди.

Пионер отрядидаги барабан садоси остида Хо Ши Миннинг портретини баланд кўтариб олган ҳолда қувонч билан келаётган дўстларимни кўриб қолганимдан кейин ҳеч бўлмади; томоша қилгани югурдим. Жамоат уйи² саҳнидаги сон-саноксиз чироқлар кўзимни қамаштирди. Мен ўзимни бахтли ҳис этиб, ҳар тарафга югурар эдим. Трибунадаги катта-катта байроқларни, худди менга қараб илжаяётгандек туюлувчи Хо амакининг катта портретини кўрдим. Портретнинг тагида ҳўл мевалар, мевачевалар ва пирожнийлар билан ясатилган стол бор эди.

¹ Ўн бешинчи август—Вьетнамда ҳар йили бўладиган болалар байрами.

² Қишлоқлардаги деҳқонлар мажлис ва турли намоёнларга йиғиладиган уй.

Мен кўлларига бола кўтарган баъзи оналарнинг: «Бу йил байрамимизда мўл-кўлчилик, болаларимиз хоҳлаганларича ейишлари мумкин» деб ўзаро гапиришаётганларини эшитиб қолдим. Мен барабан овози келаётган томонга югурдим. Менга барабаннинг таёқчасини беришган эди, уч марта қаттиқ-қаттиқ «дзингъ-дзингъ, дзингъ...» қилиб чалдим. Шунда мен: «Эҳ, барабан чалиб юриш қандай яхши-я...» деб ўйладим. Сўроқсиз келганим ва вақт алламаҳал бўлиб қолгани эсимга тушиб, кўрққанымдан уйга жўнадим.

Чионг кутиб турган экан. У таёқни олиб менга ташланди. У мени урар экан: «Падар лаънати! Сенга у ерда пишириб қўйибдими?! Жонинг омон қолишини истасанг, ҳозир бориб ухла, эртага эрталаб далани суғоргани борасан» деб бақирди. Ошхонага кириб ётдим, қулоғимга ҳали ҳам қўшиқ ва барабаннинг овози эшитилиб турар эди. Йиғлаб ётиб онам тўғрисида ва уни ёмон кўмганлари ҳақида ўйладим. Кейин эсимга Ван қишлоғида очликдан ўлган акам Ла тушди. Менинг ҳеч кимим йўқ — етимчман. Агар онам бўлганида мен ҳам бошқалар сингари отрядда Хо Ши Миннинг портретини кўтариб юрар эдим. Онамнинг мени кечаси билан бағрига босиб: «Жоним, болам! Биз қачонгача шу аҳволда қийналиб юрар эканмиз!» деб шивирлашлари ҳали ҳам эсимда. Мен бугун олдингизда ўтириб ўша кечаларни эсламоқдаман. Мен ўша кунларимнинг шунчалик қайғули бўлганига ўкинаман.

Эшитишимча, помещчик кўп болаларни ўлдирибди. Мен ҳам унинг ўлимини хоҳлар эдим; бориб айбларини очиб ташлаш учун менга рухсат беринг.

Ден ҳикоя қилар экан, кўз ёши тинмай оқар эди. Охири у ҳўнграб йиғлаб юборди ва шундан кейин гапира олмади. Куангнинг юзидан ҳам ёш томчилари секин-аста думалаб туша бошлади.

Сиёсий ходим ва кичик батрак бир-бирлари билан юракдан гаплашдилар. Шундан кейин иккови ҳам жим бўлиб қолди. Кейин Куанг:

— Ҳа, помещчик Чионг болаларни қаттиқ азоблади, кўпларини ўлдирди ҳам. Сен ва сенинг оиланг ундан озгина зулм кўрганларинг йўқ. Уни фош этиш — сенинг бурчинг. Деҳқонлар билан бирга боргин. Унинг қишлоқдан қораси ўчадиган бўлса камбағаллар эркин нафас оладилар.

Бугун қишлоқнинг бутун халқи помещчик Чионгнинг биринчи навбатда қишлоқнинг ўзида қилган жиноятларини очиб ташлаш учун йиғилган. Бу йиғилишга болалар ҳам қатнашмоқда. Жуда кўп одам йиғилган. Йиғилишнинг раиси Чионгни олиб чиқишни буюрди.

Биринчи бўлиб деҳқон Нго сўзга чиқди. У помещчикнинг унинг оиласига қилган ёвузлиги ҳақида гапирди; помещчик унинг отасини ва онасини ўлдирган эди, ерини олиб, уйига ўт қўйган эди, Нгонинг ўзини эса текинга ишлагашга мажбур этган эди.

Чионг тиз чўкиб, ерга тикилганча ўтирар эди. Ундан сўнг Ти сўзга чиқди. У помещчик унинг катта опасини қаттиқ эксплуатация қилгани, беш шао ерини тортиб олгани сабабли бутун оиласи оч қолгани ҳақида гапирди. Ундан сўнг Кхань, Кинь Луан ва бошқа ўнлаб одамлар помещчикнинг айбини очиб ташладилар.

Ден Чионгни фош этганлар билан ёнма-ён ўтирар эди. Бола аввал помещчикни юзига қаттиқ тикилди. Ҳамқишлоқларининг сўзларини эшитгандан кейин у, ўзини тутиб тура олмади. У алаmidан чиқиш учун Чионгнинг семиз юзига қараб бир тушурмоқчи бўлган эди, деҳқоннинг маслаҳати эсига тушиб жимгина ўтираверди.

Охири Деннинг навбати ҳам келди. У Чионгнинг олдига бориб қўлини кўтарди-да:

— Раис, Чионгнинг жиноятлари ҳақида гапиришга рухсат беринг, — деди-да, яна давом этди, — Чионг!

— Ҳа... эшитяпман...

— Ҳаммаси эсингдами? — деб сўради бола. — Сен отамни ўлдирдинг. Меҳнатига ҳақ тўламай онамни ўлдирдинг. Уни ёввойи ўтларни ейишга мавжбур этдинг, шундан кейин у ўлди. Акамни тиланчилик қилишга мажбур қилдинг, у очликдан бозор дарвозаси олдида ўлди. Мен сенга текинга ишлаб бердим, мени сен беш марта ўласи қилиб калтакладинг...

Ден, Чионгнинг жиноятларини бирма-бир сўзлаб берди. Чионг бўлса бошини қуйи солганича жим эшитарди.

— Ёш бўлишимга қарамай сен мени қаттиқ эздинг. Бугун Хо амаки туфайли, партия ва қишлоқ мажлиси туфайли келажакда яна бош кўтармагин деб сенинг жиноятларингни фош қиляпман!

Ден жойига ўтирар экан, йиғилганлар унга терму-

лишди, кўпгина оналар кофталарининг бари билан кўз ёшларини артдилар.

Кейин Луан сўзга чиқди.

— Чионг! Сен Денни эзибгина қолмай, еттита бегуноҳ гўдакларни ҳам ўлдирганини мен яхши биламан. Мен ҳозир ҳаммасини гапириб бераман. Биринчи ўлдирганинг бундан ўн уч йил илгари қўлингда ишлаган қиз эди. Унга сен Хай деб ном қўйиб олган эдинг. У сенга қарам бўлишига қарамай, унга овқат бермас эдинг. Шу сабабли у батат ўғирлаб, уни хомлигин ейишга мажбур бўлган эди. Бунинг учун сен уни ўроқ билан урдинг, у қўтос устидан йиқилиб, тил тортмай ўлди. Сен уни қоровул минораси ичига ташлаб юбординг. Ҳатто кўмадинг ҳам! Булар эсингдами?

Сен бундан ўн йил илгари, Янги йил байрамида мени ароқ ичгани таклиф этдинг-да, ичиб бўлгандан сўнг иккинчи Хайни кўмиб беришни илтимос қилдинг.

Учинчисини сен калтаклаб ўлдирдинг: сиз чивикни қиздириб туриб, унинг танасини куйдирдинг, ундан кейин уни Ван бозорига олиб бориб ташладинг. Ҳозир унинг ўлик ёки тириклиги маълум эмас. Тўртинчиси Бу номли бола эди. Сен уни ловия бўтқани еб қўйибди деб оғзини ип билан тикиб ташладинг. Эй худойим! Сен бу билан ҳам қаноатланмай, қотиллигингда давом этиб, унинг қўлини бигиз билан тешдинг ва чизимча ўтказиб стол оёғига боғлаб қўйганингда, Лионг хола уйингга гуруч қарз сўраб бориб, бу ишни кўриб қолган эди.

Бешинчи бола ҳам эсингдами, унинг оти ҳам Бу эди. Сен уни ўғри деб эгилган бамбуқ шохига боғлаб қўйган эдинг. Уша куни кечқурун мен ўтиб кетяпсам учига қора бир нарса осилган дарахт шохи тикланиб бораётган эди. Мен қўрққанимдан орқамга тисландим, лекин инграган товушни эшитиб, у ерга яқин бордим. У сен қийнаган бола Бу экан. Мен бамбуқни пичоқ билан кесиб, йиқилиб тушаётган болани ушлаб қолганим учун мени сўққан эдинг. Шулар ҳам эсингдами, Чионг?

Луан ғазабига чидай олмай тишини ғижирлатиб помешчикка муштини ўқталиб қўйди. Чионг унга нимадир деб тўнғирлаб қўйди. Кейин бошқа одамлар сўзга чиқиб, қолган икки Бунинг қандай қилиб ўлдирилганини гапириб бердилар.

Мажлис залида бирдан қий-чув бўлиб кетди. Бир хил одамлар: «Йўқолсин Чионг!» деб бақирар, бошқа-

лар уни шу ернинг ўзида ўлдириш керак, дер эдилар. Уларни аранг ушлаб қолишди. Бир хил юраги ачишиб кетганлар йиғлаб, қарғар эди. Ден ҳам Чионгнинг уйида бир Бу ва бир Хай ишлаганини, лекин нимагадир кейинги вақтларда уларни учратмайдиган бўлиб қолганини эслади. Уларни ҳам помешчик ўлдирганлигига энди тушуниб етди. Агар Ден ҳам помешчик қўлида ишлашни давом этдирган бўлганда, у ҳам ўлдирилган бўлар эди. Ўзига ачинганидан ва помешчикка бўлган нафратидан Ден йиғлаб юборди.

Бир-икки кун ўтгандан кейин қишлоқнинг энг катта помешчиги Чионг ҳақида расмий айбнома эълон қилинди. Хукми эшитиш учун Ба Чьеу, Хонг Фаунг ва Тянь Хинг каби уч қишлоқдан ўн мингга яқин деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, ўқувчилар ва партия ходимлари йиғилишди. Юзлаб гувоҳлар помешчикнинг жиноятларини гапириб ўтдилар. Кин Луан уни малъун, бола ўлдирувчи қотил деб атади. Ден ҳам бошқалар сингари хўжайинига қўрқмай қарши сўзлади.

Помешчик Чионгнинг жиноятлари фош этилди. Деҳқонлар уни оғир жиноятлари борлиги учун ҳукм чиқаришни алоҳида халқ судига топширдилар.

Мулклар ҳисобга олинганда Ден энг камбағаллар қаторига, А. гурппага киритилди. У икки центнер гуруч, тўрт метр газлама ва бир жоди олди. Ўртоқ Куанг, Денни И исмли камбағал уйига жойлаштирди. И исмли деҳқоннинг Ден билан тенгдош уч ўғли бор эди. Энди улар тўртовни ўйнаб-кулиб ишлаб юрадиган бўлдилар.

Куанг ва бошқа вакиллар қишлоқдан кетаётганларида Ден хафа бўлиб қолди. У кеча кечқурундан бери туз тотгани йўқ эди. Куанг И билан хайрлашгани келганида Ден йиғлаб юборди.

— Мен кетяпман, сен И амаки билан қолгин,— деди Куанг болага.—У сени ўз фарзандидай яхши кўради, чунки у ҳам сенга ўхшаш ҳаёт кечирган. И амаки мен йўқ бўлсам ҳам сенга яхши қарайверади, хафа бўлма. Агар мени ёдингда тутмоқчи бўлсанг қунт билан ўқи ва ишла, пионерлар отрядида ўртак кўрсатгин. Хо амакига арзийдиган неварга бўлишга ҳаракат қилгин. Катта бўлганингда армияга борасан. Мен қаерда ишламайин,

агар сендан: айтганларингизни қияпман, деган хабар оладиган бўлсам, мени унутмаганингни биламан.

Ден Куангнинг сўзларини тинглаб ўтирар экан, кўз ёши тирқираб оқар эди. У бир оғиз ҳам гапира олмади, фақат шаҳардан келган вакил билан хайрлашаркан, унга мўлтиллаб қараб қолди, холос.

Денни пионерлар отрядига қабул қилишди. У бутун топшириқларни катта қизиқиш билан бажарар эди. Аввалига у жуда камгап эди, кейинроқ эса аралашиб-қуралашиб кетадиган бўлиб қолди. . . Ҳар куни қўтосларни даладан олиб келгандан сўнг ўқишга, кечқурунлари эса мажлисга борар эди. Денни пионерлар группасига бошлиқ қилиб сайлашди, у яхши ўқиб, яхши ишлагани учун ҳаммага ўрнак бўлди.

У ўртоқларига:

— Мен ҳозир бахтлиман. Ишонаманки, яқинда катта бўлиб, босқинчиларни ўлдириш учун армияга бораман, мен Куангнинг сўзларини доим ёдда тутаман,— деярг эди.

Пионерларнинг умумий мажлисида вожатий Денни муваффақиятлари учун мақтаб, унинг шарафига қўшиқ айтишни буюрди.

Бир пионер қўшиқ бошлади:

Куйлаймиз

Партияга минг раҳмат. . .

Унга бутун отряд жўр бўлди.

ЭР-ХОТИН А ФУЛАР

Қимки қишлоқ оқсоқоли Тьон Лаунинг уйи олдидан ўтса ёки уникига бирон бир сабаб билан кирадиган бўлса, эшик олдида доим бир хотиннинг ўтирганини кўрарди. Хотин отхона ёнига уйиб қўйилган тошлар ёнида ўтириб олиб, бошини кўтармай ип йигирар эди. У хоҳ ип йигирсин, хоҳ отларга ўт ўрсин, хоҳ ўтин ёрсин, хоҳ сувга борсин — хуллас нима иш қилмасин, ғамгин чеҳраси доим ерга боққан бўларди. «Оқсоқол Тьон Лау халқни талаб, озмунча бойлик ордирмади. У қишлоқдагиларнинг ҳаммасидан ҳам бой; унинг ери, олтини, афъюни кўп,—деб гапиришарди кишилар ҳайрон бўлиб.— Унинг қизи камбағалчиликни ва қийинчиликни ҳеч қачон кўрган бўлмаса, у нега доим хафа бўлиб юрар экан-а?» Улар кейинчалик билишса, бу аёл Тьон Лаунинг қизи эмас, балки ўғли А Сининг хотини экан.

Ми бундан бир қанча йил илгари Тьон Лауга келин бўлиб тушган эди; қачонлигини ҳатто унинг ўзи ҳам аниқ билмасди. Бу воқиянинг қай тарзда рўй бергани ҳақида Хон Гай қишлоғидагилар мана бундай ҳикоя қилишарди.

Бир вақтлар, бундан анча вақт илгари, Мининг отаси уйланмоқчи бўлади-ю, аммо тўйга пул тополмайди. Шундан сўнг у оқсоқолникига, яъни Тьон Лаунинг отасиникига қарз сўраб боради. Оқсоқол унга катта процент тўлаш шарти билан қарзга озроқ пул беради. Ана шундан бошлаб деҳқон оқсоқолнинг уйига ҳар йили ўз даласидан маккажўхори олиб келиб беришга мажбур бўлади.

Ушандан бери кўп вақт ўтиб кетди, эр-хотин қаришди, аммо қарзларидан узилиша олмади. Кейин хотини ўлди, лекин ҳамон бўйинда қарз қолаверди.

Ана шундан кейин Тьон Лау Мининг отаси олдига келиб:

— Қарзларингдан қутулиш учун қизингни ўғлимга хотинликка бера қол,— деди.

Чол қизини кўзи қиймас эди, лекин жўхори топиб беришнинг ҳам ўзи бўлмасди. У иккиланиб қолди.

— Мен жўхори экишни биламан. Қарзни узиш учун жўхори экаман. Отажон, мени бойга сотманг,— деб ялинди Ми, жон ҳолатда.

Шундан кейин оқсоқол қуппа-қуруқ қайтиб кетди. Янги йил байрами ҳам етиб келди. Йигит ва қизлар соққа¹ ўйнашар, ўйин тушишар, кейин кечаси билан тўда-тўда бўлиб айланиб юришар эди. Бўйи етган қизлар бор уйларда ота-оналар кучукларнинг вовиллашидан кечалари ухлай олмас эдилар; кун ботгандан тонг отгунча йигитлар уй атрофида ашула айтиб, ўйин тушиб, қамиш сурнайча чалиб айланиб юришарди. Ми уйининг деразаси тагида ҳам йигитлар уймалашгани-уймалашган эди.

Бир куни кечаси Ми тақиллаган товуш эшитади. Ой-нани очаётиб, қўли севтилисининг узугига ўхшаш узук таққан икки бармоққа тегеди. Шундан кейин Ми ойнани очади. Қўл унга қараб узатилади-да, чиқиш учун унга ёрдам беради. Қиз ташқарига чиқмасданоқ оғзига латта тиқиб, юзини ўрашиб қаёққадир олиб қочишади.

Фақат эртасига у, Тьон Лау уйида эканлигини билади. Уни уйга қамаб қўйишади. Девор орқасидан арвоҳларга² бағишланган ибодат ва унга жўр бўлаётган музика овози эшитилади. Уша куннинг ўзидаёқ А Си Мининг отаси олдига келиб, дейди:

— Салом, ота! Мен қизингни ўғирлаб, уйимизнинг арвоҳига³ топширдим. Буни энди сенга айтяпман.

¹ Миллий ўйин. Узун ёғочга қоғоздан ясалган доирачани бойлаб, унга соққа ташланади. Шу доирачага соққани туширган одам мукофот олади.

² Мео халқларида вафот этган қариндош-уруғларни уйнинг ҳимоячиси деб ҳисоблаш урф-одати бор. Ҳар бир тантанали маросимда уларнинг хотирасига музика жўрлигида ибодат қилинади.

³ Мео халқининг одатига кўра, қизни ўғирлаган йигит уни уй арвоҳларига топширади; шундан кейин у ўғирлаган йигитнинг хотини бўлади. Сўнг буни қизнинг отасига билдирилади. Бундай тўй арзонга тушади.

Отам тўй учун кумушни сенга аллақачонлароқ бериб қўйган.

Шундай деб у кетади. Чол Тьон Лаунинг, агар Ми ўғлимга тегса бутун қарздан узиласан, деган сўзларини аниқ эслар эди. Қизнинг ота-онаси бойдан пул қарз олган бўлсалар, энди бой қарз бадалига уларнинг қизини олиб кетди. Чолнинг қўлидан нима ҳам келади.

Ми бир қанча ойгача туну кун тинмай йиғлади. Бир куни у йиғлайверганидан кўзлари қип-қизариб уйига қочиб келди. Отасини кўриши билан бошини қуйи солиб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Отаси ҳам ўзини тутта олмай йиғлаб юборди. Чунки қизининг нима учун келганини тушунди.

— Сен мен билан хайрлашгани келибсан,— деди у,— сўнг ҳаётдан кечмоқчисан. Аммо, қизим, сен ўладиган бўлсанг, улар мени қарзни тўлашга мажбур этадилар. Ўзинг биласанки, менда жўхори йўқ.

Ми юзини қўли билан бекитиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. У энги ичидаги ўрмондан терган заҳарли ўтларни ерга ташлаб юборди. Унинг ўлишга ҳам ҳаққи йўқ экан: агар ўзини-ўзи ўлдирадиган бўлса, отасига яна ҳам қийин бўлади. Шунинг учун Ми оқсоқол уйига қайтиб келди.

Бир неча йилдан сўнг отаси ўлди. Энди аёл, ўзини-ўзи ўлдириш тўғрисида ўйламай қўйди. У азоб-уқубатларга кўникиб қолган эди. Ми ҳозир ўзини бир оғилхонадан иккинчи оғилхонага олиб келинган уй ҳайвони деб ҳисоблар эди; у овқат ейишу ишлашдан бўлак нарсани билмасди, шунинг учун бошини қуйи солиб, ҳеч нарсани ўйламай юраверарди. Фақат ҳар куни, ҳар ойда, ҳар мавсумда бўлиб турадиган ишнигина ўйларди, холос. Янги йилдан сўнг далага кўкнори тергани борар, йилнинг ўртасида эса зиғир поя ўрар ва ип йиғирар, кузда бўлса жўхори йиғиштирарди. У доим иш билан банд эди: гоҳ жўхори гўжа пиширар, гоҳ ўтин ёрар, гоҳ зиғир поя тигиб, эзгилар эди. Ҳар йили ана шундай ишлар такрорланаверар эди.

От ҳам, қўтос ҳам дам олади, кечалари уларга дам берилади. Аммо Тьон Лау уйидаги хотин-қизлар кечаю-кундуз ишлашарди.

Ми кундан-кунга камгап бўла борди, у одамлардан ўзини четга торта бошлади; худди тошбақа қосасига беркиниб яшагандай, у ҳам одам ови бўлиб қолди. У ёта-

диган уйда катталиги кафтдек келадиган тўртбурчак туйнукча бор эди. У туйнукдан доим нимадир хира оқариб кўринар эди. Ми ўла-ўлгунимча мана шу қоронғи катакда яшасам керак, деб ўйлар эди. Лекин мана, тоғ ён бағридаги жўхори ва шолипоялардан ҳосилни йиғиштира бошладилар. Болалар ўйнаб-кулиб қовоқлар теришар, исиниш учун гулханлар ёқишар эди. Хон Гай халқи эрта кўкламда, ҳосилни йиғиб-териб олиши билан, Янги йил байрамини ўтказди. Одамлар шаррос ёмғирлар ёғмасдан ва баҳорги шудгорлаш бошланмасдан туриб шу байрамни ўтказиб олишга ҳаракат қилишарди.

Қизил мео¹ қишлоқларида ола-була кўйлакларни қуритиш учун одатда тошларга ёпиб қўядилар, ана шунда қоялар қуёш нурида худди капалак гуллар очилгандек яшнаб кетарди. Кўкнори нақадар чиройли бўлиб очиларди, аввал оқ ранг, сўнг қизил-пушти ранг, сўнг қирмизи ранг, охири тўқ бинафша ранг бўлиб гуллайди. Қишлоқ бошланадиган жойда янги йил байрами кунларида ўйин-кулги ўтказиладиган майдон бор. Ёш-яланглар ва болалар у жойга соққа ўйнагани, биз-бизак айлантиргани, қамиш сурнайча, кхен² чалгани ва танца тушгани йиғилишарди. Ми шуларнинг ҳаммасини эслайди. У юраги тошиб, ташқаридан эшитиладиган қий-чув товушларга қулоқ солар эди, мана болалар кулишяпти. Узоқ-узоқларда, тоғ чўққисининг ортида кимдир қамиш сурнайча чалиб, айланиб келиш учун дўстини чақирмоқда. Ми йигит айтаётган бу қўшиқни билар эди.

Мана, сенинг ўғил-қизинг бор,
Далада ишлайсан, сенга хўп осон.
Менинг на ўғлим бор, на қизим,
Ёр ахтариб юрибман сарсон.

Узоқдан ит ҳуригани эшитилади. Оҳ, бу нотинч баҳор кечалари на қадар дилрабо!..

Ниҳоят оқсоқол уйидаги арвоҳларга атаб пиширилган байрам овқатларини еб бўлинди. Барабаннинг овози эшитилиши билан арвоҳни чақирувчи одам бутун гавдасини титратиб сакрай бошлади. Кейин ҳаммалари гу-

¹ Қизил меолар — Шимолий Вьетнам тоғларида яшовчи халқларнинг номи.

² Кхен — бамбукдан ясалган музика асбоби.

ручдан қилинган ароқдан ичиш учун ошхонага йўл олдилар.

Байрам кунлари Миға ҳам ароқ ичишга рухсат берар эдилар. Лекин у атрофдаги ўйнаб-кулаётган одамларга бефарқ қараб, ўтган кунлари ҳақида ўйлар эди. Мана, унинг қулоғига таниш куйнинг овози чалинди. Илгари Ми қамиш сурнай чалишни яхши билар эди. У найча қилиб ўралган ҳар қандай барғни ҳам қамиш най чалгандек ўхшатиб чала олар эди. Ми кўп одамларга ёқар эди.

Ароқ ичиш маросими ҳам тугади, бировлар келар, бировлар кетар, Ми бўлса ҳамон ўйлаб ўтирар эди. У ўз хонасига кирганда вақт алламаҳал бўлган эди.

А Си, Миға байрамларда ўйнагани ҳеч бир рухсат бермас эди. Унинг ўзини ҳам ҳеч қаёққа боргиси йўқ эди. У доим каравотида туйнукчадан ташқарига тикилиб ўтиргани-ўтирган эди. Лекин бир лаҳзагина илгари вужудини бирдан қандайдир қувонч қамраб олди, худди аввалги кунлари қайтиб келгандек бўлиб кетди. У байрам кунларидагидек хурсанд бўлиб, бир айланиб келгиси келди. Ахир эрга чиққан ҳамма аёллар ҳам байрам кунлари ўйнаб-куладилар-ку! Ми бўлса ҳали ҳам ёш... Нима учун А Си билан Ми бир-бирларини севмасалар-да бирга туришлари керак? Агар унда заҳарли ўтлар бўлганда ҳозир ўзини ўлдирадди. Нимага у ўтган кунларини эслади: ўтмишни қанчаки кўп эсласанг, шунча кўп кўз ёши тўкасан,— деб ўйларди бечора жувон. Йўл томондан севги қўшиқларининг дилрабо оҳанглари ҳамон эшитилиб турар эди.

Олма отсам ушлай олмадинг,

Сен севмайсан, шунинг учун у тушди ерга...

А Си айланиб келмоқчи бўлди. У янги калта камзулини кийди, бўйнига иккита маржонини тақди, бошини оқ рўмол билан боғлаб олди. А Си баъзан бир неча кунлаб йўқ бўлиб кетар — у, яна бир қанча қизларни ўзига хотинликка олиш учун ўғирлаб келиш пайида юрар эди.

Ми у билан гаплашмас эди, ҳозир ҳам ҳеч нима демасди. У озгина оқ ёғдан олди-да, тарелкага солиб, ёқиб қўйди. Уй бир оз ёришди. Унинг хаёлида қўшиқнинг оҳанги ҳамон жарангламоқда эди, унинг бирам ўйнагиси келаётган эдики! У сочларини тузатди-да, олабула юбкасини олди. А Си хотинига ўгирилиб қаради. Ми кофтасини олди.

Шунда у:

— Уйнаб келгани бормоқчимисан? — деб сўради.

Ми индамади. А Си ҳам бошқа ҳеч нарса демади-да, унинг олдига келиб, қўлидан ушлаб олиб, камар билан боғлаб қўйди. Кейин бир сават арқон олиб келиб, хотинини уйнинг ўртасидаги устунга чандиб ташлади. Мининг тўзиб кетган сочларини устунга тортиб боғлади, шундан кейин у бошини сира қимирлата олмади, А Си хотинини боғлаб бўлгандан сўнг калта камзули устидан ҳаво ранг белбоғини боғлади-да, чироғни ўчириб, эшикни тарақлатиб ёпганича чиқиб кетди.

Ми қоронғида ўзини худди боғланмагандай ҳис этиб индамай турарди. У ҳали ҳам юракни қитиқловчи оҳангларни эшитар эди. . .

Сен севмайсан, шунинг учун у тушди ерга,
Севгилинг ким, қўлингдаги ким отган олма. . .

Ми бир силтанган эди, арқон баданига ботиб кетди. У энди қўшиқни эшитмас, фақат қулоғига отхонадаги отларнинг оёқ тапиллатишигина эшитилар эди. Улар ўтти курсиллатиб чайнашар эди. Ми ҳаётим ўша отларникидан ҳам бадтар деб ўйлади.

Узоқ-узоқлардан итларнинг ҳуригани эшитилар эди. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолганга ўхшайди. Бундай пайтларда одатда йигитлар ўз севгилиларининг деразала-ри тагида туриб олиб, уларни айланиб келиш учун ўрмонга чорлаётган бўладилар. Мининг юраги ховлиқиб кетди.

Ми кечаси билан боғлоғлиқ турди. Арқоннинг сиқшидан, бутун танаси зирқираб оғрирди. У ўтмишини қайғу билан эсларди. Уйдан ҳали ҳам ароқ ҳиди келар, орасира узоқдан қўшиқ оҳанги эшитилиб қолар эди. Ми гоҳ ўзидан кетар, гоҳ яна ўзига келар эди. Охири тонг ҳам отди, лекин у тонг отганини ҳам сезмай қолди.

Ми хушига келганда катта ёғоч уйда тинчлик ҳукм сулар эди. Ошхонадан ўтиннинг чирсиллаб ёнаётгани эшитилмасди.

Қўшни хоналарда биров борми, йўқми номаълум эди. Балки ҳамма жувонлар ўйнаб юргандир ёки у сингари боғлаб қўйилганмикин? Ми буни била олмади. Хонг Гайда бой оилага эрга берилган аёллар бутун умри эрининг оти орқасидан судралиб юриши лозим. Шунда у Тьон Лау хонадонида бўлган бир ҳодисани эслади. Эри хотинини Ми сингари боғлаб қўйиб, уч кундан кейин кирса ўлиб ётган эмиш.

Ми қўрқиб кетиб, ўлик-тириклигини билиш учун қимирлаб кўрди. Устунга чандиб боғлаб ташланган қўллари, боши ва оёқлари зирқираб оғрир, худди биров танасини бурдалаётгандек эди.

Девор орқасидан кимнингдир гаплашгани эшитилди, сўнг улар уйга кириб келди. Оқсоқол Тьон Лау отдан сакраб тушиб хизматкорига отни отхонага олиб боришни буюрди. Улар чўчқами ёки қўл-оёғи боғлоғлиқ одамними олиб келганга ўхшардилар, уни ерга ташлашди, у оғир нафас оларди. А Си уйга кирди, камзулининг елкаси йиртилиб кетган, пешонасига боғланган оқ рўмол қонга беланган эди. А Си устунга боғлоғлиқ турган Мига қарамасдан каравотга ётиб олди. Бир оздан сўнг уйга Тьон Лау ҳам кириб келди. Ундан сўнг унинг ёрдмчилари ва қишлоқнинг бошқа амалдорлари кириб келишди. Улар оқсоқолникидаги зиёфат ва наша чекиш пайтларида келишар эди. Улар шу заҳоти Мини кўриб қолишди. Лекин ҳеч ким унинг олдига келмади, ҳамма А Сининг атрофида уймаланиб қолди. Тьон Лаунинг қўлида қамчин бор эди, уни кўрган Ми қарашга қўрқиб, кўзини юмиб олди. У, қайнатаси ташқаридан кимнидир чақирганини эшитди.

Шундан сўнг у кўзини очиб қараган эди—уйга кириб келаётган ёш, аммо оғир ишдан қадди-қомати эгилиб қолган келинни кўрди. У келиб Мини ечиб қўйди. Оёғига боғланган арқон бўшатилиши билан Ми ерга йиқиляб тушди. Шунда хотин унинг қулоғига шивирлаб:

— Бориб эрингга дори барглардан териб келгин,— деди.

Ми оғриғига ҳам қарамай ўрнидан турди. У, аёлининг елкасидан ушлаб аранг чиқиб кетди. Улар иккови бирга ўрмонга дори барглар тергани жўнашди. У аёл Мига А Сининг бошини ёришганини айтиб берди.

Кеча ярим кечада А Си одамлар музыка чалиб, ўйинкулги қилаётган уй томонга борибди. У ерда Хонг Гайдан ва атроф қишлоқлардан йигитлар йиғилиб, кун бўйи биз-бизак ўйнаб қамиш сурнайча чалишаётган экан. Кечқурун озгина ичиб олиб яна ўйин-кулгиларини давом этдиришибди. А Си келган пайтда қариялар уйқуга кетгани учун ўйин-кулги бир оз босилган, аммо уйнинг олдида ҳали одамлар жуда кўп экан. А Си ғазабни келиб, йўл устида тўхтаб қолибди. У шерикларига уйга кирадиган йўл ёқасида туриб, унинг уйга киришига халақит бераёт-

ган ёшларни оломон қилишни буюрибди. А Сининг шериклари уйга тош ота бошлабди, уй эгаси уларни койиб берибди. Тош яна ёгилаверибди. Шундан кейин чол эшикка чиқишга юраги ботинмай, икки марта осмонга қараб ўқ узибди. Ошиқ-маъшуқларнинг кайфи бузилибди. Аммо қишлоқ йигитлари тарқашни хоҳламабдилар. Йигит-қизлар эртасига соққа ўйинини давом этдириш учун таниш-билишлариникида ётиб қолгани жўнабдилар. Лекин А Сининг шериклари уларни тинч қўймабди. Йигитлар эргалаб йўлга чиқишганда А Сининг йигитлари жанжал чиқариш учун у жойга тўпланиб тураверибди. А Си олдинда борар, унинг бўйнида катта амалдорларнинг болалари тақиб юрадиган кумуш маржон бор экан. Қишлоқ ёшлари ғазаби тошиб, тўхтаб қолишибди.

— Кеча кечаси байрамимизни бузганлар мана шулар,— деб бақирибди кимдир.

— А Фу, уни бир боплаб қўйгин!

Баланд бўйли, бақувват бир йигит олдинга югуриб чиқибди. У биз-бизакни кўтариб туриб, бор кучи билан улоқтирибди. Ёғоч биз-бизак тўппа-тўғри келиб А Сининг бошига тегибди. У қўллари билан юзини бекитиши ҳамона А Фу унинг олдига югуриб келиб, маржонидан ушлаб олганча дўппослашга тушибди. Муштлашиш бошланиб кетибди. Қий-чувни эшитиб Хонг Гай аҳолиси йиғилибди. Бунни кўрган бошқа қишлоқ йигитлари ўрмонга қараб қочишибди, бир қанча одам А Фунинг йўлини тўсиб қолибди. Уни тутиб олиб қўл-оёқларини боғлашибди. Шу пайт Тьон Лау етиб келибди. Қўл-оёғи боғланган А Фуни оқсоқолнинг уйига олиб келиб, ерга ташлашибди.

Ми дори барглари билан қайтиб келганда уйда одамлар яна ҳам жўпайган эди. Ҳовлидаги дафна дарахтига бир қанча бегона отлар боғлаб қўйилган эди. Ми уйга орқа томондаги эшикдан кирди ва уйнинг бир бурчагига тиз чўктириб қўйилган одамга кўз қирини ташлаб, унинг А Фу эканлигини таниди.

Оқсоқол дарвозаси тагида айиқ терисидан қопланган¹ дўмбира овози эшитилди. Хонг Гай аҳолиси бу товушдан оқсоқол уйда суд бўлаётганини билди. Оқсоқолнинг

¹ Одатда оқсоқол ёки йирик амалдорларнинг дўмбирасига айиқ териси қопланар эди.

югурдаклари, амалдорлар ва от минган бошқа хизматчилари қалпоқларини қўлларига олиб, оқсоқолнинг уйида бўладиган судда ва нашабангликда қатнашиш учун шошилар эдилар.

А Фу турадиган қишлоқдан ҳам амалдорлар желишди. А Фу қишлоғидан келган ёшлар унинг ёнида қўл қовуштириб ўтиришар эди.

Унларча амалдорлар ёнбошлаб олиб наша чекишар эди. Улар шу чекишда пешиндан то эртасига эрталабга қадар нашабанглик қилишди. Наша чекишни оқсоқол бошлаб берди; у бир тортишда беш марта тортди, сўнг бошқаларга узатди. Нашани мансабларига қараб, энг йирик амалдордан бошлаб, энг кичигига қадар навбат билан чекишарди. Чекишда фақат хотинлар ва ҳалигача тиз чўжиб турган А Фугина қатнашмас эди.

Чекиш тугагандан сўнг Тьон Лау ўрнидан турди-да, сочини силаб туриб бақирди:

— А Фу, бу ёққа кел!

А Фу тиззалаб уйнинг ўртасига келди. Хонг Гай ёшлари Тьон Лауга таъзим қилиб, сўнг ҳаммалари А Фуга ташландилар. У бўлса тиззасида туриб қимир этмас ва тушаётган муштларга лом-мим демасдан чидаш берар эди.

Ҳар гал чекиш тамом бўлиши билан Тьон Лау ўрнидан туриб, сочини силарди-да, А Фуни чақирар эди. Чиновниклар йигитни ҳар гал уй ўртасига чиқариб дўппослар эдилар. Бировлар урар, бировлар унинг тепасига энгашиб олиб сўқар эди. Яна чекиб олиб, яна калтаклашарди. Суд бир сутка давом этди, қанча кўп чекилса шунча қаттиқ калтаклашар ва сўқишар эди.

Ми ҳам туни билан мижжа қоқмади. У аъзойи бадани мўматалоқ бўлиб кетган эрининг яра-чақаларига дори барглари қўяр эди. У чарчаганидан бошини қуйи солиб мудрай бошлаган эди, А Си унинг юзига қараб бир тепди. Ми ўша заҳоти уйғониб дори барглари олди-да, унинг орқасини артиб қўйди. Девор орқасидан ҳали ҳам нашани қулдурлатиб тортишлар, шовқин-сурон, йиғи ва калтаклаш товушлари эшитилиб турар эди.

Эртасига эрталаб суд тамом бўлди. Хизматкорлар эртасига чекиш учун наша тайёрлагани катта идишда сув олиб киришди. Оқсоқол Тьон Лау қутчасини очиб,

ундан юзтача тангани олди-да, қутичанинг устига тўп-тўп қилиб қўйди.

— А Фу, сен бир одамни калтаклаганинг учун жабридийдага йигирма танга, оқсоқолнинг ёрдамчисига беш танга, ҳар бир амалдорга икки тангадан, судга одамларни тўплаган ҳар бир хабарчига эллик су беришинг керак. Шу билан бирга кечадан бери чекилган нашага, суддан сўнгги зиёфатга сўйиладиган чўчқага ҳақ тўлашинг керак,— оқсоқол бир оз жим бўлиб қолди.— А Фу, сен амалдорнинг ўғлини калтакладинг! Бунинг учун сени ўлдириш керак эди. Лекин сени тирик қолдиришяпти, шунинг учун булар эвазига ҳақ тўлашинг лозим. Бу жарима, наша, чўчқа харажатларини сенга мен қарз бераман, бунинг эвазига сен менга ишлаб берасан. Қарзни узганингдан сўнг сенга жавоб бераман. Пулинг йўқ бўлганидан кейин, сени ишлашга мажбур этаман,— деб бақирди Тьон Лау ва давом этиб:— Ўзинг, болаларинг, невараларинг токи қарзни узмагунларингга қадар менга ишлаб беришга мажбурсанлар. А Фу, қани келиб берадиган пулларимни ол-чи!

А Фу шишиб кетган тиззаси билан қутича олдига сурғалиб келди-да пулларни санай бошлади. Шу пайт Тьон Лау хушбўй ҳид таратувчи калтакчани ёқиб, арвоҳларга сиғина бошлади. Оқсоқол синғинишни тамом қилганда А Фу ҳам пулни санаб бўлиб, қутичанинг устига қайтиб қўйди. Тьон Лау пулларни йиғиб яна қутичага ташлаб қўйди. Зиёфат учун А Фу томонидан сотиб олинган чўчқа эшикда чийиллай бошлади.

А Фу пулни санаб бўлганидан сўнг уни тиззалаб туршига мажбур этишмади ва калтаклашмади; у пичоқ олиб оқсоқланганича хизматкорлар билан бирга чўчқани сўйиш учун ташқарига чиқди. Уйдагилар яна наша чекишга бошладилар.

Шу бугундан бошлаб А Фу Тьон Лау уйида қарзи ҳисобига ишлай бошлади. У ўрмонларни куйдирар, ер ҳайдар, чопиқ қилар, ёввойи ҳўкизлар, йўлбарслар овлар, сигир, отларни боқар; шунга қарамай йил бўйи очиқ далада яшар эди. А Фунинг айна кучга тўлган пайти эди. У ҳар қандай ишни ҳам бажара оларди. Аммо йигит бечоранинг қишлоғига бориб келишга ҳам вақти бўлмасди. Очиғини айтганда, қишлоққа боришнинг зарурати ҳам йўқ эди. У, бу қишлоқда туғилган эмас эди. Унинг ота-оналари Хан Бладан келишган эди. Қачонлардир

Хан Блада чечак касали билан жуда кўп болалар ва катталар ўлиб кетган эдилар. А Фунинг ҳам акалари ва ота-онаси ўлиб кетиб, битта ўзи қолган эди.

Ана шундан кейин бир ҳамқишлоғи уни бу ерга олиб келиб тхай халқига сотиб юборган эди.

Уша пайтда А Фу ўн ёшда эди, лекин жуда ботир ва қайсар эди. У водийда яшагиси келмай тоққа қочиб кетди ва Хонг Гайга бориб батраклик қила бошлади. Тез орада у катта бўлиб, омоч, сўқа ясашни ўрганиб олди, яхши шудгор қиладиган, ҳўкизни тўғри ҳайдайдиган бўлди. А Фу жуда ботир, чаққон йигит бўлиб етишди. Югирганда от ҳам уни қувиб ета олмас эди; қишлоқ қизлари уни жуда яхши кўришарди. Одамлар: «Қизингни берсанг арзийдиган йигит-да, уйингда бундай куёвинг бўлиши ҳўкизинг бўлиши билан барабар — дарров боийиб кетасан», дер эдилар. Бу гаплар фақат оғиздагина гапирилар эди. Қишлоқда ҳукм сурувчи урф-одат туфайли А Фу ҳеч қачон уйлана олмас эди: унда ота-она, ержой, пул йўқ эди. Лекин унда ўйнаб-куладиган қалб бор эди. Унинг бошқа йигитлар сингари янги кийими бўлмаса-да, у қамиш сурнайчасини, биз-бизагини, соққасини олиб ошна-оғайнилари билан бирга ёр истаб бошқа қишлоқларга жўнар эди.

Ана шундай қилиб, у Хонг Гайдаги муштлашишга йўлиқиб қолди.

Уша пайтлари ўрмонда очлик ҳукм сураб эди. Йўлбарслар ва айиқлар от, ҳўкизларга ҳужум қилиб, ўлдириб кетар эди. Тьон Лаунинг отхона ва молхоналари от, қўтос, буқалар билан тўла эди. Қўрғонида ҳам бир қанча эчки, чўчқалар бор эди. Буларнинг ҳаммаси далада боқиларди. Аммо ўрмонда очлик ҳукм сурганлиги сабабли уларни сақлаш жуда хавфли эди. Шунинг учун ҳам А Фу доим даладаги чайлада яшашга мажбур эди, кечасилари бўлса молларни уйга олиб келиш керак эди.

А Фу бир қанча кунгача типратикон тутиш билан овора бўлиб кетиб, буқа ва отларни санаб кўрмади. Ана шу кунларнинг бирида у ўрмонда йўлбарснинг изини кўриб қолди. Шунда А Фу отга миниб, бутун молларни санаш учун бир ерга тўплади. Санаб кўрса, битта буқа ҳам келди. Шундан кейин у ўрмонга йўлбарснинг изидан отда

қидириб кетди ва арчанинг тагида ётган буқани кўриб қолди. Унинг боши ва олдинги икки оёғи йўқ эди. А Фу сочилиб ётган гўштларни йиғиб олиб, қолган нимтани елкасига кўтариб олди-да: «Бу йўлбарс, чамаси, каттага ўхшайди, милтиқ олиб келиб, отаман» деб ўйлади.

Ўқизнинг қолган нимтасини уйнинг эшиги тагига ташлади. А Фуни кўрган Тьон Лау ҳовлига чиқди.

— Нечтасини йўқотдинг? — деб сўради у.

А Фу хотиржам жавоб берди:

— Биттасини. Мен милтиққа келдим, бир катта йўлбарсни отиб келаман.

Тьон Лау дўқ билан қўлини пахса қилди:

— Ҳа, ўғри, буқамни йўқотибсан-да! Қани, уйга кир! А Си, сен бориб йўлбарсни отиб кел.

Кейин А Фуга ўгирилиб:

— Бор, қозиқ билан бир ўрам арқон келтир. Мен сени бойлаб қўяман, овчилар йўлбарсни отиб келмагунларича қўйиб юбормайман. Отиша олмаса то ўлгунингча шу ерда тура берасан,— деди.

— Рухсат беринг, йўлбарсни мен ўлдириб келай, шу билан гуноҳимни оқлайман. Йўлбарс буқадан қиммат туради,— деди А Фу.

— Қозиқ билан арқонни олиб кел деяпман, сенга! — деб бақирди жони ҳиқилдоғига келган оқсоқол.

А Фу бошқа ҳеч нарса демай ошхонага арқонга кетди. Уйнинг олдидаги устун ёнига ўз қўли билан қозиқ қоқди. Шундан кейин оқсоқол А Фуни қозиқ ёнига турғизиб, устунни қучоқлашга мажбур қилди. Оқсоқолнинг ўғиллари йигитни устунга чандиб ташладилар. Хотинлар унинг олдидан ерга қараб ўтиб кетардилар. Ҳеч ким унинг гуноҳини кечиришни сўрай олмас, ҳатто унга қарай ҳам олмас эди. Йигит кечаси тиши билан арқоннинг учини кемириб бир қўлини бўшатди. Аммо эртасига Тьон Лау бўйнига сиртмоғ солиб қўйди. Шундан сўнг А Фу бошини ёнига қайира олмайдиган, пастга эга олмайдиган бўлиб қолди.

Ов бир қанча кун давом этди, аммо йўлбарсни ҳеч ким ота олмади. А Фу ҳам бир қанча кун овқатсиз, сувсиз бойлоғлиқча тураверди. Унинг шундайгина ёнида, ошхонада олов ёнар, жўхори пишар эди. Одамлар кунига у ерга икки марта эрталаб ва пешинда овқатлангани киришар эди. А Фу бўлса кўзини юмганича қимир этмай турар эди.

Баланд ва ғамгини тоғ орасига жойлашган бу қишлоқдаги қиш тушларида ошхонадаги олов бўлмаганида Ми қайғу билан ўлиб кетган бўлар эди. У кечалари бир қанча марта туриб ўчоқдаги оловда белни ва қўлларини иситиб олиш учун олов титкилар эди. Кўпинча, хўрозлар қичқиргандан сўнг, аёллар ўчоқдаги оловни ёндириб юбориш учун уйқудан турганларида Ми ошхонадаги ёнаётган ўчоқ ёнида исиниб ўтирган бўларди.

Ҳар куни кечаси ошхонада тиқирлаган овоз эшитилганда А Фу кўзини очиб қарар, аланга кўтарилганда эса Мининг кўзлари А Фунинг кўзлари билан учрашар эди. Шунда Ми унинг тирик эканлигини билар эди. Ана шу тарзда бир қанча кечалар ўтиб кетди, йигит ҳамон тирик эди. Ми бўлса бемалол олов пуфлаб, кўлини иситиб ўтираверар эди. Агар А Фу ўлганда ҳам, унинг учун барибир эди. У фақат олов билан тирик эди. Бир хил пайтлари А Си Мини урар ва Ми ўчоқдаги ўт устига йиқилиб тушарди, лекин барибир у эртасига яна исингани бораверар эди.

Ярим кеча. Уйдагилар тинчгина ухлашарди. Ми уйқудан туриб олов ёққани борди, олов алангаланиб ёна бошлади, шуъласи А Фунинг юзини ёритди ва юзидан оқиб тушаётган кўз ёши ялтиллаб кетди. Ми А Фунинг кўз ёшига қараб туриб бундан бир йил илгари А Си уни ҳам устунга боғлаб қўйганини эслади. Ушанда у жуда кўп йиғлаган эди. Кўз ёшлари лабидан, бўйинидан дув-дув оқар, лекин арта олмасди. Эҳ, худо! Мана А Фуни ҳам у каби ўладиган ҳолатда боғлаб қўйибдилар! Бу уйда аввал ҳам бир хотин устунга боғлаб ўлдирилган эди! «Уларнинг қаҳри қанчалик қаттиғ-а,— деб ўйлади Ми.— Эртага кечаси бу одам ҳам очликдан, оғриқдан, совуқдан ўлиб қолади. У албатта ўлади. Майли, мени ўғирлаб келиб, эрга беришди ва мен ўлимимга ўзим рози эдим. Ахир бу одам нима учун ўлиши керак?» деб ўйлаб у ҳаяжонланар, хаёлига турли чалкаш фикрлар келиб кетар эди.

Ўчоқдаги кўмир сасиб ётарди, Ми эса хаёлга ботиб ўтирар, уни олдириб юбориш эсига келмасди; у ўзи ҳақида ўйлар эди. Агар А Фу қочадиган бўлса, ота-бола Тьон Лаулар арқон ечиб юборилганлигини ундан кўрадилар. Шундан кейин ўзини боғлаб ташлайдилар. Лекин у нима учундир қўрқмас эди.

Уй қоп-қоронғи бўлганда Ми секин-аста ташқарига чиқди. А Фу кимдир олдига келганини сездди. Хотин

шоли ўрадиган кичкина ўроқча билан арқонни қирқа бошлади. Йигит оғир-оғир нафас олар, бу нарса туши эканини ҳам, ўнги эканини ҳам билмас эди. Ураб ташланган арқоннинг ҳаммаси бирин-кетин ерга тушди. Ми қўрқиб, юраги ўйнаб кетганидан: «Тез қочиб кет...» деб шивирлар эди. Йигит бўлса худди ўқ теккандай бирдан турган жойидан аъдарилиб тушди, лекин ўлим хавфидан қўрққанидан ўрнидан туриб, югуриб кетди.

Ми қоронғида бир оз жим туриб қолди.

Сўнгра у ҳам югуриб кетди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи зулмат эди. Ми югура-югура тоғ ёнбағрида А Фуга етиб олди. Совуқ шамол аралаш унинг:

— А Фу, мени ҳам олиб кет!— деган овози эшитилди.

А Фу жавоб бермасдоноқ у яна сўзида давом этди:

— Мени бу ерда ўлдириб қўйишади.

А Фу эридан кечиб унинг ҳаётини сақлаб қолган аёлнинг қўрқиши ва изтиробини ҳис этиб:

— Юр мен билан, — деди.

Улар индашмай тоғдан ошиб тушишди.

Бир ой тоғ оралиқларида дайдиб юришди. Чўққилардан чўққиларга ўтишди. Пастликда, тоғ ёнбағриларида тартибсиз қурилган уйларни, ҳайдалган шудгорларни, кумушдек чашмаларни кўришди. Аммо у жойлар олис, етиб бориш учун кўп кунлар юриш керак эди.

Улар тхай халқига қарашли Мионг Куай ерларини кесиб ўтишди. Нам Кат, Тьон Тьяадан Лун, Тьун Фун довонини ошиб, Да дарёсига етиб бордилар. Бу дарё Фу Иен ва Май Сон уездлари чегарасидан оқиб ўтар эди. Бу ерда вьетнам Халқ армияси томонидан озод этилган районлар тхай, ман ва мео халқларининг партизанлари жойлашган районлар билан қўшилиб кетган эди. Улар бир ойдан кўпроқ вақт ўрмон мевалари, турли ўсимликлар илдири, қўзиқоринлар билан кун кўрдилар. А Фу билан Ми юра-юра охири ёмғиргарчилик даври тамом бўлиш олдида қизил мео халқининг Фиен Са қишлоқчасига етиб бордилар. Улар жуда узоқлашиб кетдилар, оқсоқол энди уларни қидириб топа олмас эди.

Фиен Са қишлоғида бу ёшларни ҳеч ким танимас эди. Қишлоқ одамлари А Фунинг оқсоқол Тьон Лауга қарз бадалига ишлашини, Мининг эса оқсоқол уйига қарз ба-

далига узатилганини билишмасди. Ҳамма уларни эр-хотин бўлса керак, улар Лун Тьун Фун довони орқасида яшовчи бир катта оиладан бўлсалар керак, у оилага кўп одам қарам бўлиб, ерлари камлигидан бу эр-хотин бошқа жойларга иш қидириб кетишга қарор қилишган бўлсалар керак, деб ўйларди. А Фу билан Ми ҳам бир-бирларини эр-хотин деб ҳисоблашарди. Ҳақиқатан ҳам улар тоғлар ошиб, ўрмонлардан ўтиб келгунларича бир-бирларига жуда яқин бўлиб қолишган эди. Ми ҳам эр деган сўзнинг маъносини энди тушунган эди. Лекин ҳар замонда, Тьон Лау уйининг арвоҳлари менинг А Сига хиёнат қилаётганимни билиб қолиб, жазоласа-я, деб бирдан қўрқиб жетар эди. Тез кун ичида Ми арвоҳлардан бутунлай қўрқмай қўйди. Шу тариқа, Фиен Са қишлоғида уларни ҳамма эр-хотин А Фулар деб атайдиган бўлди.

А Фу бошқа уйлардан узоқроқ жойга, ўт билан қопланган тепаликка чайла қуриб олди. Ҳаво очиқ кунлари у ердан атрофдаги ёнма-ён уланиб кетган Бан Пе ерлари худди елпиғичга ўхшаб кўринар эди. Бир жуни эр-хотин А Фулар Бан Педа қандайдир бир қизил доғни кўриб қолдилар. А Фу унинг нима эканлигини билмади. У қишлоққа бориб келгандан сўнг хотинига деди:

— Французлар Бан Педа пост қуришяпти, улар ҳу ўша қизил бўлиб кўринаётган ерда уй қуришибди.

А Фу французларни фил, матолар, иплар ва ниналар сотиш учун Вандан келган хитойлиларга ўхшаш бўлсалар керак деб ўйлар (буни ҳам бировлардан эшитган, ўзи эса бирон марта ҳам Ванда бўлмаган эди) ва ҳеч нарса тўғрисида ташвишланмас эди.

А Фу кўп ишларни бошлаб юборган эди. Улар қишлоққа келишганда деҳқонлар А Фуга қарашишиб, ерни ишлаш учун кетмон, омочларини бериб турдилар. Икки ёш уйлари атрофидаги ерларни ўтдан тозалаб, ҳайдашди. Уларда ҳўкиз бўлмаганлиги учун бутун ишларни ўзлари қилдилар. Лекин кейинги йили ҳосилни йиғиштириб олингандан кейин уларнинг уйида анча-мунча жўхори ва мол-хоналарида бўлса иккита кичикроқ чўчқа пайдо бўлди. Эр-хотин кийим-кечак қилиб олиш учун зиғир ҳам экдилар. Ми уйда мато тўқир эди. У аввалгидек бошини қуйи солиб ўтирмасди. Мокининг ҳаракатини кузатар экан, ипни чаққон-чаққон йигирар эди.

А Фу ва Милар ёғочдан уй қуришмоқчи бўлишди. Тоғ

тепасида бамбукдан қилинган уйлар август ойи бўронларига бардош беролмас эди, ёғочдан қилинган уйларгина бузилмай турар эди. Шунинг учун ҳам А Фу ҳар гал ўрмонга ўтинга борганида дарахт кесиб тахта, тўсун, устунлар ясаб келарди. Ҳозир уларнинг бир қанча тахтаси бор эди. Улар уч йил ичида яхши уй қуриб олишлари мумкин! Эр-хотин яхши уй, унда бола-чақа, нева-р-чеваралар билан яшаш ҳақида ўйлашарди. Уй ёнида от бойлаш учун отхона бўлиши керак эди ва икки қатор кетган дафна дарахти экилиши керак эди. Кўча эшигининг олдидаги тош-пошларни тозалаб, боғ қилмоқчи, шох-шаббалар билан унинг атрофини айлантириб ўрашмоқчи бўлишди. Шундай бўлганда ҳар йили пишиқчилик вақтида уларнинг ўзларидан мевалар, сабзавотлар чиқар эди. Уй атрофидаги тошларда жуда кўп-кўп кирлар қурийдилар. Ҳосилни йиғиб-териб олгандан кейин Янги йил келади ва улар ҳам, бошқа кўп-кўп оилалар сингари катта чўчқа сўйиб оладилар ва гўшт еб, вино ичиб гашт сўрадилар. Ёғи бўлса чироққа ёқиш учун бир йилга етади. Эр-хотин кўпинча ана шулар ҳақида ўйлашар эди.

Бир куни А Фу пешинда даладан қайтиб келса, уйда бир неча тхай ва француз солдатлари ўтирибди. Иккала чўчқаси эшик олдида бойлаб қўйилибди.

А Фу ҳеч нарсага тушуна олмай югуриб келиб:

— Чўчқамни олиб кетмоқчи бўляпсизларми? — деб сўради.

Баодаевчи солдатлардан бир қанчаси жавоб ўрнига унга хўмрайиб қараб қўйдилар.

А Фу яна қайта сўради:

— Менинг чўчқаларимни олишга оқсоқол рухсат бердимми?

Солдат французларга ишора қилди, А Фу шундагина уларни кўрди. У кўрқиб кетиб далага қараб қоча бошлади, лекин чўчқалари эсига тушиб, тўхтаб қолди. А Фу улар Вандан келган хитой савдогарлари бўлсалар керак, деб ўйлаб:

— Сизлар чўчқамни сотиб олмоқчисизларми? — деб сўради.

— Ҳа, жаноби олийлари чўчқангни сотиб олдилар. Қани, чўчқани бизнинг орқамиздан етаклаб юр-чи, — деб қўйди бир солдат.

Улар А Фуни чўчқаларни етаклаб орқадан боришга мажбур қилдилар. У кўрқиб кетганидан на овқат сийиш,

на хотинини чақириш эсига тушмади. Учта солдат билан чўчқаларни постга олиб кетди.

Шу кетганича орадан беш кун ўтди, ўн кўн, ўн икки кун, икки ҳафта ўтди, аммо ундан доми-дарак бўлмади. Ми далага бориб Бан Пе томонга қараса французлар қўл-лидаги ер арининг инига ўхшаб қизариб кўринди, кейин кўзи хиралашиб, ёшланиб кетди.

Бир қанча кундан сўнг А Фу юрак ўйноғи билан қайтиб келди. У ҳали ҳам ўша эски камзулида эди. Лекин унинг елкаларига тушиб турувчи узун сочи нима сабаб-лидир қирқиб ташланган эди.

А Фу қаҳру ғазаб билан ҳикоя қила бошлади:

— Э ўша французларнинг падарига лаънат! Мен чўчқани олиб борсам, улар менинг қўл оёғимни боғлаб, икки кун қамаб қўйишди. Улар: сенинг уйингга сиёсий ходимлар келиб турармиш, дейишди. Мен уларга, ҳеч қандай сиёсий ходим-подимни билмайман ва ҳеч ким уйимда бўлган эмас, дедим. Мен французларни бу ерга келгач, биринчи кўришим, улар менинг чўчқаларимни олиб кетишди. Кейин мени роса дўппослашди. Сочимни қирқиб ташлашди. Тош ташишга, ҳожатхона тозалашга мажбур этишди. Улар мени қанча урмасин, мен барибир улардан қўрқмайман, буюрган ишларини қилмайман. Жин урсин ўша французларни! Мен уйим, хотиним ҳақида ўйладим. Қочиб қутулдим. Лекин икки чўчқамдан ажрадим!

Ўшандан бери ҳаво очиқ бўлиб, водийдаги арининг инига ўхшаш французлар истеҳкоми яраван кўринган пайтларда А Фу қайта-қайта бу нарсани гапириб берар, французларни тинмай сўкар, камзулини ечиб, яра-нинг ўринларини кўрсатарди. Энди А Фу истеҳкомга қараб, ғазаби қайнаб кетар эди. Лекин тер тўкиб, меҳнат сарфлаган экинларини ташлаб кетишга кўзи қиймасди, шу билан бирга бу ерда қолиш ҳам жуда хавфли эди.

Бир куни эр-хотин ер чопишаётган эди, бирдан уй томондан кимнингдир қамиш сурнайда:

...Ер бору. экинни йўқ.

Уй бору, одами йўқ...

деб қўшиқ айтаётганини эшитиб қолишди.

Уларнинг уйига бир бегона одам кириб келди.

Сочлари ўсиқ, қора кийим кийган нотаниш киши мео-тилини билар эди. Уйда ҳеч ким йўқлигини кўриб, белбо-гидан қамиш сурнайчасини олиб чала бошлади.

А Фу келган одамнинг мео аҳолисидан эканини билди. «Тоғ ортидан тузга нарса алишгани келган одам бўлса керак» деб ўйлади А Фу. Аммо одатга биноан у келган нотаниш одамга аввал:

— Хойнахой овқатланмагандирсан? Юр, биз билан овқатлан, — деди.

Улар уйга кириб, Ми ҳозиргина даладан олиб келган янги карам билан жўхори уни ва гўштан тайёрлаган овқатдан еб ўтириб, суҳбатлашишди.

— Сен қаёқдан бўласан?— деб сўради А Фу.

— У томондан.

— Қайси томондан?

— Озод бўлган райондан.

А Фу қошиқдаги гўштини оғзига ҳам солмай қўлида ушлаганича ўрнидан туриб хотинини чақирди. Кейин нотаниш одамдан:

— Сен сиёсий ходиммисан?— деб сўради.

— Ҳа, мен Халқ ҳукумати ходимман. Мен сени французлар турмасида бўлган деб эшитдим ва сен билан бир суҳбатлашгани келдим.

А Фунинг ранги оқариб кетди. Ми ҳовлида овқатланаётган эди, шу пайт у эшик олдида пайдо бўлди. Эри унга шоша-пиша:

— Бу сиёсий ходим экан, — деди ва бирдан бақириб: — Э шайтон! — деб юборди.

Нотаниш одам қўлидаги товоқни ушлаганча унга индамай тикилиб турарди.

— Мен сени ёмон кўраман, — деди А Фу жаҳл билан.

У одам кулиб қўйди.

— Нима учун А Фу сиёсий ходимни ёмон кўради?

— Нима учунми? Мен умримда сиёсий ходимни кўрмаган бўлсам ҳам, французлар: сен ўйингда ўлардан биттасини бекитиб юрибсан, деб роса дўппослашди, сочимни қирқиб ташлашди.

Меҳмон А Фуга қараб деди:

— Французларга сенинг чўчқанг керак бўлган, шунинг учун сени ана шундай деб алдашган. Мен ҳам сенга ўхшаш оддий халқданман, Вьетнамда яшовчи бутун халқ қандай бўлса, мен ҳам шундайман. А Фу, улар нимани ўйласа, мен ҳам шуни ўйлайман, қайси дарёдан сув ичса, мен ҳам ўшандан ичаман.— Шундан кейин у қўлини йигитнинг елкасига қўйиб гапира бошлади.

— Сен билан менинг қўл-оёғимиз ҳам, тилимиз ҳам бир. Биз, А Фу, ака-укаимиз. Французлар чўчқангни тортиб олиш учун сени алдашган.

А Фу нотаниш одамнинг тўғри гапираётганлигини тушунди.

У секин-аста ҳамма нарсага тушуна бошлади. «Ҳақиқатан ҳам у А Фунинг она тилида гапирди, унинг сочи ҳам мео халқиники сингари ўсиқ, у ҳам унинг халқи каби овқатланади, қўллари ҳам уларникига ўхшаш узун; у, уйга қамиш сурнай чалиб кирди, чўчқасини тортиб олмади, уришмади. Албатта у душман эмас-да, французлар мени алдашган». А Фу шундай хаёлларга бориб хотинига қаради ва унга ниманидир шивирлади. Сиёсий ходим унинг нима деганини эшитмади, лекин юзидаги ўзгариш ва ҳаракатлардан эр-хотин унга ишонишганини пайқади.

А Фу овқатини ейишда давом этди. Ми нотаниш одамга диққат билан қараб қўйди. А Фу хотини билан гаплашиб бўлгандан сўнг меҳмон ундан дўстларча сўради:

— Сени турмада неча кун қамаб қўйишди? Қандай қилиб қочдинг?

А Фу қўйлагини ечиб орқасидаги калтакнинг ўринларини кўрсатди. У французларнинг қандай калтаклагани, сочларини қирққани, турмага ташлагани, ҳожатхона тозалатгани ҳақида гапириб берди... Аммо А Фу хотинини ва уйини унутгани йўқ... У девордан ошиб қочди. А Фу ҳикоясини тамомлар экан, илжайиб қўйди.

— Улар мени, сен уйингда сиёсий ходимни яширгансан, деган баҳона билан калтакладилар. Мана энди сиёсий ходимлар менга ўхшаш одам эканликларини кўриб турибман, нима учун улар сизлардан бунчалик қўрқишади.

Меҳмон ҳам илжайиб қўйди.

— Улар биздан жуда ҳам қўрқадилар. Сиёсий ходимни уйида яширганлардан ҳам қўрқадилар.

Учовлари кулиб юборишди. Шў кундан бошлаб, келган ўртоқ уйдагиларга яқин бўлиб қолди.

— Мео халқи ёлғончи ва ўғриларни ёмон кўради, — деб гап бошлади деқхон. — У ҳалол одамни яхши кўради. Тўғрими?

Кечга яқин хўжайин билан меҳмон чўчқaxonани бузиб, тахтасини бир ерга тахлаб қўйишди.

— Нега молхонани бузаётибсан, — деб сўради меҳмон А Фудан.

— Французлар чўчқаларимни олиб кетишди, энди менда бошқа чўчқа йўқ. Французлар учун чўчқа боқишнинг ҳожати йўқ.

— Уларни бекитиб боқиш мумкин.

— Хўш, қандай қилиб?

— Фу Ньюн қишлоғида яшовчиларнинг ҳаммасида иккитадан уйлари бор. Улар чўчқа, жўхори, қовоқ — ҳамма нарсаларини ўрмондаги уйларида сақлайдилар, қишлоқдаги уйлари қоқ ер, қаро шип бўлиб тураверади. Французлар қидирган билан ҳеч нарса топа олмайдилар. Одамлар жўхори, батат, сабзавот экинларини чопиқ қиладилар, аммо французлар уларни қидириб топа олмайдилар.

— Биз ҳам худди шундай қилсак, бу ерда бемалол яшаб қоламиз, — деб аҳд қилди А Фу.

Эртасига А Фу билан меҳмон ўрмонга тахталарни, жўхори ва бататлар солинган саватларни, сув солиб қўйиш учун бочкаларни ташидилар.

Улар уч кун ичида уй ва чўчқахона, овқат пишириш учун уйга печка қурдилар. Деҳқон жуда хурсанд эди. Шудгорда турганича Бан Пе қишлоғини қўли билан кўрсатиб:

— Агар французлар бу ерга келадиган бўлса, биз ўрмонга кетиб қоламиз, у ерда уйимиз бор. Энди биз ёввойи ҳайвонларга ўхшаб очиқ жойларда ухламаймиз. Қўшниларга ҳам айтиш керак, улар ҳам ўрмонга уй қуриб олсинлар.

— Бунни кўп кишилар билишади, — деди секин сиёсий ходим.

— Уларга ҳам сен айтдингми?

Шундан кейин иккалови ўрмондаги уйларига жўнадилар.

Сиёсий ходим А Фуга ўзи ҳақида гапириб берди.

— Мен Қизил дарёнинг қуйилишидан бўламан, у ерларда ҳам аҳвол шундай. Биз томонда ҳам французлар бор эди, улар худди шундай ҳамманинг бор-йўғини шилиб олишди. Лекин бизлар душман билан жанг қилиш учун, одамларни ва моли-мулкларни ҳимоя қилиш учун партизанлар отрядлари туздик. Ҳукуматимиз моли-мулкларни қандай сақлаш ва партизанлар урушини қандай олиб бориш ҳақида ҳаммага ўргатиш учун мени бу ерга юборди.

А Фу ўрнидан туриб, унинг қўлини маҳкам қисиб қўйди.

— Бизларнинг ҳаётимиз бир-бирга ўхшар экан, энди биз ака-ука бўламиз.

Шундан кейин у, ўзи ҳақида: қандай оиладан туғилгани, оқсоқол Тьон Лаунинг уйига қандай сабаблар билан келиб қолгани ҳақида гапириб берди. Хотинининг ҳаёти, тортган азобларини сўзлаб берди. Уни сиёсий ходим жуда қизиқиб тинглади. Улар иккалови ўрмондаги уйда ярим кечагача гаплашиб ётишди.

— А Фу, мен сен билан оға-ини тутинмоқчиман, — деди Қизил дарё қуйилишидан бўлган ўртоқ.

— Сеннинг отинг нима, — деб сўради А Фу.

— А Тяу.

— Дарё қуйилишида ҳам бунақа исмлар борми?

— У ерда мени Тяу деб атайдилар.

— Энди биз ака-ука бўлдик, аммо сен тезда кетиб қоласан-да. Менга хат ёзиб қолдир. Ғалаба қилганимиздан кейин мен у ерга бориб, шу қоғозни кўрсатиб, сени топиб оламан.

А Фу қишлоқдаги уйига бориши билан мео халқининг одатига биноан оға-ини тутиниш кунини байрам қилиш учун бир хўрозни тутиб, уйнинг ўртасига боғлаб қўйди.

Тяу эса яқинда Фиен Садан олиб келган қизил байроқчани деворга осиб қўйди. Байроқчанинг ўртасига газетадан қирқиб олинган Хо Ши Миннинг сурати ёпиштириб қўйилган эди. А Фу ёқимли ҳид тарқатувчи таёқчалар ёқди. Тарқалаётган ёқимли ҳид А Тяуга она қишлоқдаги маросимларни эслатди. Лекин ҳозир унга — коммунистга бу каби феодал урф-одатларга қатнашиш бир озуят ва кулгили эди.

А Фу ихлос билан бошини қуйи солиб, деди:

— Мен, А Фу, арвоқларга оғам А Тяуни кўрсатаман. Мен унга бир умрлик ука бўлишга, ҳозир ҳам, ғалабадан кейин ҳам у ҳақда душманга ҳеч нарса айтмасликка қасам ичаман. Агар қасамимга хиёнат қилсам, ўзим ҳам, хотиним ҳам, оилам ҳам худонинг қаҳрига йўлиқайлик.

А Тяу қўлيني олдинга чўзиб, деди:

— Мен, А Тяу, миллий байроғим олдида ва доҳиймиз портрети қаршисида А Фуга бир умрлик ака бўлишга қасам ичаман. Агар бирорта одам А Фуга ҳужум қиладиган бўлса, унга ёрдам беришга, душманни бирга калтаклашга, ҳеч вақт уни ёмон аҳволда қолдирмасликка қасам ичаман. Агар бу қасамимга хиёнат қиладиган бўлсам, майли у ҳолда мени халқ суди жазоласин.

Қасам ичиб бўлингандан сўнг А Фу хўрозни сўйди. Хўрознинг қони ярим товоқ бўлганидан кейин А Фу тиззалаб ўтирди-да, қоннинг ярмини ичди. А Тяу ҳам тиззалаб ўтириб қоннинг қолганини икки хўплаб ичиб юборди, ҳатто мазасини ҳам била олмай қолди. А Тяу қасам ичар экан, икки кишининг бир-бирига содиқлигини ҳис этди, ана шу нарса хўрознинг қонини ичиб юборишга ёрдам берди.

Ошхонадан Ми югуриб келди. Аёллар қасам ичмас эдилар. Лекин эркакларнинг сиғинаётганларини эшитгандан кейин у тура олмади: ёқимли ҳид тарқатиб милтиллаб турган олов олдидаги байроқ ёнига — Хо Ши Мин портрети ёнига тиззалаб ўтириб, қўли билан юзини беркитиб олиб йиғлар эди. А Фунинг эсига оқсоқол уйидаги ҳаёти тушиб йиғлаб юборди.

Уларнинг ҳаммалари ўз дардлари билан йиғлар эдилар. А Фу бўлса французлар ҳужуми, калтаклашлар, таҳқирланишлар, олдирилган чўчқалар ҳақида ўйлар эди. У, тутинган севимли акасининг ҳаёти ҳақида ўйлар эди. А Тяу эса А Фу ва Миларга ўхшаб йиғламаса-да, уларнинг йиғлашини кўриб, кўнгли бузилар эди.

А Тяу ҳам мео халқи билан бирга жуда кўп кулфатли кунларни бошидан кечирди. Мана энди душманларнинг ёвузликларини эслаш уни курашга отлантирди. А Тяу мео халқи кимни севишини ва кимга ишонишини, кимни ўз туғишгани деб ҳисоблашини яхши биларди.

Халқнинг сиёсий ходимларга бўлган муҳаббатиди, уларга оғаларча муносабатиди энг олижаноб ватанпарварлик ўз ифодасини топган эди.

А Тяу А Фунинг хотинига:

— Биз ғалаба қилганимиздан сўнг эрингиз билан бизникига меҳмон бўлиб борасизлар. Ана ўшанда ҳаммамиз хоҳлаган жойимизга бора оламиз, тинч яшаймиз, ерларимизни бемалол ҳайдай оламиз, савдо-сотик қила оламиз. Биз ҳар ерда бахтли бўламиз,— деди.

А Тяунинг гапларини эшитар экан, эр-хотин А Фулар ҳам ўша келадиган бахтли кунлар ҳақида хаёл суриб кетишди. Улар тоғнинг кўм-кўк ёнбағрига солинган ёғоч уйларни, уйларнинг олдидаги қўтос ва отларни, эшик олдидаги дафна дарахтларни кўз олдига келтирар эдилар... Улар Фиен Сага келганларида нималар ҳақида ўйлаган бўлсалар шу нарсалар кўз ўнгларида гавдаланар эди.

А Фу қўни-қўшнилари билан маслаҳатлашиб қишлоқда партизанлар группасини ташкил этди. Партизанлар ватанга содиқ бўлиш ва уни озод этиш учун курашишга қасамёд этишди.

Қишлоқ комитети бу воқиа туфайли Фиен Сада тантанали йиғилиш ўтказди. Байрамда халқ армиясининг солдатлари ва уезд комитетининг аъзолари қатнашди. Митингдан сўнг ўйин-кулгилар бўлди.

Бир йилдан сўнг Фиен Са ҳам Ту Ле, Фу Ньин ёки Дьен Бьен районлари каби партизанлар районига айланди. Ҳар сафар душман Бан Педаги мустаҳкам истеҳкомидан чўчқаларни, сигирларни олиб кетишга, жўхориларни ўғирлаб кетишга келганда аҳоли ўрмонга қочар эди, қишлоқда фақат партизанлар пистирмасигина қолар эди. Ўрмонда ҳар бир оиланинг яширин ери ва уйи бор эди.

Бу пайтларда партизан отрядларида отлар ва пилта милтиқлар бор эди. Ҳаво очиқ бўлган кунлари очиқ жойларда машқ ўтказишарди, тоғда ўсувчи дарахтларнинг барглари нишон хизматини ўтар эди. Фиен Са партизанлари райони ана шу тартибда яшар эди. Район одамлари ҳар қандай хавфга қарши туришга тайёр эдилар.

Тоғ чўққиларига, мео халқи қишлоқларига яна баҳор келди. Лекин байрам кунлари у ерларда аввалги пайтлардаги каби гонг ва дўмбиранинг овози эшитилмас эди, чунки душманлар эшитиб қолиб, ҳужум қилишлари мумкин эди.

Шундай бўлса-да, Янги йил қувончли келди. Ўт билан қопланган тепаликларга ҳам, ҳосилни олгандан кейин қора тусга кирган ва осмон анча-мунча паст бўлиб кўринган экин майдонларига, тоғ ёнбағриларидаги турли томонларга қараб чўзилиб кетган сон-саноқсиз йўлларга ҳам янги йил келди. Ҳеч ким далага чиқмади. Ҳамма дам олмоқда эди.

Ошхонадан арча ўтинининг ҳиди келади. Қамиш сурнайчанинг овози тоғ бўйлаб янграмоқда. Ҳамма уйларда байрам шарафига гуруч таомлар қилинган, ҳамма бир-бириникига байрам учун чўчқа сўйгани боради. Бу йил ёшлар Янги йил байрамини қишлоқ майдонларида ўтказмадилар — музика ва шовқин-сурон овозларини душманлар эшитиб қолишидан қўрқар эдилар.

Партизанлар районда яшовчи кишилар бир неча йилдан бери янги нарса, ҳеч қандай янги кийим сотиб олганлари йўқ, шундай бўлса ҳам ишқилиб бир амаллаб

ясаниб олдилар, қизил мео қизлари гул солинган юбкалар, нимчалар кийган, турли-туман гулдор рўмолчалар ўраб олган эдилар. Оқ мео қизлари эса катта-катта салалалар ўраган, чакка сочларини қирқтирган эдилар. Ингитлар бўлса калта нимча кийиб, кўм-кўк белбоғлар боғлаб, бошларини оқ рўмол билан ўраб олган ҳолда ҳаммалари тоғларда ҳушчақчақлик билан ўйнаб-кулиб юрардилар. Уйда фақат болалар ва чоллар қолишган эди.

А Фунинг уйида ҳам байрам таомлари пиширилди. Иккала ёш бир-бирига қўшилганидан бери бу уларнинг биринчи ҳақиқий байрамлари бўлган эди. Ҳаммадан қўвончлиси шуки, Мининг ой-куни яқин эди. Эр-хотин бахтли эдилар.

Эрталаб бир тўп ёшлар уларнингига меҳмон бўлиб келдилар. Ҳаммалари ёқимли ҳид чиқаётган ўчоқнинг атрофига тизилиб ўтиришиб, ароқ ичишди. Ҳар бир киши бир ҳўпламдан ичиб, идишни ёнидагига узатиш керак эди. Бир товоқни ичиб бўлиб, идишни яна тўлатиб келишди, ашула билан унисини ҳам бўшатишди.

...Сен мени севмайсан,
Олма отсам ушлай олмадинг...

Туман тарқалгандан кейин меҳмонлар тоққа жўнашди. Уйда ҳамон ашула, музика, кулги садолари эшитилар, ароқнинг ҳиди димоққа уриб турар эди.

Ми билан А Фу бир оз маст эдилар. А Фу сумкасига беш-олтита булка нон солиб олди. Чунки улар сайир қилиб келишмоқчи эди. Ми қип-қизарган ҳолда ўчоқ олди. да, бурқсиб ёнаётган кўмир иссиғида қатирмани шошмасдан айлантриб пишириб ўтирар эди. У шунда қизлик даврини ўйлаб кетди. Ўша пайтларда озгина ароқ ичиб олиб, исиниш учун олов титкилар, тенгдошлари билан қамиш сурнай чалар, ашула айтар, ўйин тушар эди. Жуда камбағал яшардилар, Мининг эғнида ойисининг эски кўйлаги бўлса ҳам у ўзини жуда бахтиёр сезар эди; аммо бу бахтиёр кунлар кўпга чўзилмади — бор-йўғи икки йил давом этди. Ундан сўнг Тьон Лауникига олиб қочиб кетишди. Ми ўзининг бошидан кечирган қийинчиликларини эсламас ва эслашни хоҳламас эди. Лекин у кичкина тўртбурчакли туйнукни ва ундан нимадир оқариб кўриниб туришини ҳеч вақт унута олмасди.

А Фу булка солинган сумкасининг оғзини боғлаб бўлиб, хотинининг олдига кирди.

- Қани, кетдик.
- А Тяуни кутмайсанми?
- У келолмайди.

Шу пайт Ми бир кун кечаси А Си уни устунга боғлаб қўйганини эслади. Ўша уйда бир хотин бойланганича қолиб кетиб, охири ўлиб қолган эди. Шунда у: ўша ўлган илгариги Ми, ҳозирги Ми дунёга янгитдан келган деб хаёлидан ўтказди.

Ми эрининг гапига ҳайрон бўлиб бошини кўтарди, кейин илжайиб қўйди.

- Ҳар ҳолда, яна А Тяуни пойласакмикин, дейман?
- Йўқ, кетаверамиз.
- Биз кўп йилдан бери соққа ўйнамаймиз, сурнайча чалмаймиз, балки чалиш эсимиздан ҳам чиқиб кетгандир.
- Бунинг учун ҳозир ҳеч ким биров-бировдан кулмайди.

— Сенинг кумуш маржонинг йўқ, менинг эса ҳатто янги тикилган юбкам ҳам йўқ — ҳаммаси эски, қандай қилиб ўйнагани борамиз?

А Фу хохолаб кулиб юборди.

— Биз партизанлар районида яшаяпмиз, шу сабабли Янги йил байрамимиз жуда хушчақчақ бўлади! Қани, кимда янги кийим бор экан? Бу ер Хонг Гай эмас, ҳеч ким хотин ўғирлагани бормайди.

Мининг кўнгли эрталабки тонг каби соф ва қувончли эди. У кўз ёшини артди-да, А Фунинг белидаги сурнайчани олиб, севги куйини чала бошлади. Бу куйни у ўн йилдан бери эсидан чиқармаган эди.

Мен сенга кўнгил берсам,

Менга қиё боқмайсан.

Уйимга кетай десам,

Енингдан кетолмайман.

Не қилар ёрим бўлсанг?

Тун-кун дилдорим бўлсанг?

А Фу завқланиб кетиб кхенни қўлига олди-да, ўрнидан туриб, ашула айтиб ўйин туша бошлади.

Бир тўп ёшлар нарироқдан ўтиб кетишаётиб:

— А Фу, юр тоққа, бир айланиб келамиз, — деб уни чақиришди. — Ёки хурсандликни уйингда қилмоқчимисан?

А Фу билан Ми ашула айтиб, ўйин тушиш билан бўлиб, уларни эшитмадилар. Ёшлар кутиб ўтирмай, йўлда давом этишди. Музыка секин-аста узоқлаша борди.

А Фу бир қанча вақтдан сўнг кўчага назар ташлаб хотинига:

— Ҳамма кетиб бўлибди-ку. Қани, биз ҳам кетдик, — деди.

Ми сумкасини елкасига ташлаб олди-да, иккаласи тоққа қараб жўнашди: улар жуда ҳам хурсанд эдилар. Ми олдинда сурнайчасини чалиб, А Фу бўлса унинг кетидан ашула айтиб борарди. Унинг ашуласи тоғнинг узоқ-узоқларига тарқалар эди. Ҳаво очиқ, пастда, тоғ этакларида тип-тиниқ шишадай анҳорлар шалдираб оқарди.

Улар тоғ чўққисига чиққандан сўнг ўрмон четидаги бир тошга ўтириб дам олишди. А Фу бирдан ўрнидан туриб қўлини кўзига соявоң қилди-да, пастга диққат билан тикилди ва:

— Лаънати французлар! Шундай байрам кунда биз томонга ўғирлиққа келишяпти! Уларнинг кўплигини қара!— деди.

А Фу кхенни тош устига қўйиб, уйига қараб чопди. Отхонадан отини ечиб, Мининг олдига югуриб келди.

— Бориб партизанларга айт, душман ўрмонга киряпти,— деди. Ўзи эса бошқа чўққига томон югурди. У ердан бекитиб қўйган пилта милтигини олди-да, тўғри йўл билан Фиен Са қишлоғига жўнади. Ми бўлса тоққа қараб от чоптириб кетди.

Завқ-шавқ билан ўйнаб-кулаётган ёшлар душмanning яқинлашиб қолганини билиб, бирпасда тарқалиб кетишди. Партизанлар ҳам ҳар тарафга югирдилар. Қизлар бўлса ўрмондаги уйларга қараб кетдилар. У ердан янги йил байрами учун тайёрланган таомларни олиб партизанлар йиғилган жойга, қишлоққа қараб жўнадилар.

Бу гал босқинчилар ротаси ва баодаевчилар ўз истехкомлари жойлашган қишлоқ аҳолисини бошлаб келган эдилар. Тхай халқининг одамлари Фиен Садан олинган ўлжаларни олиб кетиш учун сават билан арқонлар олиб келишган эди. Партизанлар қишлоққа етиб боришганда французлар ўша ерда эди. Ичкарига кириб тўсатдан ҳужум қилиш учун қулай жой йўқ, бунинг устига пилта милтиқлар узоққа отолмас эди. Шу сабабли қоронғи тушушини кутишга тўғри келди.

Отишув бошланди, босмачиларнинг бошига тошлар ёғилиб кетди. Ярадор бўлганлар, ўлганлар юмалаб ётарди. Ўрмонда бўлган жанглардан бирида душман бир қанча хотинларни асир олди. Улар ичида Ми ҳам бор эди.

Партизанлар районини душмандан тозалаш уч кунга чўзилди.

Партизанлар ўқи душманга тинчлик бермади, лекин душман биринчи куннинг ўзидаёқ бутун уйларни шипшийдан қилиб кетди. Деҳқонларнинг бутун нарсасини, ҳатто бочкадан тортиб хотинларнинг юбкасигача бир жойга олиб бориб тўпладилар, чоллар билан болаларни бўлса бир уйга қамаб қўйдилар.

Иккинчи куни французлар билан баодаёвчилар қишлоқдаги уйларга ўт қўйдилар, экинларни отлар билан пайхон қилиб ташладилар, кечки жўхорини қайириб олдилар, молларни ҳайдаб кетдилар. Кейин ўрмонга кириб, бир қанча уйларга ўт қўйдилар.

Учинчи куни босқинчилар даладан йиғиб олинган жўхори ва гуруччи олиб кетдилар. Ўлжа сифатида ўз истеҳкомларига бир қанча чолларни, хотин ва болаларни ҳайдаб бордилар. Ҳатто ярадор бўлган ва ўлган солдатларни ҳам олиб кетдилар.

Авваллари одамлар билан гавжум бўлган Фиен Са райони энди кули кўкка соғурилди. Онда-сонда қолган одамлар ҳам дайдиб, идиш-товоқ, кетмон қидириб юришар эди. Қарғалар гала-гала бўлиб сигир, чўчқаларнинг ҳар ёқда сочилиб ётган ичак-чавоқлари, каллалари устида учиб юришар эди.

Икки ҳафта ўтса ҳам, тоғ тепасида қарғалар ўлжа қидириб ҳамон айланиб юрарди.

Бир куни душманлар босиб олган қишлоқ деҳқонларининг ёрдами билан бир қанча хотинлар асирликдан қочишга муваффақ бўлдилар, булар орасида Ми ҳам бор эди. У ўрмондаги уйига келди. Аммо уй ёниб, ер билан яксон бўлган эди, шундан кейин партизанлар алоқачиси уни бошқа ўрмонга олиб ўтди.

А Фу партизанлар отряди уйида эди. Ми у ерга кириб эрини кўриши билан атрофда турган одамларга эътибор ҳам қилмай унга ўзини ташлаб, йиғлаб юборди.

Кечқурун партизанлар душман лагеридан қочиб келганлар билан суҳбатлашиш учун йиғилишди ва уларга бир қиз ҳикоя қилиб берди.

— А Тенинг хотини ва болалари биринчи кунёқ, истеҳкомга етмасдан қаттиқ азобланиб ўлди. Аёл ҳомиладор бўлиб, орқасига боласини ҳам опичиб олган эди. Қорни оғриб, қияликнинг ярмига борганда йиқилиб, ўлди. Унинг уч ёшли боласи қолди. Гўдак орқада қолиб кета-

верганидан бир солдат уни етаклаб олди. Солдат йўлайкай болани уриб келар эди, бир тепаликка чиққанда у қўндоқ билан бир туширувди, шу билан бола қайтиб ўрнидан турмади.

А Те кўзларини катта очганича, рангида қон қочиб ўтирар эди. У на гапиралар, на нафас ола билар, на йиғлай олар эди. Атрофдагиларнинг ҳаммаси йиғлашар, душманга лаънатлар ўқишар эди. Мининг қўрқувдан кўзлари чақчайиб кетган эди.

— Сен кечаси билан яёв юриб келиб чарчагансан, бу гапларни эшитмай қўя қол, азизим,—деди унга А Фу.

У хотинини кўтариб, ўрмоннинг энг қуюқ жойига қурилган янги уйга олиб кирди.

Ми қониқиб ухлаб тургандан кейин ўзига келди. Лекин ҳамон чарчагани тарқалган эмасди. Эрталаб уйғониб ташқарига қараса, А Фу уйнинг деворини тузатаётган эди. Ми уни чақирди.

— Азизим, мен қаердаман?

— Ўз уйимиздасан.

Қўлида арқони билан А Фу хотинининг ёнига ўтирди. Ми ҳамма ёққа разм солиб, секингина:

— У ерларда мен бирам қўрқдимки, азизим. Бан Педа оқсоқол Тьон Лау бор экан, бекиниб ўтирдим.

А Фу уни жимгина тинглар эди.

— Оқсоқол, Фиен Садан асир олиб келинган мео халқини концлагерга қамайман, деб дўқ қилди. Кейин уларнинг қариндошларини ҳам чақиртираман, деди. Мен ундан жуда қўрқаман.

А Фунинг жаҳли чиқиб кетди.

— У аблаҳ мео халқига иснод келтиради. Ундан қўрқининг хожати йўқ. Биз оқсоқол Тьон Лаудан нафратланамиз! Башараси қурсин! Унинг уйида чеккан азобларинг эсингдан чиқдими?

— Мен жуда қўрқиб кетяпман. Улар бизни яна тутиб олишса-я! . .

— Сен алаҳлаяпсан. Бу ер Хонг Гай эмас, балки партизанлар райони Фиен Са. Мен партизанлар бўлинмасининг командириман. А Фунинг хотинига ким қўл тегиза олади?

А Фу хотинининг гапини эшитмай тўнғиллаб оқсоқолни сўка бошлади. Охири сўкишдан чарчаб, деди:

— Бизни боғлаб қўйиб, қийнаб, биздан кулган кунларини эслагин. У босқинчилар қиладиган ишларни қилди. У мео халқидан эмас — у душман.

А Фунинг тунд чехрасида оқсоқол ва унинг одамларига нисбатан нафрат акс этди, энди Ми бироз тиңчлана бошлади. У тез кунда ўзига келиб, далага ишга чиқиб кетди.

Партизанлар душман ўраб олган қишлоққа кириб, болаларни, чолларни қутқаришга тайёргарлик кўриб, озиқ-овқат йиғаётган эдилар. А Фунинг бўлинимаси беш кундан бери ёввойи ҳўкиз овлаётган эди.

Ми яна юрак ўйноғим тутиб қолади деб ўрмондаги уйига бир ўзи қайтишдан қўрқар эди. Шунинг учун ҳам ўзаро ёрдам группаси аъзолари билан бирга далада ишлаб юраверди. Бир куни тўсатдан унинг қорни оғриб қолди. Чўзилиб ётгандан кейин боланинг қимирлаётганини сизди. Мини болалик бўлиш албатта қувонтирарди, аммо боланинг тақдири қандай бўларкин деган хаёл уни ташвишга соларди. Тирикчилик қандай бўларкин? Бу жойларга биринчи марта экин экиляпти, шу сабабли ерни яхшироқ ишлаш зарур эди, бунинг устига ҳосил қандай бўлиши ҳам маълум эмас. Ёки бу ердан кетиш керакмикин? Кетиш ҳақидаги хаёл уни қийнар, бу хаёлни унутишга ҳаракат қилар, лекин яна бу хаёллар айланиб келаверар эди. . . Тьон Лаунинг уйида тортган азоблари, А Тенинг хотинининг азоблаб ўлдирилгани Мининг эсига тушиб кетди. У нима қилишини билмас эди.

А Фу бир нимта ҳўкиз гўшти олиб келиб, ўрин устига қўйди.

— Ҳамма иш кўнгилдагидек, озиқ-овқат тайёр. Энди одамларимизни қутқаришга жўнашимиз мумкин.

Ми эрига ўзининг шубҳа-ташвишлари ҳақида гапирмоқчи эди, уни кўриши билан бу фикридан қайтди: А Фунинг келиши унга ором бағишлади. У қилган овлари, ўзининг режалари ҳақида гапириб берди. Суҳбатнинг охирида Ми ўзининг кетмоқчи бўлганлигини айтди.

А Фунинг қиёфасида ўзгариш пайдо бўлди.

— Биз умримизда биринчи марта ўзимизга ҳақиқий дўст кишиларни топдик. Уларни қандай қилиб ташлаб кетамиз? А Тяу бу йўлни армиямиз жангчилари учун сақлаш керак дегандан кейин биз уни бажаришимиз зарур. Биз уйлар қурамыз, ўрмоннинг узоқ-узоқ жойларига экинлар экамыз, ҳеч қаёққа кетмаймыз.

Эрининг А Тяу ҳақидаги гаплари Мида ишонч ҳосил қилди. У: «Менинг яхши ота-онам бор эди, улар ўлдилар. Энди фақат душманларим: ота-бола Тьон Лаулар, босқинчилар ва баодаевчиларгина қолди. Мен ахир А Тяу

билан танишганимиздан сўнг, дунёда яхши одамлар ҳам борлигига ишондим. У келганидан кейин партизанлар райони вужудга келди, янги йил байрами ташкил этдик, ғалабадан кейин, тинч пайтларда бўлса тоғ ёнбағрилари-га уйлар қурамиз; ҳамма нарсаси Фиев Сада биринчи кун бўлганимизда А Фу билан орзу қилганимиздек бўлади». Унинг юрагида ҳали ҳам қўрқинч бор эди, аммо келажакдаги бахтли ҳаёт ҳақидаги уйлар унга ишонч бағишлар эди.

У энди кетиш ҳақида сира гапирмайдиган бўлди; у кўмирда ҳўкиз гўштини кабоб қилиб, жимгина эрининг гапига қулоқ солиб ўтирди.

А Фу бундай дер эди:

— Сен бир ой душманлар қўлида бўлганинг учун юрак олдириб қўйгансан. Лекин ишончинг комил бўлсинки, агар мен уларнинг қўлида бир ой бўлганимда, уларни янада ёмон кўрган бўлар эдим. А Тяу мени душманга нафрат билан қарашга ўргатди. Ми, сен партизанлар мажлисларига боришинг керак, унда сен қўрқмасликка ўрганиб қоласан, душманга нафрат билан қарайдиган бўласан. Эртага албатта партизанлар отрядининг мажлисига борамиз. Мажлисга бутун хотин-қизлар келади-лар. Мажлисида душманга қандай ҳужум қилиш ҳамда қариялар ва болаларни қандай қилиб қутқариш кераклигини муҳокама қиламиз.

Ми табассум билан:

— Энди мен қўрқмайман, эртага мажлисга албатта бораман,— деди.

БИР ПАКЕТ КОНФЕТ

Л. М. райони бундан бир неча кун илгари вақтинча душман қўлига ўтган эди. Қишлоқ яна нотинч, қўрқинч-ли бўлиб қолди. Ҳаммасидан ҳам эртанинг ташвишини ўйлаш оғир эди. Одамлар доим хафа бўлиб юришар, ҳатто қўшнига ҳам айтиш мумкин бўлмаган нарсалар ҳақида хаёл суришар эди.

Уруш ҳаракатларини тўхтатиш ҳақидаги битим бир неча марта мактабларда, мажлисларда ўрганиб чиқилди ва назарий жиҳатдан ҳеч қандай тушунмовчиликлар қолмади. Халқ ҳукумати даврида одамлар ўз фикрини очиқ айтишга, мажлисларга йиғилишга ўрганиб қолди, ҳамма эркин, ҳеч ким бир-бирини бирор ишга мажбур қилмасди. Мана ҳозир французлар, баодаевчилар, хоа-хао отрядлари¹ келадилар. . . Улар энди нима қиладилар? Уларга қаршилиқ кўрсатишнинг иложи борми?

Ҳаяжон ва ташвишга тушган деҳқонлар узоқдан мотор овозини эшитиб қолишди, французлар десанти тушган қайиқ борган сари яқинлашар эди. У тезда катта-катта бир қанча кемаларни судраган ҳолда етиб келиб, бозорнинг тўғрисида тўхтади. Тортиб келаётган арқон ечиб юборилгандан сўнг қайиқ орқасига айланиб жўнаб кетди. Кутилмаганда қулоқни кар қилувчи шовқин кўтарилди. Одамлар бу нарса радио карнай эканини билишди. Лекин нима деб вайсаётганини ҳеч ким тушунмас эди.

¹ Хо а-хао — Жанубий Вьетнамдаги қуролли диний-сиёсий секта.

Бир қанча довюраклар қирғоқ томон югурдилар. Уларга бошқалар ҳам эргашди. Уч хил рангга бўялган француз байроғи қадалган қайиқ тантанали равишда бир томонга сузди-да, сўнг орқасига қайтиб келди ва аста-секин сузиб одамлар кўп тўпланган жойдаги қирғоққа яқинлашди. Баодаевчи кичик бир кемадан сакраб тушиб, юзига меҳрибонлик ифодасини берган ҳолда:

— Салом, азиз, ватандошлар! Ҳамманглар соғ-саломатмисиз? Вьетминлар¹ қўрқиб кетдиларми дейман-а, биз келишимиз билан қочиб қолишибди! Одамлар ичида фитна қўзғаш учун бирорта вьетмин қололмас эди ҳам! Мана биз халққа тинч ҳаёт яратиб бериш учун келдик. Ватандошлар, энди сиз қўрқмасангиз ҳам бўлади! — деди.

Офицер худди биров уни гапдан тўхтатадигандек нафас олмасдан гапирар эди. Ким ҳам уни тўхтатарди! Ҳеч ким индамади. Деҳқонлар бундан кейин у нима қиларкин деб кутиб туришар эди. Офицер яна қайиққа сакраб тушди-да, бирдан қаттиқ товуш билан:

— Хой, итдан тарқаганлар! Нима учун радио карнай-ни ўчирдиларинг. Ўчирмаларинг, чалаверсин! — деди.

Қимдир қайиқдан туриб жавоб берди:

— Кечирасиз, жаноб офицер, сизга халақит бермайлик, тушунтириш суҳбатингизни бемалол ўтказинг деб ўчирган эдик!

— Жуда яхши! Энди ватандошларга кетмасимиздан аввал музика қўйиб беринглар.

Радио карнай яна қулоқни битира бошлади. Офицер қўлида конфет солинган пакет билан қирғоққа ўтди. Деҳқонлар унга индамай тикилиб туришар эди. Баодаевчи пакетдан конфет олди-да, уни яқинда турган болаларнинг энг кичкинасига берди.

— Ма, конфет е! — Кейин бошқа болаларга ҳам бера бошлади. Кичкинтойлар олсакми—олмасакми деган маънода бир-бирларига, сўнг катталарга қараб олишди. Катталар ҳеч нарсa демаганларидан кейин болалар офицерга иккиланиб қараб қўйишди. У бўлса болаларнинг қўлига, чўнтагига, конфет соларди; унинг бу ҳаракати болаларни эсанкиратиб қўйди.

¹ Вьетминлар — реакционерлар Вьет-Мин миллий фронт тарафдорларини шундай деб атардилар.

Бир қанча конфет ерга тушиб кетди, лекин болалар уни олмадилар. Офицер тиржайиб қўйди-да, бирдан нима сабаблидир дарахтнинг устига чиқиб кетди. У шохга ўтириб олиб йиғилганларни кўздан кечириб чиқди. Шу пайт катталар бирин-кетин тарқай бошладилар. Офицер деҳқонларга яна бир нарсга тўғрисида гапирмоқчи эди-ку, аммо одамлар кам бўлганлиги сабабли бекорга нотқлик қилгиси келмади. Шунинг учун ҳеч кимни тўхтатмади. Майли, одамлар уни, унинг қўл остидаги қайиқни ва пулемётни кўрди-ку, демак унга топиширилган иш муваффақият билан тугади, деса бўлади. Одамлар уй-уйларига тарқаб кетдилар — ҳа майли, тарқашса тарқаша қолсин. Бундан кейин бугунгидан ҳам каттароқ, кўп одам йиғилган «митинг» ўтказиш мумкин.

Офицер дарахтдан тушди-да, уч-тўртта қолган болалар олдига борди. Улардан бири бошқа болалардан бекитиб конфетни оғзига солганини кўрди-да, ундан сўради:

— Конфет ширин эканми?

Бола хоҳлар-хоҳламас жавоб берди:

— Ширин...

Болаларнинг ҳаммаси барабар унга қарашди. Офицер сўзида давом этди.

— Нима учун бошқалар ейишмаяпти?

Ҳаваси келиб кетган бир-икки бола ҳам конфетни оғзига солиб шима бошлади. Офицер болаларнинг ийманиши аста-секин йўқолиб бораётганини сезиб, болаларга қайиқни кўрсатди:

— Ким мен билан қайиққа тушиб айланади?

Болалар иккиланиб туришган эди, битта ботири:

— Ростданми? — деб сўради.

— Сени ким алдар эди? Мен миллий армия офицериман, кўрмайпсанми?

Охири у икки болани алдаб, қайиққа тушириб олди.

Қолганлари эса бири унга ишонмаганлигидан, бири ота-оналаридан калтак ейишдан қўрқиб, рози бўлишмади. Офицерга шу икки боланинг ўзи ҳам етарли эди. Қайиқ сузиб кетиши билан у катта боладан:

— Вьетминчилар қайси уйда туришини биласанми? — деб сўради.

— Йўқ, билмайман!

Офицер кичкина боладан сўради:

— Ким-кимлар партизан эканлигини биласанми?
— Биламан,— деб жавоб берди кичик бола.— Хай Гун амаки.

Офицер жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Хай Гун амакининг милтиғи борми, биласанми?

— Бор!

— Унинг уйи қаерда? Қани, кўрсат-чи! Биз у билан анчадан бери ўртоқмиз. Мен товук ва француз виносидан оламан-да, уникага меҳмонга бораман. Озгина-озгина ичишамиз. Конфетинг тамом бўлгани йўқми?

— Унинг уйи хов ана, қуриган дарахтнинг тагида... Лекин ҳозир у уйида йўқ.

— Қаёққа кетган.

— Шимолга кетган.

Офицернинг жаҳли чиқиб кетганидан болаларни сув-га улоқтириб юборай деди-ку, аммо «сиёсатга» хилоф бўлади деб ўйлаб, бу шахдидан қайтди. Қирғоққа қараб ҳайдашга буйруқ берди-да, қирғоққа келиб, уларни тушириб юборди.

Бай Хоай амакининг жаҳли чиқди. У тўнғиллаб: «Ўқидингиз! Ўқидингиз! Мажлисларга қатнадингиз, нима бўлди! Одамга алам қилар экан. Юрагинг ачийди киши». Амаки бу масалага «идеология» нуқтаи назаридан ёндошмоқчи бўлди.

Ҳамма сершоҳ хурмо татига йиғилгандан кейин у:

— Ҳаммамиз ҳам ярашиш нима эканини уч-тўрт мартадан қайтариб ўқидик. Ҳаммамиз ҳам уларнинг бу ерга келиши биринчидан, бизни бўғиш учун бўлса, иккинчидан, алдаб одамларни ўзига оғдириб олиш учунлигини яхши биламиз. Ахир қаранг, бүгун эрталаб бўлса болаларимиз француз конфетини ейишди, уларнинг қайиғига тушиб сузишди, биз индамадик.

Хай Хон хола шоша-пиша унинг гапини бўлди:

— Менинг болам ҳеч қаёққа боргани йўқ. Улар Хай Таннинг ўғли Лион билан Бай холанинг ўғли Тхулар эди. Ушалар боришди!

— Кимнинг боласи эканлигидан қатъий назар, биз уларни юбормаслигимиз керак эди. Уларнинг ота-оналари у ерда бўлмаганлари билан биз бор эдик! Агар болалар сўзга кирмайдиган бўлса, уларга бунни тушунтириш зарур эди.

Ҳамма чолнинг гапларини маъқуллади, Хай Хон хола ҳам жим бўлиб қолди.

Шундан кейин Бай Хоай амаки душманнинг мақсади ҳақида яна бир қанча фикрлар айтди. Халққа тўғридан тўғри зиён келтирмаса-да, душман нимани хоҳласа, шуни қилаверишига йўл қўйиш керак эмас, бундай пайтларда яна ҳам мустаҳкам бирлашиш ва бир-биримизни тарбиялашимиз керак, деди. Деҳқонлар нотиқни худди бошқа ёқдан келган сиёсий ходимдек диққат билан тинглашди. Кейин Бай амаки бундай деди:

— Лион ва Тхуларнинг душман офицерига айтган гапларини энди қайтариб бўлмайди. Менимча, Хай Тан билан Бай хола уйларига бориб, болаларидан сўрасинлар: улар яна бошқа нарсаларни ҳам айтиб берган бўлмасинлар? Иккинчидан, боласи бор кишилар уларни пишиқлаб қўйсинлар, яна улар ҳам Лион ва Тхуларга ўхшаб бирон бир ёмон иш қилиб қўймасинлар. Учинчидан, ҳаммамиз шуни яхши эсда тутишимиз керакки, душманга ўзимизни кўрсатмайлик!

— Тўғри!— деб ҳамма бараварига қичқирди. Хоай амаки чўчиб тушиб атрофга қаради-да:

— Хой, секинроқ қичқира олмайсизларми? — деди.— Ҳарбий сирни сақламоқ керак! Борди-ю, улар анови дарахтларнинг орқасида бекиниб олиб, бутун гапларимизни эшитаётган бўлсалар-чи?— У яна давом этди.— Агар биз болаларимизга уларнинг конфетини сўйишга ва қайиқларига тушишга рухсат бермайдиган бўлсак, демек биз катталар ҳам уларга ўртак бўлишимиз керак. Дарё қирғоғига бориб, уларни томоша қилишнинг ҳам ҳожати йўқ. Уларга қарамасдан ўз ишимизни қилаверайлик.

— Тўғри! Аммо уларга рўпара келиб қолсак нима қиламиз?— деб сўради ўтирганлардан бири.

— Бу бошқа масала. Улар бизга гапирса, биз ҳам жавоб қайтаришимиз зарур. Агар биз улардан очиқ-ойдин юз ўгирадиган бўлсак, бу ташвиқотдай бўлиб қолади ва бу тўғри эмас. Лекин биз ёлғондака улар билан дўст бўлиб олиш йўллари қидиришимиз керак. Мана бу жуда тўғри йўл бўлади.

Бирдан амакига, айтган гаплари у қадар ўринли бўлмагандек туюлди. «Авваллари агитаторлар бошқача гапиришар эди»— деб ўйлади у. Шунинг учун ҳам Бай Хоай яна ўрнидан турди.

— Яна бир нарсани эсдан чиқармаслик зарур,— деди у,— президент Хо Ши Мин аввал французларга хизмат қилган кишиларни ўзимизнинг томонга ўтишга чақиряпти, уларни кечирмоқчи. Шунинг учун ҳам биз уларни ҳурмат қилишимиз ва уларга ёрдам беришимиз зарур. Лекин баодаевчи каттаконлар билан бошқача... Кичиклари билан, улар бизларга ўхшаш деҳқонлар бўлгани учун, бошқача муносабатда бўлиш керак... Уларга нима ёмон, нима яхшилигини тушунтириш керак, улар ҳам оқ-қорани ажратиб олсинлар.

— Жуда ҳам тўғри!— деб юборишди йиғилганлар маъқуллашиб.

Деҳқонлар бошқа-бошқа йўллардан уй-уйларига тарқаб кетишди. Кўзни чалғитиш учун бировлар похол, бировлар ўтин-чўп кўтариб олишди.

Иккита бола дарёда чўмилмоқда эди. Француз қайиғи тириллаб келиб бирдан қайрилди-да, болаларнинг эғни осилган томонга сузиб кетди. Доим шу қайиқда юрувчи ҳарбий комендант нима сабабдандир кейинги кунларда жуда пашшаҳўрда бўлиб қолган эди. Бир гап борлигини сезган болалар қирғоққа сузиб чиқишди-да, тез-тез кийина бошлашди. Кўйлак тугмаларини таққанлари ҳам йўқ эдики, офицер бирдан иккита пакетда конфет узатиб қолди. Болалар жуда ҳам қўрқиб кетишди. Тўғриси айтганда, улар офицердан бунчалик қўрқишгани йўқ, балки ота-оналарининг юзини шувут қилишдан қўрқишарди, чунки уларни бутун қишлоқ аҳолиси танқид қилиши мумкин эди, бундан ташқари, ўртоқлари улардан юз ўгириши мумкин эди. Комендант буларни қўрқитиб юбордим шекилли, деб ўйлаб, ширин гапира бошлади.

— Болалар, сизларни анчадан бери кўрмайман-а! Мен берганимдан кейин, олаверинглар-да!

Шу сўзларни айтиб туриб, пакетдаги конфетни болаларнинг қўлига қистириб қўйди. Шундан кейин болаларнинг биттаси:

— Биз гуручни тузланган балиқ билан еймиз, французларнинг бунақа конфетларини ейишга ўрганган эмасмиз. Улар ичимизда гижжа бўлиб кетади,— деди.

Комендант хохлаб кулиб юборди. У атрофидаги болаларни аввалги пайтлардати каби қўрқитиб юбормаганлигига жуда хурсанд эди. Бундан ташқари у, бу ёввойиларнинг «маданиятсизлигидан» куларди: Болалар

ўларини одобсиз қилиб кўрсатмаслик учун конфектни олишга мажбур бўлдилар. Мотор тириллади-да, қайиқ тез сузиб кетди.

Бай Хоай амаки бу воқияни эшитганда роса кулди: «Сийқаси чқиқиб кетган эски одатларини ҳеч ташлагилари келмайди!» деб қўйди амаки ва пакетдаги конфектни олиб болаларга улашиб берди.

— Чироғларим, жуда тўғри иш қилгансизлар, душман олдида худди ана шундай қилиш керак эди. Ҳозир душманлар йўқ пайтида конфектни еб олаверинглар. Ош бўлсин. Аммо сиёсатни буза кўрманглар.

«Кино! Кино! Кино кўринглар! Ҳамма! Ҳамма! Америка ботири! От пойгаси, ханжарбозлик! Император Бао Дайнинг Францияга бориши! Жуда қизиқ! Бепул!» Реперадукторнинг овози бутун қишлоққа эшитилар эди. Лекин шуниси қизиқки, бозорга келганлардан ва баодаевчилар томонидан ушланиб қолганлардан бошқа ҳеч ким «сеансга» келмади. Бу аҳволни кўрган офицер қуролли солдатларга уй-уйларига кириб, одамларни куч билан бўлсада йиғиб келишни буюрди. «Томошабинлар» конвой билан кинога ҳайдаб келинганлари учун жуда хафа эдилар. Лекин ҳамма аста-секин руҳлана бошлади. Кинода Французча ва америкача нималар деяётганини ҳеч ким тушунмаса-да, ҳар ҳолда кўрса бўлар эди. Экранда америкаликлар, французлар ароқ ичишар, отда пойга қўйишар, бир-бирлари билан астойдил олишар эдилар. Бу аҳволни кўрган баъзилар бўлса: «Бу жуда яхши экан, қўяверинг, олишаверсинлар. Демак, улар аҳил эканлар!» дейишарди. Бошқалар бўлса: «Агар у ярашишга қадар бу ерга тўппончаси ва оти билан келганда эди, нима қилишни ўзимиз билардик: отнинг оёғи тагига бамбуқ ходани ташлардик, от чавандози билан йиқилиб, бўйинини синдирарди, тўппончаси бизга қоларди!»—дейишарди.

Кинонинг бир неча қисми тамом бўлди. Экранда яна худди шунақа америкача кийим кийган, лекин америкаликка мутлақо ўхшамайдиган: танқай бурун, бағбақаси осилган, башараси чўчқанинг тумшуғига ўхшаб кетган одам пайдо бўлди. Бу одамнинг кимлиги ҳаммага маълумлигидан тушунтириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Шундай бўлса-да, радиокарнай бақира бошладди: «Жаноби олий давлат бошлиғимиз Францияга бориб келганлари шарафига! Ура!» Деҳқонлар ўтирган жой-

дан миқ этган товуш чиқмади. Фақат баодаевчилар ўтирган қатордан бир-икки кишининг чапак чалгани эшитилди. Бир қанча одам чиқиб кетди. Улардан сўнг бошқалар ҳам чиқа бошлади. Офицер одамларнинг нима сабабли кетиб қолаётганини тушунди-да, қуrollи солдатларга одамларни чиқармаслик ҳақида буйруқ берди.

— Ҳарбий комендантнинг кино тамом бўлмагунча ҳеч кимни чиқармаслик ҳақида буйруғи бор.

Шунда бир қанча қариялар:

— Кино яхши экан-у, лекин биз қарияларнинг бошимиз айланиб кетяпти-да. Ёшлар қолишаверсин,— дейишди.

Қариялар чиқиб кетишди.

Бир қанча аёллар ухлаб қолган болаларини уйғотишди, болалар уйғониб, ғиншиб, йиғлай бошлади. Шундан сўнг оналар ҳам, болаларимиз йиғлаб бошқаларга халақит беряпти, деган баҳона билан кетишга рухсат сўрай бошладилар. Солдатлар уларни ҳам қўйиб юборишди. Баъзи ёшлар ҳам шу пайтдан фойдаланиб, жўнаб қолдилар. Баҳона топа олмаганлар яна кинони кўришга мажбур бўлдилар. Лекин уларнинг қулоқлари репродуктор нималар деяётганини эшитмас, кўзлари экранда нималар бўлаётганини кўрмас эди. Экранда ҳали ҳам хўппа семиз одам қизариб турар эди. Бир қанча одам ортиқ чидай олмай, экранга орқасини ўгириб ўгириб олди. Бошқалар ҳам бир-бировларидан кўриб ўгирилиб олишди. Солдатлар бу ҳаракатларнинг ҳаммасини кўриб турсалар-да, янги буйруқ олишдан бошқа нарса бўлмаслигини билиб, комендантга айтмадилар. Комендант бир қанча минут кинони маза қилиб тамоша қилгандан сўнг, атрофга ўгирилиб қараган эди, ҳамма деҳқонларнинг экранга орқаларини ўгириб ўтирганларини кўриб қолди. У сакраб ўрнидан турди, қоронғида унинг оқ тишлари кўриниб турар эди.

— Ҳурматли ватандошларни экранга қараб ўтиришга таклиф этамиз,. Кинони орқа билан кўрадиларми?

Солдатлардан бири ўзини оқламоқчи бўлиб:

— Кечирасиз, жаноби олийлари, улар бошимиз айланиб кетяпти дейишяпти,— деди.

Комендант лабини тишлаб қолди.

— Ярамас, ваҳшийлар!— деди у ва ҳамма экранга қараб ўтириб олсин, деб буйруқ берди.

Шундан кейин экранга таклиф этилганлар бошқа йўл

ўйлаб топдилар: ерга қараб ўтиравердилар, экранга муглақо қарамадилар. Бировлар ердаги ўтларни санаб ўтирарди, бировлар қаламтарош билан оёғининг тирноғини олар, бир қанча кампирлар бўлса бетел шилиш билан машғул эди. Улар бизни қачон уйга кетишимизга рухсат беришар экан, деб тоқатсизланишарди.

Бир қанча кундан кейин, халқ ҳукумати органи ўз фаолиятини тўхтатганидан сўнг, қишлоқда бандитлар пайдо бўла бошлади. Улар кечасилари пулдор одамларникига ўғирликка тушиб юрдилар. Ундан сўнг қиммат баҳо буюми бор кишиларнинг уйини босадиган бўлишди, кейин эса дуч келган уйни талайвердилар, улар: агар уй эгаси камбағалроқ бўлса, унда кўп уйни ўғирлаш керак, шунда кўп ўлжа тўпланади, деб ҳисоблардилар.

Баъзи уйларда одамлар бир тийин пуллари қолмаса-да, гуруч ҳам, чўчқа ҳам сотмасдилар, чунки кечқурун сотиб келадиган бўлсанг, кечаси албатта ўғри келадди, дердилар.

Ўғрилар кўпинча ярим кечада бирор хонадоннинг эшигини худди зарур иш билан келган кишидек ёки ўзларини таниш одам қилиб кўрсатиб, чақирар эдиларда, эшик очилиши билан ўзларини ичкарига урардилар. Шундан сўнг улар турли хил михни чўнтақларидан олиб, хўжайинни ўзлари белгилаган баҳода кичкинасини минг пиастрдан, узунини—икки минг пиастрдан сотиб олишга мажбур этардилар. Бунда улар хўжайинда ҳаммаси бўлиб қанча пул борлигига ҳам қарардилар. Хўжайин бор пулини чиқариб беришга мажбур эди. Йўқ дейдиган бўлса, бандитлар уни уйнинг ўртасидаги устунга михлаб ташлар эдилар. Хўжайин ҳамма пулини беришга рози бўлмагунча уни бўшатмас эдилар.

Қуролланган баодаевчи солдатлар ҳар кун эрталаб ўғриларни тутишга жўнардди. Лекин ўғриларнинг ўғирликка кундузи эмас, балки кечаси тушишини ким билмайди, дейсиз. Қишлоқ аҳолиси баодаевчиларнинг эрталаб қоровул ролини ўйнаб, кечасилари ўзлари ўғирликка тушишларини жуда яхши билар эди. Кундўз кунлари улар кимнинг қандай нарсаси борлигини билиш, йўлларни ўрганиб қўйиш, уйнинг эшиклари қандай ёпилиб-очилишини билиб олиш учун юрар эдилар.

Қишлоқ аҳолисининг қалби ғазабга тўлиб-тошмоқда эди.

Бу вақтларда Ба Кан бутун қишлоқни айланиб юрар,

ҳамма ундан хурсанд эди. Утган йили Ба Кан партизанлар взводининг командири эди ва унинг зийраклиги оғайниларини бир қанча марта ўлимдан сақлаб қолган эди. Мана энди яна у бандитларнинг пайили қирқиш йўлини топишга аҳд қилди. Ба Кан ҳамқишлоқларининг уйини ўғрилардан сақлаб қолиш йўлини ўйлаб уч кечадан бери ухламасди. Бу гал мана бундай йўлни ўйлаб топди.

Ўша куни бугун қишлоқ аҳолиси кечаси бандитлар албатта Бай Яоникига ёки Миои Тхионникига ёки бўлмаса иккаласиникига келишини билар эди. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди. Чунки Бай Яо Раджиядан яқиндагина чўққасини сотиб қайтиб келган эди. Миои Тхион бўлса яқиндагина гуручининг пулини олган эди! Ҳақиқатан ҳам кечаси соат иккиларда Миои Тхионнинг уйини тақирлатиб:

— Хой, Миои амаки! Хой, Миои амаки! Эшигингизни очинг!— деган овоз эшитилди.

— Ким у?

— Мен! Мен, Баи Нидан келдим. Ўғлингиз Тай оғир касал бўлиб ётибди. У мендан отамга бориб хабар бергин деб илтимос қилди. У ўлиб қолмасидан сизни бир кўриб қолмоқчи эмиш.

Миои амаки келган одамнинг кимлигини дарров билди. Чунки бир-икки соат илгари ўғлини кўрган ва у соппа-соғ эди. Шунинг учун ҳам у бамайлихотир жавоб берди:

— Тўхтаб тур-чи, мен ҳозир зажигалкамни топиб олай. Эҳ, аттанг, чироқни ўчириб қўйишибди, аксига ўчоқдаги олов ҳам ўчиб қолибди. Ярамас зажигалка-а, қаёқда қолди, ё ер ютдимми? Барака толкур, кўп меҳрибон одам экансан, шундай совуқ, қоронғи тунда хабар бергани келибсан-а, раҳмат. Сен бўлмасанг мен эрта-лабгача беҳабар ётаверар эдим. Барака топ, яхши одам боласи экансан!

Шу гапларни айтиб Миои амаки атайлаб бекитиб қўйилган сўйил ва каравот тагидаги катта пичоқни топди. Бу пичоқ билан деҳқонлар чўққаларига бериш учун палма пўстлоғини тўғрар эдилар. Кейин у секингина хогини билан кичкина қизини уйғотди.

— Худди ўликдек қотиб ухлайсанлар-а! Ҳеч нарсадан хабарларинг йўқ! Тай касал бўлиб қолибди, ана унинг дўстлари келишди.

Миои хола уйқу аралаш ўғлининг касаллигига ишонай деган ҳам эдики, Миои амаки унинг қўлига пичоқнинг сопини тутқазди. Шундан кейин у гап нимада эканини дарров тушунди ва қизига ҳам шивирлаб тушунтира бошлади. Миои амаки бўлса нарсаларни бир-бирига уриб:

— Хой, онаси тушкур, зажигалкани қаерга қўйган эдинг?— деди.

— Ҳа, ҳалиги, ўчоқ бошида эди шекилли!

— Қайси ўчоқнинг? Ҳеч тополмаяпман-ку— деб туриб, бирдан қўшни эшитсин учун овозининг борица бақирди:— Эй, Хау! Хау! Зажигалкангни бериб тур! Бизникига меҳмон келиб қолди.

Хай Хау уйидан туриб:

— Зажигалкам бор-у, аммо пилиги тамом бўлиб қолувди-да! — деб жавоб берди.

Ана шу йўсинда бошқа қўшнига ҳам хабар қилинди.

Шундан кейин Миои амаки чап томондаги қўшнидан сўради:

— Хой, Шау Хань, зажигалкангни бериб тур! Бизникига меҳмон келиб қолди!

Хабар шу йўсинда қўшнима-қўшни кета берди. Бир қанча минут ичида бутун қишлоқ одамлари тайёр бўлдилар! Ҳамма ёқда чироқлар ёқилди. Миои амакининг уйи атрофини бир қўлида сўйил, бир қўлида машъала ушлаган ўнларча одам ўраб олдилар. Шу вақт ичида Миои амаки чўнтагидан зажигалкасини олиб, чироқни ёқди-да, эшикни очди. Эшикни очиши билан икки бандитни қўлга туширди. Улар ўзларини йўқотиб қўйдилар.

Боксёр Хай Хун унга яқин келиб сўради:

— Амаки, қаранг-чи, бу келганлар ҳақиқатан Тайнинг ўртоқларимикин?

— Ўғлимнинг ўртоқларининг ҳаммасини жуда яхши танийман, ҳайронман, бу иккисини ҳеч бир кўрган эмас эдим.

Ўтакаси ёрилиб кетган бандитларнинг ёнини тинтув қилишди. Уларнинг чўнтақларидан иккита болғача ва бир-икки ҳовуч мих топишди. Улар пайт пойлаб қочишмоқчи бўлган эди, Хай Хун уларни эшик олдига етганларида маҳкам ушлаб олди.

— Кечаси бу мих ва болғачалар билан нима қиласизлар?— деб дўқ қилиб сўради у.— Ҳалол, меҳнаткаш

одамларнинг эшиги тагида нима қиласиз! Ўғирлик қилиш яхши бўлар эканми?

Бандитлар қўлдан чиқиб қочмоқчи бўлишди, лекин Хай Хун биттасини оёғидан чалиб, бошига болға билан туширди. Ярамас ўғри осонгина ўлди-қўйди! Бошқаси энди тўрт-беш метр жойга қочиб борган эди, оғир сўйил келиб орқасига тегди. У йиқилди-да, ерда бир қанча марта тупроққа ағнаб, кейин жим бўлиб қолди. Бу иш бир лаҳзада бўлиб ўтди, ўғрилар ҳатто бақиринишга ҳам улгуролмадилар.

Эртасига эрталаб Мион Тхион амаки, унинг хотини, Хай Хун, Хай Хау, Шау Хань ва бир қанча қўшнилар французлар постига қараб йўл олдилар. Улар бошлиққа кеча кечаси икки ўғрининг ўлдирилганини хабар қилмоқчи эдилар.

Бошлиқ уларни кутилмаганда очиқ чехра билан кутиб олди.

— Балли-е, боплабсизлар, мен сизлардан бундай ишни кутган эмасдим. Қани, ичкарига киринглар, шампан виносидан ичайлик!

Аммо деҳқонлар вино ва закускадан бош тортдилар.

Бошлиқ постга бориб, овга кетган икки солдатдан қолган майда-чуйдаларни олиб ўз сандиғига солди. Кейин телефон трубкасини олиб, бош штабга хабар қилди:

— Кеча кечаси соат иккида оддий солдаглардан Хион ва Лайлар дезертирлик қилишди. Уларнинг ўрнига иккита бошқа солдатни юборишга рухсат беринг, жаноб капитан.

Шундан сўнг бошлиқ стулга ўтириб хаёл суриб кетди. «Бу икки ўғри бизнинг солдатлар эканлигини балки ҳеч ким билмаса керак. Билганда нима қилар эди. У иккала аҳмоқни танимаймиз десак бўлди-да. Ким ҳам уларни бизнинг одамлар эканини бўйнимизга қўйиб беради?» Шундан сўнг у кулиб қўйди.

Аммо халқдан ҳеч бир нарсани яшириб бўлмайди. Халққа ҳамма нарса аён... У бўйсунмайди, курашади, ўйлайди, излайди. Бундай халқ енгилмасдир.

КУЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Нам Динь, 24-7-1954 йил.

Мен Нго Динь Дьем¹га кучини сотиб бўйнига бўйинтуруқ оспан, милтиғини генерал Нгуен Ван Хин²га топшириб, Нам бо³га боришга мажбур этилган ва тинчлик ўрнатилгандан сўнг туғилиб ўсган ерларига қайтиб келган одамлардан бўламан.

Мен турмушим тинч ва роҳатда ўтса-да, Нам бодан кетишга қаттиқ аҳд қилдим. Мен ниҳоят тинч яшашни ва доим халқ билан бирга бўлган катта-кичик санъат ходимлари ҳамда дўстларимнинг қўлларини самимий сиқиб кўришишни умид қилар эдим. Мен доим уларни ёдимда тутар ва улар ҳақида ўйлар эдим.

Ханой шаҳрига қора кунлар кўланкаси тушганида мен гоҳ ертўлага, гоҳ болхонага, гоҳ боққа, гоҳ ошхонанинг томига, гоҳ қариндошларимизникига бекиниб юрдим.

Сезиб қолмасинлар деб доим турар жойимни ўзгартирар эдим. Иккала томонидан тутун юборилган қувур ичида қолган сичқондек, Ханой бўйлаб изғиганим изғиган эди.

Бир ойгача пойтахт дўзахида азобландим. Бу темир қафасдан чиқиб кетишнинг бирон иложини топмасам, озод бўлишимга сира кўзим етмасди.

1954 йил 20 июль куни мен юзимни бекитиб турадиган катта эски шляпа, йиртиқ шим-камзул, сандалет кий-

¹ Нго Динь Дьем — Жанубий Вьетнам ҳукуматининг бошлиғи.

² Нгуен Ван Хинь — Жанубий Вьетнам қўғирчоқ армиясининг қўмондон.

³ Нам бо — Жанубий Вьетнам.

дим. Тўрт ҳафтадан бери қирилмаган соқол-мўйловим мени худди эллиқ ёшдаги одамдек қилиб кўрсатар эди.

Йўллардаги фонарлар ўчирилган эди. Қўрққаннимдан чор атрофга назар ташлаб борар эдим. Чунки биров билан учрашиб қолиш жуда хавфли эди. Бўм-бўш кўчани кесиб ўтиб Фа Лен пристанига қараб йўл олдим. У ердан жанубга пароход кетар эди. Мен пароходга тушиб, юзлаб одамлар қатори пароходнинг боришини бир соатдан кўпроқ кутиб ўтирдим. Бошқалар ҳам душман еридан тезроқ кетиш учун машинанинг тириллаган овози қачон чиқар экан, деб тоқатсизланиб кутар эдилар.

Пороход йўлга тушганидан сўнг орадан бир соат ўтгач, Бат Санг орқада қолиб кетганда мен шляпамни олиб, ўзимни бир оз енгил ҳис этдим ва бемалол нафас ола бошладим. Катта дарё устидан кучли, илиқ шамол эсиб турар эди. Шунча кундан бери пойтахтнинг темир панжараси ичида қирқ даражадан ортиқроқ хароратда азоб чеккандан сўнг мен яна қайтадан эркин ҳаёт нафасини ҳис қила бошладим.

Мен билан барабар бошқа йўловчилар ҳам эркин нафас олишарди. Улар қўрқиб ва ўйга толиб ўтиришарди, энди эса бошларини кўтариб, равшан тортган кўзлари билан баланд осмонга ва дарёнинг икки томони бўйлаб чўзилиб кетган кўм-кўк шоли далаларига, миллий байроқни баланд кўтариб бораётган матросларга тикилиб қарашар эди.

Люкдан ҳамма ёғи мойга ботган ишчи чиқиб:

— Ана шу жойдан озод қилинган зона бошланади. Душман еридан узоқлашдик, энди қўрқмасангизлар ҳам бўлади,— деди.

Пастдан, машина бўлимидан ашула овози эшитилиб, дарё ва далалар узра тарқала бошлади. Мен бу ашулани анчадан бери биламан, унда қуллик занжирини узиб ташлаш учун курашга отланган халқнинг душманга ғазаб-нафрати куйланади, лекин ҳозир бу ашула менга жуда ҳам қаттиқ таъсир қилиб кетди. Бутун баданим титраб кетгандай бўлди ва мен бошимни қуйи солиб олдим. Ўсет Бак¹ни ташлаб курашдан яшириниб, таслим бўлганим менга жуда алам қилди. Душман зонасида ҳеч нарсага зориқмай ўтган беш йил умримга ачиндим. Ме-

¹ Ўсет Бак — Шимолий Вьетнамдаги революцион район. У ўз ичига ўнга яқин провинцияни олади.

нинг бу йиллардаги ҳаётим қоронғи кечада учиб юрувчи йилтироқ қўнғизнинг ҳаётига ўхшар эди.

Июль ойида дарё тошади; кенгайиб, суви кўпайиб, оқиши гезлашади. Ҳозир ҳам шундай эди. Лекин шунча қўрқинч бўлишига қарамай оқимга қараб ҳам, оқимга қарши йўналишда ҳам бир қанча катта-кичик қайиқлар тинмай сузиб юрар эди. Ҳамма қайиқларда ва сув қирғоғига қурилган тахта супачаларда миллий байроқлар ҳилпирар, уларнинг ҳамма ёқни гўзаллаштириб юборганлиги сув тўлқинига қарши курашаётганларга куч бағишлар эди. Байроқлар дарё қирғоғидаги сап-сарик қум, ёш бамбуқ новдалари, энди барра бўлган кўм-кўк шоли орасида қип-қизариб, алангаланиб турарди.

Дарёнинг икки қирғоғида қишлоқлар чўзилиб кетган. Ана шу қишлоқдаги уйлар устида ҳам байроқлар ҳилпирар, у кизариб ҳамма ёқни алангага кўмгандек қилиб турарди. Улар ҳамма қарсани: қўшни, кетмонни, ерни, шоли экинларини, тиканлар ўсиб ётган ўраликларни, буталар орасида ўтлаб юрган буқаларни ва ниҳоят, одамларни зўр курашга чорлаб чақираётгандек бўлар эди.

Мен колонизаторларга қарши кураш ҳаракатининг қудрати ҳақида, саккиз йилдан бери душманнинг доимий бомбардимони остида далада ишлаётганларнинг бошларидан кечириётган қийинчиликлари ҳақида ўйлар эдим. Қўллари дам қурол, дам омов ушлаган партизанлар, ханжарини дам ўроқ қилиб ишлатган хотинлар ҳақида ўйлардим. Менинг кўз олдимдан бошларида эски буддизм қалпоқлари бўлмаган, саккиз йилдан бери траншея қазиган ва армия билан биргаликда қишлоқни душмандан мудофаа қилган чоллар, уйда бит боқиб ўтирмай, балки ҳамма сингари ишлаб, ўқиб, траншея қазиб, ўз экинларини сақлаган аёллар ўтар эди. Мен фақат варрак учуриб, чиллак ўйнаб қолмасдан, балки душман орқасига разведкага борадиган, кундуз кунлари ўқиб, кечасилари чарчамай юк ташувчи болаларни кўрдим. Мен саккиз йилдан бери ерни чанг-тўзонда, оловда ҳайдаган, бороналаган ҳўкизлар ҳақида, армия ва халқни боққан кўтослар ҳақида ўйлар эдим.

Менинг кўз олдимдан қайта ҳайдаб экилган кўм-кўк шоли далалари сузиб ўтарди, бунда дастлабки тинчлик кунларида деҳқонлар душман харобага айлантирган барча нарсаларни зўр чидам билан тиклашмоқда, тер

тўкиб, ерга тирмашиб ишламоқда эди. Шу дақиқаларда мен жуда кўп нарсалар ҳақида ўйладим. Лекин қанча кўп ўйлаб, қанча кўп нарсаларни кўрсам, уят-номус юрагимни шунча кўп эзар эди. Ўз тинчлигим, ўз оромимни ўйлаб, саккиз йилдан бери пойтахтда ялтироқ қўнғиздек умр кечирибман. Мен ҳамшаҳарларимни ўлдиргани кетаётган, қайтишда — пойтахт устидан голибона шовқин солиб учиб ўтган душман самолётларига бепарво қараб, бежавотир, беташвиш ҳаёт кечирибман. Шунда мен ўзимнинг ҳеч нарсага арзимас одамлигимни, омочнинг тишидан ҳам, кетмоннинг тиғидан ҳам хароб эканлигимни, шолининг шохларича, тиканча, қаҳрамон халқнинг қаҳрамон қўгосича фойдам тегмаганини аниқ билдим. Мен ўз халқидан ажралиб қолган нотовон одамга айланганман. Ҳа, энди мен дадил айта оламанки, менга ўхшаган адабиёт ва санъат ходимлари ватанлари учун, тарих учун ҳеч бир нарса қилганлари йўқ.

Пароход Қизил дарёдан ҳамон елдек югурар, қайиқ ва соллардаги қизил байроқлар эса Нам Динга қараб сузиб бормоқда эди.

Кечқурун соат тўққиз, қош қорайган пайтда, Тан Дега яқин қолганимизда гулханларни ва тирна қатор машъала ёқиб келаётганларни кўрдим. Булар мустақиллик ва тинчликни қўлга киритганларидан хурсанд бўлиб келаётган одамлар эди. Узоққа чўзилиб кетган йўлга фонар ва қуруқ бамбуқдан машъала ёқиб қўйилган эди. Узоқ-узоқлардан пароходга барабан ва ашула овози келар эди. Мен кўпдан бери йиғи деган нарсани билмас эдим, аммо ҳозир юзим кўз ёшларидан нам бўлди. Мен халқдан хурсандлигимдан йиғлар эдим, шу билан бирга ўзимнинг ҳеч нарсага арзимаслигимдан уялар эдим.

Нам Динь, 27-7-1954 йил.

Мен вақтинча отамнинг уйига кўндим. Озод бўлган Нам Динь ерига борган кун мен тўқ-жигар ранг кийим кийган велосипедчилар тўдаси ичига кириб қолдим. Ҳамма ёқдан Қаршилиқ курашининг ҳиди баралла келиб турар эди. Одамлар иссиққа ҳам, ёмғирга ҳам қарамай ишлашар эди. Бутун кўчалар юк ортилган велосипедларга тўлиб кетган. Уларни ҳақиқий гвардиячи жангчилар миниб олишган эди. Улар Шимолий-Ғарбнинг юриш қийин бўлган йўлларида Дьен Бьен Фуга юз килограммлаб турли юклар ва гуручлар ташимоқда эдилар.

Мен уялиб одамлар орасидан ўтиб борар эканман, ҳали уларнинг «ўз одами» бўлмаганим учун улардан кўзимни яширар эдим.

Лекин шунда ҳам кўп одамларнинг юзига тикилиб ўзимга-ўзим: «Ҳа, мен бу одамни танийман. Унда ҳам тушқинлик даври бўлган эди. Биз илгари у билан тез-тез учрашиб турар эдик. Ҳозир у темирдек мустаҳкам ва кучли бўлиб кетибди» дер эдим. Революция, душманга қарши кураш ва қийинчиликлар ичида бўлиш ва бундан кейин феодаллар ҳамда империалистларнинг зулми остига тушмаслик учун курашга отланиш одамларни ўзгартириб юборибди.

Нам Диннинг қизғин ҳаёти менга руҳ бағишлади. Лекин қалбимнинг чуқур жойида ҳали ҳам ўзимни ёлғиз ҳис этар эдим, айниқса янги тўқ жигар ранг кийимимга разм солиб туриб уялиб кетар эдим. Мен қайноқ ҳаёт билан яшаётган бу тўқ жигар ранг кийимдаги одамларга қўшилиб кетгим келиб, зора мени ҳеч ким сезмай қўя қолса, деб ўйлар эдим.

Мен, агар тўқ жигар ранг камзул ва шим кийиб олсам, ҳамма иш жойида бўлади, деб ўзимни алдамоқчи бўлган эдим. Аммо бир парча тўқ жигар ранг мата танамни бекитгани билан дунёқарашимни ўзгартиришим, халқ орасидан чиққан, кучли одам бўлиб қолишим мумкинми ахир?

Ўзим тўғримдаги бу бегона фикрлар чириган дарахтни қурт егандек бутун вужудимни кемирар эди. Мени гоҳ ўтга отарди, гоҳ совуққа ташларди. Жуда жонимдан тўйиб кетдим. Мен худди пилла капалаги сингари ўз танамдан учиб чиқиб, қайноқ ҳаёт оқимига қўшилиб кетишни, гавдам эса қора тупроқ сингари фойдали бўлишни, қўлларим эса кесак ўлдирувчи борона каби хизмат қилишини орзу қилар эдим. Ярим кунимни қироатхонада ўтказдим. Мен у ерда қадимий дўстларимни, душманга қарши курашишдан аввал ортдирган ошноларимни кўришим билан юзимни кўрсатмаслик учун шляпамни бостириброқ кийиб олардим. Шахсиятпарастлик ва худбинлик ҳали қалбимда ҳукмрон эди. Мен қорайиб кетган қўлларимни биринчи бўлиб узатишни истамасдим, чунки офтобдан қорайган қўлим ҳали совуқ эди.

Мен жуда кўп сиёсий адабиётлар, шеърлар ва ҳикоялар ўқидим. Шунда эски дўстларимнинг қалами янада

Ўткирлашиб, яшариб, революцияга, қаршилиқ кўрсатиш урушига ва халққа хизмат қила бошлаганини ҳис этдим. Бир ойдан ошиқроқ вақт қироатхонада ўтказган кунларим менинг касалимга катта даво бўлди. Эски дўстларимдан бирининг душман томонида эканимда ёзган асаримни синчиклаб ўқиб чиқиб айтган аччиқ-аччиқ гаплари ҳали ҳам эсимда. Унинг гапларини эшитар эканман, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди. Кўзойнагимни артиб, «Ван-нге»ни¹ ёпдим-у, қироатхонадан чиқиб кетдим.

Мен тўппа-тўғри йўлдан ҳам каловланиб борар эдим.

Шу кун кечқурун кафега кириб ароқ ичдим. Озгина кайф қилганимдан сўнг камқатнов кўчалардан бирида Хонг деган кишининг нашабанг хонаси борлиги эсимга тушиб, ўша томонга йўл олдим. Мен у ерда анча вақтгача ўзимни билмай ётдим. Ўқиган сатрларим кўз олдимда тавдаланар, эски дўстимнинг дашномлари хаёлимдан бирин-кетин ўтар эди.

Душман зонасида яшаган пайтларимда мен учун муқаддас ҳисобланган ҳеч нарса йўқ эди, деб айта олмаيمان, албатта. Мен мудҳиш хаёлларни эсдан чиқариш учунгина ёзар эдим; ялтироқ қўнғиз ҳолатига тушган мендек дайидан қахрамон чиқмаслигини, қўлимдаги перони янглишиб, давотга эмас, қуруқ сувга ботираётганимни яхши билардим. Эҳ, бу фикрлар мени нақадар азоблар эди! Ҳатто маст пайтларимда ҳам кўнглимни бир нарса ғаш қилиб турар эди.

Кўчада болалар қўл ушлашиб олган ҳолда ашула айтишар, тинчлик рақсларини ижро этишар эди. Улар ҳаётдан завқланишарди. Улар ўсиб келаётган бақувват ёш дарахтларга ўхшасалар, мен энди қуриб, синишга келиб қолган қари дарахтга ўхшар эдим.

Ташқаридан эшитилаётган дўмбира, ўйин овозлари мени ўрнимдан кўзгаллишга мажбур этди. Мен шошиб-пишиб кўчага чиқдим ва тўп-тўп бўлиб кетаётган одамларга қўшилишиб майдонга бордим. У ерда Вьетнам ёшлари ансамбли концерт бераётган экан.

Кўзларим катта-катта очилиб, миям аста-секин хаёл сурчидан тўхтади. Мен «Артиллериячилар ҳақида қўшиқ» ни эшитдим, тхо халқлари ўйинларини томоша қил-

¹ Ван-нге — «Санъат ва адабиёт» журнали. Вьетнам санъати ходимлари Ассоциацияси органи.

дим; энди ўзимни бир қадар кучли ҳис эта бошладим. Бошқалар сингари мен ҳам ўйновчиларни олқишлаб чанак чалдим, бутун халққа қўшилиб хурсанд бўлдим. Фақат яхши китобларгина эмас, балки Вьетнам ёшларининг ана шу ансамбли ҳам бой миллий маданият каби халққа хизмат қилиши, қаттиқ кураш албатта тинчлик, бирлик, озодлик, мустақиллик ва демократия олиб келиши менга аён бўлди ва бунга ишонишга мени мажбур қилди.

Хинг Иен, 5-8-1954 йил

Қизил дарё кун сайин кўпроқ тоша бошлади. Кун бўйи ёмғир қуйиб, қаттиқ шамол эсиб турди. Мен велосипедга миниб, шамолга ҳам бўш келмай, Хинг Иен шаҳрига қараб жўнадим.

Чорроҳага борганимда елкасида оғир юк кўтариб кетаётган бир кампирдан йўлни сўрадим. Кампир дарёни кўрсатиб, деди:

— Дарёни ёқалаб кетавер. Қизил дарё французларнинг қони билан лиммо-лим. У итлар деҳқонлар бошига оғир ташвишлар келтириб, ўзлари жўнаб қолдилар. Аммо деҳқонлар уларни ҳали ҳам қарғамоқдалар.

Кампирнинг овозидан нафрат, қаҳр-ғазаб сезилиб турар эди. Мен бошим айланиб кетиб, ерга қарадим. Шунда бирдан америка самолётида Қизил дарё устидан учиб ўтганим эсимга тушиб қолди. Самолётнинг ўртача тезликда ва тўп билан уриб бўлмайдиган баландликда учишига қараганда унинг разведкачи эканини тушуниш мумкин эди. Ҳаво йўли Қизил дарёдан тошли тоққа, кейин денгиз устидан Чунг Бога ўтиб борар эди.

Туман орасидан аранг кўриниб турган тошлик тоғдан ва даралик тоғдан учиб ўтдик. Пастда на одамларнинг, на қўғосларнинг қораси кўринмас эди. Самолётнинг баланд кўтарилаётганини билдирувчи электр звоноги қулоқни қар қилар даражада жиринглар эди.

Ҳаммамиз парашютни боғлаб олдик. Самолёт чайқала-чайқала юқорига кўтарилиб борар эди. Булутга ҳам етиб чиқдик. Пропеллернинг овози тобора пасайиб борарди, думалоқ ойнада сув томчилари пайдо бўла бошлади.

Мен уларнинг «Виндан ўтдик, энди эҳтиёт бўлиш керак, чунки йўлнинг энг хавфли қисмига келдик!» деб шивирлашаётганларини эшитдим.

Улар парашютларини яхшилаб кўздан кечириб, оғзиларига шимадиган резинкаларини солдилар-да, папирос олдириб, дурбин билан ойнадан ташқарига қарай бошладилар.

Шунда мен бу учиб ўтаётган жойимиз қадимги дўстларим яшайдиган тўртинчи ва бешинчи зона эканлигини эслаб қолдим. Балки ҳозир улар ҳаводан бўладиган ҳужумлардан сақланиш учун, халққа хизмат қилиш учун ва бутун қийинчиликларни халқ билан бирга тотиш учун ўзларининг касбларини ҳам ташлаб Қаршилиқ урушига кетгандирлар.

Шунда мен: «Балки ҳозир дўстларим ўраларда, чуқурларда кўкракларини заҳга берганча, ғазаб билан осмонга тикилиб, менга лаънатлар ўқиётгандирлар, зенит пушқалари эса бизни пойлаб тургандир» деб ўйладим.

Шунда танам ёниб, сўнг машъал сингари осмонда айланиб, булутлар билан қопланган ўтқир тоғ қояларига урилишини кўз олдимдан ўтказдим.

Қизил дарё босқинчилар қони билан лиммо-лим! Мен бошимни яна ҳам қуйроқ эгиб олдим. Болаларини французлар ҳайдаб олиб кетган деҳқон онанинг нафратли товуши менинг башарамга худди темир чивиклар билан ургандек бўлди.

Ханой, 9-10-1954 йил.

Халқ армияси Ханойга кирди. Ўша дақиқаларнинг ўзнда пойтахт аҳолисидаги қўрқув бир умрга йўқолди. Одамлар миллий байроқларни осишга, ўзларига озодлик келтирган революцион армияни кутиб олишга шошилдилар.

Ҳаммаёқ сариқ юлдузли қизил байроқлар, жангчиларни табриклаб, баланд кўтарилган қўллар билан тўла.

Симёғочга суяниб олганимча на оғзимни оча олардим, на қўлимни кўтара олар эдим. Кўзларим катта-катта очилиб юрагим уришдан тўхтади. Ўзим хурсанд бўлсам-да, танам худди палаж бўлгандек қимир этмас эди.

Мен машина устидаги қаҳрамон жангчиларнинг хушчақчақ чехраларига қарар ва улар орасида биронта табишимни топмоқчи бўлар эдим!

Мен эски дўстларимни, маданият ходимларини гарчи узоқдан бўлса ҳам бир кўрармикинман, деган орзуда эдим. О, бордию ҳозир уларни кўрадиган бўлсам, дўстларим кўпайиб кетар эди. Агар мен улар билан учрашсам:

«Жангчилар, маданият ходимлари, дўстларим мана шундай кунга эришиш учун ўз қонларини, меҳнатларини аямадилар. Мен — ёзувчи бўла туриб қийинчиликлардан қўрқиб, уни енга олмай, жавобгарликни унутиб, душманга таслим бўлдим. Ўшанда мен революциядан қочишни, халқдан яширинишни, олға дадил кетаётган ҳаётдан орқада қолишни истаган эдим. Мен ҳали бу озодликка ўз ҳиссамни қўшганим йўқ, аммо ҳозир мен халқ билан, ўртоқларим билан биргаман» демоқчи эдим.

Ханой, 15-12-1954 йил

Бу — менинг иккиланиб юрган кунларимдаги хотираларим. Мен бу юрак сўзларимни дўстларимга юбордим.

Сўнгги уч ой ичида бизлар тез-тез учрашиб, қуюқ сўрашиб-кўришиб турдик. Бир-биримизнинг кўзларимизга дадил қараб, бизни ҳаяжонлантирган барча масалалар тўғрисида бемалол гаплашадиган бўлиб қолдик.

Биз тинчлик, бирлик учун бўладиган кураш кўп қийинчиликлар билан қўлга киришини яхши биламиз, бу кураш маданият ходимларидан ҳали катта жасорат кўрсатишни ва кўп қурбонлар беришни талаб қилади.

Мен бўлсам ҳозир ўқияпман. Бир мунча вақт ўтгач, қаламимни ўткирлаб, билимимни бойитиб, янги ҳаёт қураётганлар қаторига кираман.

ТИКЛАНИШ

Дала ўртасида олтин юлдузли байроқ қип-қизил бўлиб кўриниб турар эди. Ғувиллаб эсаётган қир шамоли матони йиртиб юборгундек бўларди. Иссиқ ҳавога ҳазил гаплар, кўтарилаётган кулгилар қўшилишиб, гўё сингиб кетаётгандай эди. Мен тўхтаб атрофга назар солдим. Олти қиз аҳиллик билан ўт босиб кетган кичик шудгорни кетмон билан ўтдан тозалашмоқда эди. Улар мени кўришлари билан ишни тўхтатиб, мен томонга қарадилар. Улар балки: «Бу қандай солдат экан? Агар у бизнинг қишлоқдан бўлганда, ёрдамга келган бўларди!..» деб ўйлашаётган бўлса керак, деган хаёлга ҳам бордим.

Юрагим қувончдан ховлиқиб ура бошлади. Балки мен Гой ва Шо ўртасига жойлашган ўз қишлоғимга келиб қолгандирман. Шуниси чатоқки, бу жойлар энди таниб бўлмайдиган бўлиб кетибди. Олдин бу ерларда дарахтлар гуллаб ётар эди, энди бўлса бузилган уйлар, одам кириб бўлмас чакалакзор, тўқайзорлар кўзга ташланарди. Кўчанинг икки четига тартибсиз равишда янгидан кулбалар қурилган.

Қишлоғим кўп йиллар давомида душман билан жанг қилиб, душманинг икки минг солдат ва офицерини, ҳар хил системадаги юз эллиқ машинасини ишдан чиқарганини мен яхши биламан.

Бу районнинг партизанлари ва халқи душман ҳужумини қайтариш учун кўп қон тўкдилар. Аммо 1954 йили январь ойида Дьен Бьен Фуға юриш кампанияси олдидан душманинг моторлаштирилган қисми йигирма кун

ничида Лионг Кьет ва Хао Кьет каби иккита катта қишлоқни ер билан яксон қилиб юборди.

Қаршилиқ кўрсатиш урушининг оғир йилларида кишилар пана жойларга бекинишга мажбур бўлишларига қарамай, одамлар далаларига ишлагани чиқар эдилар. Кичик-кичик қизчалар бир-бирларига далда бериш учун иккита-учтадан бўлиб мазор тепага чиқиб, ўзларининг қишлоқларини томоша қилишар эди... «Бизнинг уйимиз қани? Ибодатхонанинг олдидаги иккита мангров дарахти мина билан қўпариб ташланибди. Фақат қизғиш ёишт билан ўралган ҳовлисигина кўришиб турибди. Вой, товба! Ахир яқиндагина ўқиб юрган мактабимиз бутунлай кўринмаяпти-я!» Қизчалар оёқларининг учига туриб, бўйинларини чўзиб ўша томонга тикилишар экан кўзларида ёш йилтирар эди.

— Хой, Ли, Нгунг, Нян, менга қаранглар! Бирам ўзимизнинг уйимизга бориб тургим келяптики, ҳатто бир лаҳза бўлса ҳам майлига эди!

Бу қизлар ҳозир ўн етти, ўн саккиз ёшга кирдилар. Революция бошланган йиллари эса улар етти-саккиз ёшда эдилар.

Улар ҳозир қанчага киришган бўлса, мен ўша йиллари шунча ёшда эдим. Мен халқ мактабида ўқитувчи эдим. Мактабга мен тўқ сариқ матадан тикилган кийимимда борар эдим (уйда бундан бошқа мата йўқ эди, шунинг учун уйда боридан тикиб беришган эди), мени кўрган қўтослар ҳар қаёққа шаталоқ отиб қочишар эди. Бу вақталарнинг бўлиб ўтганига ўн йил бўлган бўлса ҳам худди кечагина бўлгандек туюларди...

Битим тузилганидан кейин мен армиядан қайтдим, шундан бери халқ ҳукумати органларида ишлаб келмоқдаман. Ана шундай қилиб, ҳозир бўз ерларни ишлаётган қизларни кўрдим-да, шудгор четига бордим. Шунда қизлар:

— Ака! Амаки! Уйингизга келдингизми?— деб қичқиришди. Улардан биттаси дугонасидан:

— Бу ким,— деб сўради.

— Йлгариги ўқитувчимиз-да!

— Солдат-ку, қанақасига ўқитувчи бўлар экан!— деб жавоб берди бошқаси. Ҳаммаси кулиб юборишди.

Қаровсиз қолган ерларни қандай қилиб ишлашаётгани ҳақида менга собиқ партизанлар ҳикоя қилиб беришган эди.

ган эди. Ҳукумат помешчиклар ташлаб кетган ерларга экин экишга рухсат берган эди. Деҳқонлар аҳилчилик билан кечаю-кундузи ишлашарди. Бировларнинг уйида елкаси яғир бўлган батрак оилалари энди ўз ерларига эга эдилар. Халқ ҳукумати уларга уруғ ва чорва моллари қарз берарди.

Деҳқонлар ўртаги экинга ерни тайёрлашар экан, эртаги ёки кечки экинлар ҳақида ҳам ўйлашар эди. Ташвиш кетидан ташвиш келиб чиқар эди. Қурғоқчиликка қарши курашиб, ундан энди қутилсалар, гала-гала кемирувчиларга тутилишарди. Шоли пишмасиданоқ чакалакзордан, эски ҳовузлардан, бамбуқ ўсиб ётган тўқайзордан, гишт уюмлари тагидан дала сичқонлари, юмронқозиқлар физиллашиб қолишар эди. Бир лаҳзанинг ичида улар анча жойларни қуп-қуруқ шудгорга айлантириб кетарди. Бу касофот ҳайвонларни йўқотиш биринчи навбатдаги вазифа бўлиб қолди. Мина қўйишга ва бўри тутадиган ўраларни ясашга уста бўлган партизанлар энди бутун талантларини сичқонларга қарши курашга қаратдилар.

Банг Зя хуторининг деҳқонлари авваллари ҳам сичқон тутиш санъатлари билан машҳур эдилар. Энди улар уч-тўрт кунлар ичидаёқ бир қанча ўн минглаб кемирувчиларни ўлдирдилар.

Болалар мактабга кетаётганда ва мактабдан қайтаётганда ўқитувчилари ўргатган қуйидаги қўшиқни айтишар эди:

Сичқон, сен мудом ейсан элу халқнинг молини

Далага ҳам чиқасан яксонлаш-чун шолини.

Сендан халқ зиён кўрар,

Шунинг-чун ёмон кўрар.

Биз мушукка айтамыз,

Ҳолинг хароб этамыз.

Оламда жуда ҳам қуп ёвуз ва ёмонлар бор,

Уларнинг ҳаммасини яхши билар болалар:

Ёмонлар — помешчиклар, қуртлар ва қандалалар,

Ҳамда сендай сичқонлар. . .

Деҳқонлар қуп сичқонларни қириб юборган бўлсаларда, уларнинг ҳаммасини йўқ қила олмадилар. Ўғли ҳали армиядан қайтмаган Кхиен буви сичқонларни ўлдириш йўлини ўйлаб даласида айланиб юргани-юрган эди. Кампир яралангани туфайли (яраси тузалиб қолган бўлса-

да) худди орқасида юк кўтариб олгандек доим икки букилган ҳолда имиллаб юрар эди. Лекин у ҳали жуда мазмундор, мантиқий гаплар гапирар, ҳар тўғрида тўғри ва аниқ фикр юрита олар эди. Бир оз ўйлаб тургандан сўнг: «Сичқонлар илондан қўрқади» деган фикр хаёлига келди. Бу тўғрида ҳеч кимга гапириб ўтирмасдан, тўппатўғри ўрмонга жўнади. Пичоқ билан лиана новдасидан кесиб, уч қаричдан баб-баравар қилиб қирқиб, уйга олиб келди. Лианаларни сичқонлар кўрганда қўрқадиган қилиб — илонга ўхшатиб оқ ва қорага бўяди. Ҳамқишлоқлардан хавотирланиб, бу ишларнинг ҳаммасини яширин равишда қилди ва қоронғи тушганда «илонларини» обкашда даласига олиб борди. Кхиен ёғочларни ўз ерининг атрофига ташлаб-ташлаб чиқди-да, хурсанд бўлиб уйига қайтди. Шу кун кечаси Кхиен буви жуда қаттиқ ухлаб қолди. Эртасига азонда даласига жўнади. Ерига яқинлашиб борар экан, оёқлари титраб, юраги увишиб қолди: сичқонлар бутун бошли икки қатор шolini бутунлай қийратиб еб кетибди. «Бу сичқонлар ҳам худди ёвга ўхшар экан, қариларни сира ҳурмат қилмас экан», деб ўйлади Кхиен хафа бўлиб. Шу заҳотиёқ у яна бошқа ҳийла ўйлаб топди. Бутун шoли тупларини юқорисидан пастга эгилмайдиган қилиб бир-бирларига боғлаб қўйди. «Ана шундай қилса сичқонлар тагидан ўтиб, кетаверади,— деб ўйлади кампир,— бошоқларни кўрмайди ва билмайди». Кампир кундуз кунлари бошқалар сингари қўриқ очар, қоронғи тушиши билан шoлининг бир донасини ҳам қўймай боғлаб чиқарди. Аммо бу ярамас сичқонлар шoлини барибир еб қўяверди, шундай қилиб кампир Кхиен шoли ўримида озгинагина ҳосилга эга бўлди. Шoлипоя бўлса олачипор «илонлар» билан тўлиб кетган эди. Энди кампир уларни куппа-кундузнинг ўзидаёқ уйига ташиб кетди. У йўл-йўлакай сичқонларни ва империалистларни қарғар ва яна:

— Мен далада тайёр ўтинни қолдириб аҳмоқ бўлибманми, ким хоҳласа, кулаверсин,— деб қўшиб қўярди.

Қишлоқ ҳаёти, ундаги қийинчиликлар менинг фикр доирамни бойитди, кўп нарсаларни ўргатди. Шуниси аниқ эдики, бутун ишни янгидан бошлаш зарур эди. Йўлларни қайтадан қуриш, уйлар қуриш, далаларни тозалаш, боғларни тиклаш, қудуқлар, ҳовузлар қазिश керак эди. Лекин буларни қилаётган пайтда нимадир ейиш керак эди, ана шундагина ишлаш мумкин эди. Кемирув-

чилар дастидан гуруч ҳам етишмас эди. Амаким, холам, онам ва мен суткасига фақат икки марта овқатланар эдик: бир марта гуруч бўтқа ердик, бир марта суюқ ош ичардик. Ҳар биримиз баҳорги экиладиган уруғни кет-кизиб қўймаслик учун тежаб ейишимиз зарурлигини яхши тушунар эдик.

Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси ҳам қийналиб яшар эдилар. Агар, бордию, бирортаси тақдиридан шикоят қиладиган бўлса, унга шу заҳотиёқ: «Бир вақтлари: тезроқ тинчлик бўлиб, суюқ ошга етишсак ҳам майли эди, деб юрар эдик. Ҳукуматимиз халқни оч қўймоқчи эмас. Аммо биз каби ҳукуматимиз ҳам қийин аҳволда. Душман тўққиз-ўн йиллик уруш ичида шунча вайронликлар келтирдик, бундан кейин энди қийналмасдан илож йўқ. Бир йилда икки марта ҳосил олишга ҳаракат қилиш керак, ана шундагина иш яхшиланиб кетади» деб танбих берилар эди.

Ҳақиқатан ҳам ҳозир бемалол яшаб, ўйнаб-куладиган, бир ўзингнинг аҳволинг тўғрисида қайғурадиган вақт эмас, тинч шароитда ҳам оғир ва чексиз кураш давом этади. Тинч яшаш деган сўз фақат ўйнаб-кулиш эмас, балки революция ғалабасига ишонган ҳолда уруш яраларини тузатиш демакдир.

Баъзида мана бундай гапларни ҳам эшитиб қолиш мумкин эди.

— Бугун қандай овқат қилипсан?— деб сўрарди далада ишлаётган пайтда қизлардан бири.

— Гуруч макаронидан суюқ оши!— деб жавоб берар эди унга дугонаси.

— Макаронга яна нима қўшасан?

— Қисқичбақа.

— Мен ҳам қисқичбақа билан макарон пишираман, иккаламизнинг овқатимиз бир хил бўлганини қарачи.

Далада эрта саҳардан то кечгача ишлаб, фақат суюқ ош ичишга тўғри келар эди. Лекин шундай бўлишига қарамай ғайрат сусаймасди; қўнғироқ овқат вақти бўлганини билдирганда ҳам кўп одамлар ишлари кўплиги сабабли даладан кетмай кечгача ишлайверардилар. Ана шундай қилиб улар гуручни тежардилар, иш суръатини оширардилар.

Бир куни мен ўртоқ Фан билан бир суҳбатлашиб келай деб Гхе хуторига бордим. Фан йигирма икки ёшда бўлиб, меҳнаткашлар партияси аъзоси эди, у қишлоқ партизанлар группасининг бошлиғи ҳам бўлган. Унинг хотини Кео

Йигирма ёшда бўлиб, у партизанлар бўлинмаси командирининг ёрдамчиси эди. Қаршилиқ кўрсатиш уруши йилларида Фан мина қўйишда усталардан бири бўлиб танилган эди. У биргина Фо Шо йўлининг ўзида йигирма тўрт автомобилни ёндириб юборган эди. Шунда Ха Нам провинцияси партизанлари билан ўйналган мусобақада ютиб чиққан эди. Ойдинсиз кечаларда ҳам, душмanning То Сау постидаги катта прожекторлари ёниб турганида ҳам Фан қизларни йўлга олиб чиқиб, мина қўйиш санъатини ўргатар эди. Қизларнинг ичида Кео ҳам бор эди; улар йилтироқ қўнғиз тутиб, у билан Фан ўргатаётганида ёритиб туришар эди. Фан мина қўйишнинг жуда кўп йўллари билар эди.

— Авваллари,— деб ҳикоя қиларди Фан,— Кео билан ҳеч қандай яқинлигимиз йўқ эди.

Аммо қизни бир гурпуага юборганларидан кейин катта-катта жангларда Фан билан бирга қатнашишга тўғри келади. Жангчилар бу икки ёшни севиб қолишади ва иккаловларининг турмуш қуришларига маслаҳат беришади. Ҳазил тарзида иккаловларига бир сочиқ ва бир авто-ручка берадилар. Уларга мукофот бериш керак бўлганда эса икки ён дафтарни битта қилиб чашиб беришади.

Душман ҳайдалганининг эртасигаёқ Фан билан Кеонинг никоҳ тўйлари бўлади. Ибодатхона ҳовлиси одамга лиқ тўлади. Келин-куёвга кетмон, пичоқ, бир пардан сават ва бошқа совғалар беришади. Совғаларнинг ҳаммаси эр-хотин қўриқ ер очишлари кераклигини, ҳосилни оширишлари лозимлигини кўрсатиб турар эди. Одамлар Фан Кеоларнинг бахтли бўлганликларини кўриб қувонишар эди. Тўй бўлаётган пайтда раис столига ва пионерлар ўтирган жойга тош отувчилар ҳам бўлди. Лекин улар икки севишган юракнинг байрамини, бутун қишлоқ аҳолисининг қувончли байрамини азага айлантира олмадилар.

Битим тузилиши билан душман унсурларининг овози ўчиб қолди. Улар энди ишлаётгандек бўлиб кўриниш тактикасини қўллай бошладилар. Аммо қишлоқда қўрқинчли, ваҳима гаплар борган сари кенгроқ ёйилаверди. Бунда уларнинг қўли борлиги ўз-ўзидан аниқ эди. Активистлар бундай ваҳимали шов-шувларнинг ёлғонлигини очиб ташлашлари, ёш йигит-қизлар қийинчиликларни енгиб кетишлари учун уларнинг руҳини кўтаришлари лозим эди.

Фан ва Кео иккалови душманларни кидириш учун бойларнинг уйлари текширар эдилар. Қолган вақтлари

далада ишлашар, балиқ, қисқичбақа тутишар эди. Балиқ ва қисқичбақалар ҳам шолининг поясини қирқиб кетиб кўп зиён келтирар эдилар.

Шабдали қоронғи кечалари қуш галалари учиб келиб шолини қийратиб кетадилар. Шу сабабли одамлар шолিপоянинг ўзгинасига кулбача солиб олиб, очкўз паррандаларни тоғора ва барабан чалиб қўриқлаш учун кўчиб келишга мажбур эдилар.

Фан ва Кеоларда биттагина эски қуроқ кўрпа бор эди. Улар кўрпаларини гулдор деб аташар эди. Бир хил пайтлари Фан азонга яқин ҳамма ёқни айланиб чиқиб, уйга қайтиб келарди-да, совуқдан қалтираб кўрпани бутунлай ўзининг устига тортиб олар эди. Хотинининг елкасига уриб, ҳазиллашиб:

— Ўртоқ бўлинма бошлиғи! Сиз ҳозир бизнинг ва душманнинг аҳволини тасаввур эта оласизми? Душманнинг ҳаво кучлари ҳужум қила бошлади, аммо бизнинг мудофаамиз ҳам жим қолгани йўқ. Сит ва кеу¹ галалари дув қочиб қолишди...— дер эди.

Кео унга ўгирилиб олиб:

— Жинни! Ҳозир кўрпани йиртиб юборасан,— дерди. Шундай кейин расмий оҳангда дер эди: —Балли, яхши хизмат қилганингиз учун менинг группам сизга ташаккур билдиради.

Мен ҳамқишлоқларимнинг ғалабага бўлган интилишини, ишончини қаҳрамонликларини ўз кўзим билан кўрганман. Мен қишлоқни иккинчи даражали Солдат Шухрати ордени билан мукофотлаш шарафига ўтказилган байрамда ва «Ватанни севиш!» митингида иштирок этганман. Мен шу сабабли ҳам бахтлиман.

Эй, қадрдон қишлоғим, сен учун қанча-қанча терлар, кўз ёшлари тўкилмади! Кўп йиллик урушларда, меҳнатда баъзилар жон берди, баъзилар ишга яроқсиз бўлиб қолди. Ҳа, мана ҳозир ҳам халқим олдида жуда кўп қийинчиликлар турибди; уни машаққат, азоб-уқубат, душман найранглари билан тўла бўлган ҳаёт кутмоқда. Душман бизнинг кўзимизга чўп солишга, тинч меҳнатимизга халақит беришга қанча уринмасин, барибир у бунинг уддасидан чиқа олмайди. Биз уларга «Эй, текинхўрлар, шуни билиб қўйингки, биз ўз озодлигимиз учун қон тўкишдан қўрқмаймиз!» деймиз.

¹ Сит ва кеу — қуш турлари.

ЕРУҒЛИҚНИ САҚЛАБ ҚОЛАМИЗ

Ҳаво нам. Нафас олиш қийин. Одамлар ташвишда. Бир қанча ишчилар пойтахт четидаги типография зинасидан тап-тап қилиб юқори қаватга кўтарилмоқдалар. Улардан бири: «Улар Лионг Уйен районини бутунлай эгаллаб бўлдилар Тхань Няң ҳам қуршовда қолди. Африкаликларнинг бешта ҳарбий машиналари келди» — деб ҳикоя қилиб бермоқда.

Уй ичидан телефоннинг жингиллаган товуши эшитилди-ю, яна дарров жим бўлиб қолди. Редакция столи атрофига ҳаяжонланган ишчилар ва мухбирлар йиғилишди.

Кўйлагининг енги шимарилган, қўли типография бўёғига беланган старший наборщик столга суяниб, гап бошлади.

— Сиз нима деб ўйлайсиз,— деди у,— ишчиларга катта зарба берилди!

— Қанча одам қолдинглар?

— Олтита! Эртага газета чиқариш учун нима қилиш керак?

— Чиқиши шарт! Материалларни олиб цехга туша беринг.

«Старший» стол устидаги бир қанча мақолаларни индамасдан ғилдирак қилиб ўраб олди. Кейин ишчиларга қараб:

— Пастга тушаверинглар. Бугун шу ерда ухлаймиз, маъқулми? Кечқурунги овқатни ўзим тўғрилайман!

Ишчилар бир қарорга келмаганини кўриб, уларга яқин бориб аста гапира бошлайди:

— Улар ҳамма нарсани олиб қўйган бўлсалар-да, биз улардан қўрқмаймиз!

Ҳаммалари чиқиб кетишди. Печатникларнинг сояси қуёш нури билан ёриб турган юқори қават айвонининг полига тушади.

Ҳарбий ҳолатнинг қонунларига асосан французлар кеч соат тўққиздан сўнг кўчадаги барча ҳаракат тўхта-тилсин, деб буйруқ берган эдилар. Франция миллий бай-роғининг четидаги уч хил бўёқни кўрсатувчи қоғоз вара-ғи уйнинг кўча томондаги деворига апил-тапил ёпишти-риб қўйилган. Унда буйруқ ҳақидаги эълон бор эди.

Кундузлари шаҳарни тинтув қилувчи машиналар группаси оҳиста ўтиб борарди. Чети қизил шапка кийган солдатлар отряди пайдо бўлиб қолдилар; ҳар бирида дуч келган жойни искатиб кўриш учун искович ит бор эди. Кейинги вақтларда ҳар икки томоннинг ғазаби авжига минди. Кимдир телефон симини узиб кетган эди, душман телефонистлари уч марта симни улаб, тузатишди. Лекин ишчилар уларга яна халақит бердилар.

Редакция хавотирликда ишларди: ҳар дақиқада қа-моққа олиш хавфи бор эди. Босқинчилар ҳар дақи-қада мина қўйиб, типографияни вайрон қилишлари, иш-чиларни ўлдиришлари, граната ташлашлари мумкин эди.

Шунга қарамасдан ҳар ярим соат ичида бу ерга ян-гидан-янги хабарлар келиб турарди. Масалан келган хат-лардан бирига бир қанча ишчи қўл қўйган бўлиб, унда:

— Шу хатни эртага эълон қилишга ёрдам беринг!— дейилган эди.

Шундан кейин Уен Нинь районидаги йўл қурувчилар ташкилотидан бир ишчи келди. Редакция ходимларидан бири уни отделга олиб кирди. Уен Ниндан келган ўртоқ ташвишли кўринар эди. У беретини, орқага сурган эди, тўзгиган сочлари кўринди ва деди:

— Ўртоқлар! Улар яна машиналарни олиб кетиш учун келдилар. Бу иккинчи марта келишлари, лекин иш-чилар уларнинг бу ишларига йўл қўймадилар. Мана ма-шиналар рўйхати.

Варақада шошиб-пишиб асбоб-ускуналарни: эски болтлардан тортиб катта машиналаргача номма-ном ёзилган эди.

— Сиз бу рўйхатни халқаро комиссияга бердингизми?

— Ҳа.

— Халқаро комиссиядан бирор одам Бак Бо билан алоқада бўлган эдими?

— Ҳа!

Ҳар икковининг фикри бир жойдан чиққани учун улар қўл беришдилар. «Ишчиларнинг жасорати ҳақида дарҳол шу бугунги сониде ахборат эълон қилиш керак» деган қарор қабул қилинади.

Уен Ниндаги материал базаларни ҳимоя қилиш учун кураш олиб бораётган ишчи қайтиб кетади. Бир қанча одам Уен Ниндаги воқиалар ҳақида тўлароқ билиб олиш учун у билан бирга жўнайди.

Асбоб-ускуналарни сақлаш учун ҳаракат кучаяди. Ишчиларнинг ўнга яқин хатларини кетма-кет олиб келиб турадилар. Меҳнаткашлар кайфияти дуруст. Бир хабарда бундай дейилган эди: «Агар ҳаммамиз асбоб-ускуналарни бирлашиб ҳимоя қиладиган бўлсак, французлар ҳеч нарса ололмайдилар. Улар бизга қолдирмаслик учун машиналарни олиб кетадилар. Кеча эрталаб уларнинг бир машинаси электростанцияга асбоб-ускуналарни олиб кетиш учун келган эди. Лекин ўртоқлар сўзларида қатъий турдилар. Кеч кирган бўлишига қарамай, машина жойидан қўзғала олмади!»

Шаҳар ишчиларининг қарши туришлари ҳақидаги хабарлар французларга газетани жуда ҳам яхши танитди. Лекин газета қанча тез сотилса, редакция ишчиларига шунча кучлироқ хавф туғилар эди. Газета учун қоғоз магазинлари қоғоз сотмай қўйдилар. Бугун кечқурун бўлса тўсатдан электр ўчиб қолди.

— Лаънатилар, ҳамма ёқнинг электрини ўчириб қўйдилар-ку! — дерди кимдир.

— Қўшниларида ҳам ўчганмикин, билиш керак эди.

Бир ишчи ташқарига югуриб чиқди.

— Ёнимиздагиларникида электр бор. Улар фақат бизнинг биноникини узиб қўйибдилар, — деб бақиради у.

Одамлар бирпас ҳайрон бўлиб туришади. Старший наборщик лабини қимтиб туриб:

— Мен ҳозироқ электростанцияга бораман! Ҳозир ҳамма нарса шунга боғлиқ бўлиб қолди, — дейди-да, велосипедига ўтириб жўнайди.

Редакция хонаси одам билан лиқ тўла бўлганидан ҳавоси ҳам бузилган. Кимдир ишонмаган ҳолда гапирди:

— Газета чиқмайди. Лаънатилар!

— Келинглар, машинани қўл билан айлантирамиз!—
деб таклиф қилади кимдир.

Агар қўл билан айлантирадиган бўлсак йигирма-
ўттизтагина газета чиқарамиз, холос!

Аммо текстни набор қилиш давом эта беради.

— Уртоқ, бориб беш-олтита шам сотиб олиб кел-
гин. Фақат тезроқ,— деб илтимос қилади бир ишчи.

— Сотиб олиб келишган-ку.

— Бор бўлса ёқинглар! Вақт кетиб қолди. Ҳали ов-
қатланишимиз ҳам лозим.

Газета рамкалари ёнида бир лаҳзанинг ўзида сак-
кизта шам пайдо бўлади. Бензин ҳиди анқийди, устма-
уст тушаётган қоғоз варағи шалдирар, машина тинмай
гулдирар эди.

Бировнинг секин тапирган товуши эшитилади.

— Кеча мен халқаро комиссияга келган полковник
Ха Ван Ляуни¹ кўрдим. У қизил байроқлар билан беза-
тилган янги машинада келди. Машинани бизнинг сол-
датимиз ҳайдапти.

— Дўстим, сен ҳали Чан Хионг Дао² кўчасидаги
қизил байроқлар билан безатилган Хо Ши Миннинг пор-
третини кўрганинг йўқ. Портрет ҳозирча уйнинг ичига
осиб қўйилибди. Душманнинг орқамиздан келаётган уч-
та солдати бизни у ердан ҳайдаб юборди. Чамаси у ерга
кириш мумкин эмас экан.

— Полковник Ха Ван Ляу билан солдатлар ҳам
бор эди. Уларни кўрганда одам жуда хурсанд бўла-
ди-да!

Ҳикояни ҳамма катта қизиқиш билан эшитади. Шу
пайт эшик орқасидан старший наборщикнинг товуши
эшитилади. Ҳамма яна: нима бўлди экан, деган таш-
вишга тушади. Велосипедни тез ҳайдаганидан ҳарсил-
лаб кетган «старший» гап бошлайди:

— Ҳамма одамлар машиналарга қараб тургани қо-
лишди. Ҳеч ким электр симини улагани бортиси келмади.
Бу эса типография учун катта аҳамиятга эга. Биттамыз
бориб электр симларини тўғрилаб келишимиз зарур. Чун-
ки эртага газета чиқиши лозим! Улишимга сал қолди-я!

¹ Полковник Ха Ван Ляу — Вьетнам халқ армиясининг
Вьетнамда тинчлик ўрнатиш бўйича Халқаро комиссия қошидаги
алоқа делегациясининг бошлиғи.

² Чан Хионг Дао — Вьетнам халқининг миллий қаҳрамони
(XIV асрда яшаган).

—У бир оз жим тургандан сўнг давом этди: — Машинага навбат билан қараб турамиз. Типографиянинг ўзида ухлаймиз!

Қўчада соат олтидан бошлаб юриш мумкин эмаслигига қарамай газета тарқатувчи болалар соат тўрғлардан бошлаб эшиқ тақиллата бошладилар.

Типография машиналари тинимсиз ишларди. Чунки болаларнинг янги бир группаси газета пойлаб туришар эди. Уларнинг кўпчилиги газета берувчидан хафа бўлиб, сўкинишар эди. Эрталаб соат тўрт яримда типография эшиги очилиши билан типографияга одам ёпирилиб киради. Йигирмадан ортиқ одам типографияга кириб, янги газета талаб қила бошлайди. Улар машинани ўраб олганларича навбат кутиб турадилар.

— Менга икки юзта.

— Ҳозирча юзтасини оласан, қолганига кейин кел, бола!

— Менга бу етмайди! Икки юзта керак.

Сўкиниш, шовқин-суронлардан машинанинг ҳам овози эшитилмай қолади. Бир қанча печатниклар чарчоқ, уйқусираган кўзлари билан қоғозни эътиборсиз тахлайдилар.

— Нечта бўлди?

— Етти минг!

— Оббо, яна уч ярим минг керак-ку! Агар тезроқ босмасанглар мен роса гап эшигаман-да.

Машиналар олдида ҳамон сўкиниш овозлари эшитилиб туради. Газета тарқатувчиларнинг баъзилари газетани четга олиб чиқиб, шошилмай ўқишади: «Ханой ишчиларининг машиналарни сақлаб қолиш учун курашлари». Унга газетачи болалар қўшилишадилар. Улардан бири овозини чиқариб ўқий бошлайди: «Шаҳарни қабул қилувчи активистларнинг биринчи группаси бугун соат саккизда Ханойга киради».

— Болалар! Келинглар, газеталарни тез сотиб бўлиб, шаҳарга биринчи кирувчи активистларни томоша қилгани борамиз.

Типографиядаги печать машиналар ҳали ҳам тақирлар эди. Машиналар олдида газ бўйи қоғоз уюмлари турар эди. Олинадиган газетанинг сони ҳақидаги жанжал ҳам давом этмоқда. Қўчада газета сотувчилар ҳам секин-

аста камая бошлайди. Совуқ шамол типографиянинг эшик ва ойналарида ғувиллайди.

Газета сотувчи чоллардан бири:

— Бизнинг солдатлар пойтахтга кириб борар экан, босқинчиларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди!

— Лекин ёш активистларимиз ҳали шаҳарни қўлга киритганлари йўқ-да!— деб кимдир эътироз қилади.— Жуда тўйиб кетдик-да! Бу французлар ҳали бизни калака қилиши ҳам мумкин! Одамга алам қилади!

Эрталаб яна ҳаёт қайнайди. Ҳар бир одам машина ва асбоб-ускуналарни олиб қолиш учун бўлаётган кураш ҳақидаги янгиликларни эълон қилувчи газетадан олиш учун шошилади. Агар электростанциядан асбоб-ускуналарни олиб кетиб қолсалар Ханой зулмат ичида қолади. Бутун муассасалардаги ишлар, газета чиқаришлар тўхтаб қолиши турган гап... Бу редакция ва типографияда ишловчи ўртоқларнинг кундалик гап темалари эди. Улар машиналарни сақлаб қолиш учун бўлаётган курашни кенгайтириш ва мустаҳкамлашни пропаганда қиладилар ва бу ҳаракатга оммавий тус беришга муваффақ бўладилар.

Йўл устида қўғирчоқ ҳукумат армиясининг улкан юк машиналари турарди. Полициячилар бир-бирига ёрдам бериб, шошилмасдан кузовга чиқмоқдалар. Уларга ҳеч ким эътибор ҳам бермайди.

Муассасаларда ғовур-ғувур зўр. Ханойнинг бутун катта-кичиқ аҳолиси пойтахт чироғини сақлаб қолиш учун кўтарилган. Электростанцияда ишловчи ўртоқлар шаҳар халқига сув етказиб беришга ҳаракат қилишмоқда. Шаҳарга сув ва материал буюмлар етказиб берувчи муассасаларнинг асбоб-ускуналари босқинчилар гомонидан қонунсиз равишда олиб кетилишига йўл қўйилиши мумкин эмас!

Лекин пойтахтни бизнинг солдатлар томонидан қўлга киритиш арафасидаги манзараси жуда гўзал эди. Шундай бўлишига қарамай очиқ чехрали кишилар машиналарни бермаслик учун, Ханой буюмларини тўла-тўқис сақлаб қолиш учун охирги минутларгача курашга тайёр эканликларини намоён қилдилар. Аммо армиямизни пойтахтга қачон киришини ҳеч ким аниқ билмас эди. Ана шу кун яқинлашиб келган сари Ханой ишчилари янада жипслашаверар, асбоб-ускуналарни тўла сақлаб қолиш учун курашга бирлашар эдилар. Ҳар бир соат, ҳар

бир минут сайин вазият кескинлашиб борар эди. Бизникиларнинг пойтахтга келиш куни яқинлашган сари шаҳарда ҳаёт қайнар эди.

Активистлар тушган икки машина физиллаганича шаҳарга кириб келади. Редакция ходимлари кўчага югурдилар. Кутиб олиш учун айтилаётган қувончли қийқирувлар янграйди: «Яшасин, бизнинг активистлар! Нима учун улар кўл ёнида тўхтаб қолишди?» — деган сўроқлар гуриллайди.

Бир зум ичида кўл ёнидаги кўчада яшовчилар активистлар тушган машинани ўраб оладилар. Улар Чионг Тхи кўчасини ҳам тўлдириб юборадилар. Бутун Ханой эркин нафас олади. Ҳамма қувониб: «Энди бу ерга ўзиникилар келишди» дея қичқиради.

* * *

Ҳамма ёқ ўзгариб кетади. Еттинчи октябрь кечқурун тўртта ишчи бир дарахтга байроқ тикади. Қизил байроқда зардан қилинган юлдуз порлаб туради. Бу ҳаммани қувонтиради, яйратади.

Байроқда акс этган электр лампасининг ёруғи, ишчиларнинг ҳорғин кўриниши, уйқусизликдан ич-ичига тушиб кетган кўзлари — буларнинг ҳаммасида қаттиқ ишонч сезилиб туради. Старший наборщик байроқни аста ўраб туриб дўстларига:

— Индинга эрталаб бу байроқни бино тепасига тикамиз! — дейди.

Душман милтиқларининг оғзи қаратилгани учун нафас олиш ҳам оғир. Бутун Ханой кенг ёйилиб кетган кураш ҳавосидан нафас олади.

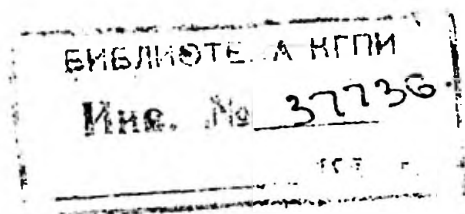
Типографияда ҳамон машинанинг ўша бир хил гулдираши эшитилади. Газетанинг янги сонлари охириги ахборотлар эълон қилмоқда. Мана энг муҳим бўлган бугунги сони ҳам босилиб бўлди. Бир ишчи газетани кўлга олиб:

— Хо Ши Миннинг портрети жуда яхши чиқибди! — деб газетани гуруч унидан қилинган ширач суриб деворга ёпиштириб қўяди.

Ярим қоронғи уйдаги печать станоклари шовқини ичида баҳодир ишчилар Хо Ши Миннинг портретига қувонч билан тикилишади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши. В. Карпов	3
<i>Муҳсин Алиев таржималари:</i>	
<i>Нгуен Хонг — Ўқитаман</i>	15
<i>Нам Као — Фронт йўлида</i>	19
<i>Нгуен Динь Тхи — Тунги штурм</i>	24
<i>Буи Хиен — Чандиқ</i>	38
— Учрашув	54
<i>Ким Лан — Бахтли тўй</i>	75
<i>Нгуен Конг Хоан — Ўгри</i>	89
— Мунофиқ	105
— Қувонч	112
<i>Усмон Шамсимухамедов таржималари:</i>	
<i>До Као Данг — Деннинг ҳаёти</i>	121
<i>То Хоай — Эр-хотин А Фулар</i>	135
<i>Чионг Ван Тхань — Бир пакет конфет</i>	165
<i>Нгок Зяо — Кўзнинг очилиши</i>	177
<i>Ту Нам — Тикланиш</i>	186
<i>Чионг Уйен — Ёруғликни сақлаб қоламиз</i>	195

На узбекском языке

РАССКАЗЫ ВЬЕТНАМСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Гослитиздат УзССР — Ташкент 1960

Редактор *Комил Пулатов*

Рассом *Г. Остапенко*

Рассом редактор *Г. Бедарева*

Техн. редактор *Т. Скиба*

Корректор *Н. Содиқов*

* * *

Босмахонага берилди 5/XI-1959. Босишга рухсат этилди 25/XII-1959. Формати 84×108¹/₃₂
Босма листи 6. 375. Шартли босма листи 10.45. Нашр л 11,1 Индекс н/а. тиражи 15000.

ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент Навоий кўчаси, 30
Шартнома № 333-58

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиэдатининг 3-босмахонаси. Тошкент.
Ленинград кўчаси, 15. Заказ № 313. Баҳоси 7 с.

ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти

Босилиб чиқди ва китоб магазинларида сотилмоқда

Минг бир кеча. Араб эртаклари. Биринчи том.
376 бет. Баҳоси 11 сўм 75 т.

Эрон халқ эртаклари. Форсчадан таржима. 326 бет.
Баҳоси 6 сўм 75 т.

Лу Синь. Танланган асарлар. 368 бет. Баҳоси
7 сўм 80 т.

Чжоу Ли-бо. Довул. Роман. 522 бет. Баҳоси
9 сўм 80 т.

А. Карник. Кашмир маликасининг сири. 80 бет.
Баҳоси 1 сўм 45 т.

Р. Тагор. Асарлар. 1 том. Ҳалокат. Роман. 330 бет.
Баҳоси 6 сўм 25 т.

Мўғул шоирлари. 188 бет. Баҳоси 4 сўм 75 т.

Яқинда босилиб чиқади

Сабоҳиддин Али. Ҳикоялар. 10 босма лист. Баҳоси
7 сўм.

Решад Гунтекин. Чоли қуши. Роман. 20 босма
лист. Баҳоси 13 сўм.

Б. Бҳаттачария. Очарчилик. Роман. 15 босма
лист. Баҳоси 9 сўм 50 т.

Бу китоблар Ўзбеккниготорг ва матлубот ко-
операцияси магазинларида топилмаса, заказлар
қуйидаги адресга юборилсин:

Тошкент. Ўзбекистон кўчаси, 11. Ўзбеккниго-
торнинг „Книга-почтой“ бўлими.

